

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

РАЄВСЬКИЙ СЕРГІЙ МИХАЙЛОВИЧ

УДК 338.43:477.5 “19/20”

**СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Казьмирчук Григорій Дмитрович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2006

Зміст

Вступ	3
Розділ 1	
Історіографія та джерельна база дослідження	7
Розділ 2	
Розвиток сільського господарства лівобережних губерній України наприкінці XIX ст.	27
Розділ 3	
Проведення столипінської аграрної реформи на Лівобережній Україні	85
Розділ 4	
Вплив аграрних перетворень на сільське господарство	125
Висновки	155
Список використаних джерел та літератури	162

Вступ

Актуальність теми дослідження. Сучасний період розвитку України характеризується глибокими зрушеннями в економіці, політиці, соціальній сфері, що потребує переосмислення багатьох проблем сьогодення, зокрема переходу до ринкової економіки, створення і вдосконалення різних форм власності, докорінної зміни виробничих відносин та психології людей. Для вирішення сучасних проблем сільського господарств України особливо значимим є врахування уроків минулого.

Сільське господарство в історії України є сферою діяльності значної частини населення України. При чому його розвиток має регіональні особливості, які поки що вивчені недостатньо. Саме тому вивчення теми у регіональному масштабі дозволить розкрити особливості та місцеву специфіку функціонування аграрного сектора. Розробка цієї теми має наукову цінність, оскільки обґрунтування проблеми розвитку сільського господарства потребує нових підходів. Це зумовлює необхідність наукового пошуку та нового осмислення аграрної історії України як складової суспільно-цивілізаційного розвитку.

Вивчення сільського господарства визначається його важливим місцем у соціально-економічній системі України й необхідністю вироблення стратегії реформування сучасного аграрного сектора України, що неможливо без врахування історичного досвіду.

Актуальність даної теми обумовлена також тим, що дослідження проблеми розвитку сільського господарства Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. є важливою складовою аграрної історії України, яка досі залишається малодослідженою.

Зв'язок теми дисертації з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане на кафедрі історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Його тема має зв'язок із розробкою актуальних питань соціальної історії України, що входить у плани роботи кафедри. Тема дисертації затверджена Вченою радою

історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка 22 січня 2004 р., протокол № 5.

Об'єктом дисертаційного дослідження є господарство України наприкінці XIX – на початку XX ст.

Предметом дослідження є основні аспекти розвитку сільського господарства лівобережних губерній України наприкінці XIX – на початку XX ст.

Територіальні межі дослідження охоплюють три губернії Лівобережної України (Полтавську, Харківську та Чернігівську губернії), які перебували у складі Російської імперії.

Хронологічні рамки охоплюють кінець XIX – початок XX ст. Нижня хронологічна обумовлена заміною в Російській імперії повинностей тимчасовозобов'язаних селян обов'язковим викупом землі у 1881 р., що сприяло поширенню ринкових відносин у сільському господарстві. Верхня зумовлена початком Першої світової війни, яка призвела до дезорганізації народного господарства.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі розвитку сільського господарства Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст.

Для досягнення поставленої мети визначаються такі основні **завдання**:

- проаналізувати джерельну базу та стан дослідження проблеми в науковій літературі;
- простежити поширення ринкових відносин у сільському господарстві Лівобережної України наприкінці XIX ст.;
- розглянути стан окремих галузей сільського господарства Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст.;
- охарактеризувати причини, основні положення та особливості реалізації столипінської реформи на Лівобережжі;
- дослідити зміни у сільському господарстві Лівобережної України, зумовлені проведенням столипінської аграрної реформи;
- визначити соціально-економічне становище сільськогосподарських виробників.

Методологічною основою дисертації є загальнометодологічні принципи історизму, об'єктивності і ціннісного підходу. Ці принципи реалізуються за допомогою як загальнонаукових, так і спеціально-історичних методів. Найважливішими загальнонауковими методами є історичний і логічний. У дисертації також використовується узагальнення, аналіз, синтез, порівняння, індукція (виведення загальних положень на основі одиничних спостережень) та дедукція (перехід від загальних положень до конкретних).

При розв'язанні різних проблем дослідження автор звертається до низки спеціально-історичних методів. При з'ясуванні причин і наслідків виникнення певних явищ в історії розвитку сільського господарства Лівобережжя та закономірностей у їхньому розвитку, автором використано історико-генетичний метод. Цей метод застосовується також на початковій стадії дослідження для одержання інформації з джерел, її систематизації та обробці. Виділяючи основні напрями і форми розвитку сільського господарства лівобережних губерній, дисертант використовує історико-типологічний метод. Історико-системний метод застосовується автором для визначення ролі окремих напрямів розвитку аграрного сектора економіки. Історико-порівняльний метод вживається при порівнянні розвитку сільського господарства Лівобережжя та інших регіонів як України, так і Російської імперії загалом, а також при визначенні найбільш ефективних напрямів і форм розвитку поміщицьких та селянських господарств. За допомогою діахронічного аналізу автор виділяє окремі аспекти розвитку сільського господарства, визначаючи їх у конкретних напрямках.

Наукова новизна дисертаційного дослідження визначається тим, що на основі архівних та опублікованих джерел, аналізу відповідної наукової літератури вперше створено комплексне дослідження перетворень в сільському господарстві Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. Досліджено процес проведення та простежено наслідки аграрного реформування. Визначено зміни у сільському господарстві та встановлено його основні компоненти виробничої бази: розміри і форми землеволодіння та землекористування; робоча худоба; сільськогосподарський реманент тощо.

У науковий обіг введено значну кількість нових архівних документів, опублікованих матеріалів, праць дореволюційної історіографії, узагальнення яких дало можливість дослідити розвиток сільського господарства Лівобережної України наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що фактичний матеріал і висновки дослідження можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії сільського господарства та селянства України, підготовці підручників і навчальних посібників, лекцій і спеціальних курсів для навчальних закладів, при проведенні краєзнавчих заходів, у ході перспективного планування й складання програм розвитку сільського господарства. Розробка такої проблеми, як розвиток сільського господарства Лівобережної України наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., допоможе з'ясувати особливості становища та етапів розвитку аграрного сектора економіки.

Апробація результатів дисертації здійснювалась у формі виступів на міжнародних наукових конференціях: “Розвиток науки в університеті за 170 років очима молодих вчених і студентів” (Київ, 2004), “Шевченківська весна. Сучасний стан науки: досягнення, проблеми та перспективи розвитку” (Київ, 2005); наукових конференціях: “Дні науки НаУКМА” (Київ, 2005), “Проблеми історії України” (Київ, 2005), науково-практичній конференції “Проблеми історії та історіографії України” (Київ, 2006).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладені автором у восьми наукових статтях, п'ять з них вийшли у фахових виданнях, які входять до переліку ВАК України.

Розділ 1

Історіографія та джерельна база дослідження

Проблема розвитку сільського господарства ще не знайшла свого чільного місця серед наукових досліджень суспільно-економічного спрямування, але інтерес та зацікавленість вчених до цього явища існували завжди. Протягом останнього століття дана проблема була предметом дослідження як істориків, так і економістів. Але різноманітні підходи та історіографічні традиції, які утвердилися з даного питання, іноді заважають комплексному вивченню даної проблеми, ускладнюють синтез і аналіз явищ, пов'язаних з поступом сільського господарства наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Історична наука накопичила значну кількість наукових праць, які присвячені розвитку аграрного сектора Російської імперії. У наш час перед сучасною українською історичною наукою стоїть завдання синтезу окремих питань економічного розвитку регіонів України. Подальше вивчення зазначеного питання не можливо без систематизації здобутків попередніх науковців. Проблема розвитку сільського господарства була предметом дослідження в дореволюційній, радянській та сучасній вітчизняній історіографії, вона привертала увагу закордонних істориків.

У дореволюційній літературі аграрному питанню присвячено досить значну увагу. На широкому статистичному матеріалі дослідив зміни в селянському землеволодінні, господарському житті Полтавської губернії М. Рклицький [332-335]. Дослідник підрахував розміри селянських господарств, які могли покривати витрати і бути рентабельними в умовах розвитку типових товарно-грошових відносин на початку ХХ ст.

До питання проведення столипінської аграрної реформи в дореволюційній історіографії зверталися як історики, так і вчені-економісти. А. Кауфман [292] пов'язував івидке руйнування селянської поземельної общини з тим, що у губерніях Європейської Росії вже існували розвинуті капіталістичні відносини. С. Прокопович [328] вважав, що уряд перед тим як вдатися до організації селянського індивідуального господарства повинен був наділити малоземельних

селян додатковою кількістю землі, провести пропаганду покращених прийомів землеробства та послабити податковий прес [328, с. 195, 212].

О. Зак [270] розглядав участь Селянського поземельного банку в проведенні реформи. На думку автора, цей банк у роки столипінської аграрної реформи перетворився на один із важелів вирішення аграрного питання в державі і всі його зусилля були зосереджені на формуванні хутірських та відрубних господарств [270, с. 488]. Заходи уряду П. Столипіна в організації переселення селян дослідив І. Ямзін [369]. Діяльність Полтавського відділення Селянського поземельного банку висвітлив В. Фролов [356]. Процес мобілізації землеволодіння, на основі оголошень старших окружних судів, висвітлюється в праці В. Святловського [340]. У ній наводяться дані щодо угод по роках, кількість проданої та купленої землі, її ціна, дано групування ділянок за розмірами та станами. Велика кількість матеріалу міститься в праці А. Русова [337].

Слід зазначити, що саме в дореволюційній історіографії міститься досить достовірний фактичний матеріал стосовно розвитку сільського господарства України взагалі, і Лівобережної України зокрема. На нашу думку, необхідно наголосити на тому, що під час збирання та опрацювання поданні цього матеріалу застосовувався науковий підхід, що надає цим працям особливої цінності. Хоча в більшості вони характеризувалися накопиченням фактів без належного їх узагальнення. Не існувало єдиного погляду на розвиток сільського господарства. Зміни в сільському господарстві, впровадження капіталістичних відносин в аграрному секторі, столипінська аграрна реформа, процес проведення переселення селян відображалися не повністю і під різними кутами зору.

У радянські часи питанню розвитку сільського господарства приділялася досить значна увага. Особливо під пильне дослідження підпала столипінська аграрна реформа, яка оцінювалася досить негативно. Однак існували праці, у яких вчені неупереджено ставилися до її проведення. Одним із таких науковців був П. Першин [323], який простеживши еволюцію хутірсько-відрубного господарства прийшов висновку, що створення такого типу господарства “відкриває широкі можливості проявленню індивідуально-господарської ініціативи, найбільш повному

і продуктивному використанню сил господарства та пристосуванню його до вимог ринку” [323, с. 34].

Розвиток аграрного сектора під час столипінської аграрної реформи одним із перших дослідив О. Погребінський [324]. Він зазначав, що в економіці Російської держави Україна посідала специфічне місце, бо тут боротьба двох типів капіталізму в сільському господарстві не була затьмарена феодалними пережитками і тому мало сенс вивчати хід реформи в межах України [324, с. 3-4, 52-53]. Автор торкнувся основних аспектів реформування країни, відзначаючи деякі особливості притаманні її реалізації в Україні, порівнюючи місцеві та загальноросійські показники. Дослідник вважав, що уряду не вдалося впровадити реформу, бо в ній брали участь тільки багатії. Дослідник одним із перших проаналізував значення в сільському господарстві середньо забезпечених селян.

Узагальнив статистичні матеріали, що частково характеризували питання мобілізації земельної власності та зробив порівняльний аналіз окремих сторін економічного становища селянського господарства М. Слабченко [344]. М. Яворський [363; 364] вивчав еволюційні процеси в сільському господарстві України в другій половині XIX – початку XX ст. Автором, зокрема проаналізовано темпи розвитку та впровадження капіталістичної системи ведення господарства, процес перерозподілу земель в Україні, поширення серед сільського населення, так званого, заробітчанства, переселенський рух селян українських губерній. Проведення столипінської реформи в Україні досліджував Ф. Лось [306; 307]. Він вивчав реформування усіх українських губерній, руйнування общини, розповсюдження дільничного землеволодіння, роль Селянського поземельного банку. Але ним не було конкретизовано в чому саме полягали відмінності між губерніями, хоча і було зазначено їхнє існування [307, с. 58, 63].

Після Другої світової війни в радянській історіографії домінуючим залишалося питання класової боротьби, тому спеціальних досліджень з історії розвитку селянського господарства на території лівобережних губерній не було. Тільки після XX з’їзду КПРС розпочався процес менш активної вивчення аграрної історії. З’являються праці присвячені дослідженню земельних відносин в

Україні в пореформений період. Початком цього процесу можна вважати роботу В. Теплицького [351]. Його праця – перше монографічне дослідження, в якому розглянуто проведення реформи 1861 р. і дається комплексний аналіз розвитку аграрних відносин з 1861 р. до початку ХХ ст. Використовуючи значну кількість джерел, переважно великий комплекс друкованих масових статистичних даних, основу якого складає урядова і земська статистика, автор докладно зупиняється на таких проблемах, як землеволодіння й землекористування в пореформений період, мобілізація земельної власності, розвиток сільського господарства, розшарування селянства й аграрне питання наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. та ін. Дослідником залучено відомості щодо процесу концентрації земельної власності. Докладно розглянуто орендні відносини, зміни, які відбувалися в структурі посівних площ. Хоч, певні авторські положення, звичайно, викликають заперечення. Зокрема, не можна не помітити тенденційність автора стосовно оцінки політики уряду в галузі аграрних відносин, яка подається виключно як “антинародна”. Так само автор не об’єктивний в оцінці ролі селянської общини, діяльності селянського поземельного банку та ін. Але в цілому, якщо відсіяти ідеологічний аспект, фактичний матеріал, наведений у книзі, є досить цікавим.

Історії селянського руху присвячена серія праць М. Лещенка [302; 303]. Визначаючи причини селянського руху в українському селі в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., автор дає загальну картину економічного становища селянства в досліджуваній ним період, але не проводить глибокого аналізу і лише поверхово зупиняється на окремих сторонах проблеми, доводячи “катастрофічність” соціально-економічного й політичного становища селянства.

Економічні передумови аграрної революції в Україні окреслив П. Теличук [350]. Дослідником було введено в науковий обіг нові архівні матеріали, зокрема про використання найманої праці. Проведення столипінської аграрної реформи дослідив С. Дубровський [262]. Автором було введено нові джерельні матеріали, уточнено погубернські дані, хоча в цілому реформа була оцінена негативно. Він зазначив, що “процес здійснення столипінської реформи ще більш загострив класову боротьбу на селі, прискорив наступ демократичної революції та її

переростання в соціалістичну” [262, с. 3]. На думку автора, “столипінська аграрна реформа являла собою один із епізодів у процесі зміни феодально-кріпацьких відносин капіталістичними, який уже давно почався. Вона була спробою на шляхах реформи, що проводилася зверху, прискорити ліквідацію залишків феодально-кріпацького господарства на селі та пристосувати сільське господарство до умов капіталістичного розвитку в добу імперіалізму” [262, с. 13]. Дослідник зазначив, що “поступове впровадження капіталізму в сільське господарство та загальне піднесення його в роки столипінської реформи дали поштовх сильному зростанню... сільськогосподарської кооперації”, яка “була прогресивним фактором, оскільки прокладала на селі шлях менш паразитичному виду капіталізму – кооперативному” [262, с. 449-450]. В цілому праця С. Дубровського висвітлює чимало аспектів проблеми. Автор увів до наукового обігу чимало архівних та статистичних джерел практично по всіх губерніях Російської імперії.

Питання управління селянами в Україні після проведення реформи 1861 р., їхнє правове та матеріальне становище проаналізовано А. Бондаревським [245]. Автор висвітлює, хоч і тенденційно, питання урядової політики стосовно селянства. У роботі І. Гуржія [256], на основі переважно урядових статистичних джерел, дано аналіз сільськогосподарського виробництва в Україні в 60-90-х роках XIX ст. і визначено частку українського виробництва у загальноросійському виробництві. Автор визначає кількість товарного хліба в Україні в 1870-1890-х роках, проте не наводить джерела своїх підрахунків.

Значний інтерес має стаття А. Анфімова, яка аналізує структуру та діяльність найбільшого на Лівобережжі господарства – Карловського маєтку Мекленбург-Стрелицьких [234]. Також досить цікавими є і інші праці цього автора, у яких розглянуто різнобічні питання розвитку поміщицького та селянського господарства Європейської Росії наприкінці XIX – початку XX ст. [233; 235-237]. Для нас особливо цінним є те, що в цих дослідженнях є інформація стосовно стану справ з вище названих питань у Лівобережній Україні. Переселенню до Сибіру як окремій галузі столипінської реформи, присвячено дослідження Л. Склярєва [343]. Питання

розвитку сільського господарства та кризову ситуацію наприкінці XIX ст. Росії висвітлено в праці Н. Єгізарової [265].

У праці С. Сидельникова [341] проведення столипінської реформи піддано критиці як недоцільної. Автор відмічав, що ця реформа “не вирішила аграрного питання, не усунула класової боротьби на селі ... аграрне питання ... могло бути вирішене тільки шляхом нової народної революції” [341, с. 5].

Велика увага розвитку сільського господарства України під час проведення столипінської аграрної реформи приділяється в десяти томній “Истории Украинской ССР” [277]. Для нас цінним є те, що, крім зведених даних, в ній містяться регіональні показники общинного землеволодіння України взагалі, і Лівобережної України зокрема. “Хутірсько-відрубне землеволодіння складало на Харківщині – близько 20, Полтавщині та Волині – понад 10... Чернігівщині та Поділлі – менше 5 %” [277, с. 208]. Більшу, ніж в Росії, кількість новостворених господарств в цій праці пояснюється тим, “що общинне землеволодіння не мало тут широкого розповсюдження” [277, с. 208-209].

Питання переселення українців у Далекосхідний край у 1850-1916 рр. досліджував В. Кабузан [291]. Питання мобілізації земельної власності на Лівобережній Україні вивчав А. Авраменко [230; 231], який вказав на різноманітні аспекти землеволодіння в регіоні.

Негативно оцінив проведення столипінської реформи П. Зирянов [273]. Хоч автор і відзначає, що “це була настільки широкомасштабна реформа, яка потребувала такої значної земельної перебудови, що вона ніяк не могла позначитися позитивним чином у перші ж роки, навіть якщо б згодом мала успіх” [273, с. 56], тому в перспективі могла б мати кращі результати.

Позитивним явищем в історіографії радянського періоду була робота з новими архівними матеріалами, дослідження становища казенних та поміщицьких селян, аналіз кризи в сільському господарстві. Відбулося як кількісне зростання робіт з теми, так і їх якісне покращення. Поступово історики відходять від ілюстративності, фактографізму, удосконалюються й ускладнюються методи дослідження. Інструментарій дослідників поповнюється методами математичної статистики. Це

позитивно позначалося і на якості узагальнюючих робіт. В цілому, за радянських часів вивчення історії сільського господарства значно просунулось уперед. До недоліків треба віднести те, що було недостатньо показано особливості соціально-економічного становища селянства та аграрних відносин на Лівобережжі.

Певний час історичні події в Україні XIX – початку XX ст. залишалися на узбіччі дослідницького інтересу. Після здобуття Україною незалежності інтерес до вивчення історії селянського господарства не знизився. Більше того, відбувається розширення проблематики, вдосконалення теорії та методики досліджень. Одним із перших до даної тематики звернувся в багатотомному виданні “Україна крізь віки” В. Сарбей [355].

Значне коло питань історії сільського господарства розглядається в контексті вивчення століпінської аграрної реформи. Ця тема завжди привертала особливу увагу істориків, а з другої половини 1990-х років розпочався справжній інтерес до цієї тематики. Переважна більшість таких робіт містить вже відомі положення, але часом зустрічаються і досить цікаві результати досліджень.

У статті М. Якименка [368] розглядається становлення в Україні індивідуального селянського господарства. Дослідник відзначив, що століпінська аграрна реформа була найрішучішим кроком до формування такого типу господарства. Діяльність Селянського поземельного банку автор оцінив як позитивну, яка сприяла його розвитку, бо індивідуальне селянське господарство, здобувши велику кількість землі, стало значно міцнішим. У іншій праці дослідника [367] зазначається, що потенціал масових переселень українських селян, що наприкінці XIX – початку XX ст. заповнили майже всі придатні для традиційного землеробства регіони Російської імперії, нагромадився не тільки під дією соціально-економічного і політичного, але і демографічного факторів. Протягом 1861-1906 рр. чисельність населення України подвоїлася, що катастрофічно відбилося на становищі основної маси населення. Дослідник підкреслює, що по суті Україна, зокрема Правобережжя і Лівобережжя, перетворилися на межі XIX – XX ст. на найгустіше заселені регіони Європи, з кількістю жителів на одному гектарі орної землі вдвічі більшою, ніж в Англії. Саме

зростання населення спричинило до того, що близько 65 % сільського населення були на селі “зайвими”, тобто у сфері сільськогосподарського виробництва не могли знайти роботи [367, с. 16-17].

Питання ментальності українського селянства в XIX – XX ст. проаналізовано у праці Ю. Присяжнюка [327]. Витоки селянської кооперації, становлення окремих видів кооперації досліджуються у дослідженні В. Марочки [314]. Автор зазначає, що майнова нерівність в селі, наявність значної кількості безземельних і малоземельних селян, зростання значення грошей, створювали умови для кооперації селян, для того, щоб вони могли вижити за умов ринку, а також захистити власні споживчі та виробничі інтереси.

Різноманітні аспекти діяльності земських закладів щодо піднесення агротехнічного рівня сільського господарства Лівобережної України висвітлюються у статті Т. Лобас [305]. Зокрема містяться різноманітні дані щодо діяльності земських сільськогосподарських складів, дослідних полів, економічних рад тощо.

Різноманітним проблемам розвитку аграрного питання в Україні присвячена робота С. Сусорова [349]. Дослідник висвітлює причини, суть і шляхи його розв’язання, місце і роль у соціально-економічному житті України. Автор зазначає, що екстенсивні форми землеробства, поширені у більшості селянських господарств України, були головною причиною гальмування розвитку сільськогосподарського виробництва. Демографічний вибух кінця XIX ст. був одним із найголовніших факторів, які загострювали ситуацію в сільському господарстві. Серед інших Сусоров виділяє небажання вищих урядових кіл застосувати ефективні і рішучі кроки з метою реформування соціально-економічних відносин, бюрократизм державного апарату, глибокі антагонізми між різними групами поляризованого суспільства. Царський уряд не лише не вживав заходів для поліпшення становища, але часто сприяв, напевно сам того не бажаючи, подальшому зубожінню і розоренню селян [349, с. 15]. Різноманітні аспекти розвитку сільського господарства розглянуто в ґрунтовній праці “Історія українського селянства” [285].

Сучасні дослідження вказують на ті позитивні моменти реалізації реформи, які не знайшли всебічного і достатнього відображення у працях радянських істориків, але оцінки реформи, як і раніше, неоднозначні та суперечливі.

Сучасна російська історична наука продовжує розвивати традиції закладені радянською історіографією з дослідження питань соціально-економічного розвитку Російської імперії у досліджуваний період. У праці А. Авреха [232], який досліджував спроби реформ у Росії на початку ХХ ст., столипінська реформа оцінюється негативно, доводиться, що реформа, через збереження поміщицького землеволодіння, не виправдала себе, “вона не досягла ні економічних, ні політичних цілей, котрі ставилися перед нею. Село з хуторами та відрубамі залишилося таким само низькопродуктивним і убогим, як і до Столипіна” [232, с. 90]. Поміщицьке землеволодіння, яке було несумісне з прогресом села, психологічно тиснуло на селян, сковувало їхню ініціативу і підприємливість [232, с. 90-91].

Вивченню кустарних деревообробних промислів українських селян присвятила свою працю російська дослідниця Т. Богомазова [244]. Автор зазначає, що ці промисли набули особливого значення в тих губерніях, зокрема в північних повітах Чернігівської губернії, де сільське господарство з різних причин не мало вирішального значення для досить великої кількості селян [244, с. 47].

Особливості аграрної політики та аграрних відносин на початку ХХ ст. досліджуються у праці Г. Шмельова [360]. Автор наголошує на тому, що перед тим як говорити про невдачу столипінської аграрної реформи, треба більш детально вивчити ту мету, яка ставилася урядом. Реформатори не ставили перед собою завдання повного розвалу общини, а відкрили можливість добровільного виходу селянина з неї. На думку П. Столипіна, “уряд в усіх своїх прагненнях вказує тільки на одне: треба зняти ті окови, які накладені на селянство і надати йому можливість самому вибирати той спосіб користування землею, який його найбільш влаштовує” [360, с. 7]. Надання можливості вільного виходу з общини не було єдиною метою керівництва держави. Одночасно вирішувалося питання ліквідації чи скорочення станової нерівності, упорядкування землевпорядження, зниження малоземелля за рахунок масового переселення селян за Урал. У свою чергу аграрне

реформування дало могутній поштовх розвитку в державі земельного ринку, переходу землі до тих, хто міг її ефективно використовувати, розповсюдженню селянської кооперації тощо. Велика кількість фактичного матеріалу та нові думки щодо економічного розвитку Російської імперії взагалі та сільського господарства зокрема містяться у праці Пола Грегори [325]. Відносний рівень продуктивності праці був досить низьким, а в сільськогосподарському виробництві він ще і відставав від на три чверті від росту продуктивності праці в промисловості. Хоча при цьому продуктивність праці в промисловості та сільському господарстві Росії мало відрізнялася від показників інших розвинутих країн [325, с. 26].

Окремо слід виділити докторські та кандидатські дисертації, присвячені історії розвитку сільського господарства Лівобережжя. Переселення селян з України в період 1861-1917 рр. досліджено в докторській дисертації М. Якименка [378]. Дисертантом розглянуто економічні основи аграрних міграцій в Україні. Зазначається, що однією із важливих особливостей України як економічного регіону був сильний вплив поміщицького землеволодіння на господарське життя сільського населення. Приватне землеволодіння (переважно поміщицьке) в Україні, наприклад, у 1877 р. майже в два рази переважало середні показники по 50 губерніях Європейської Росії (48,4 % та 24,9 %) [378, с. 12-13]. Ця обставина часто мала вирішальне значення під час формування капіталістичних відносин. М. Якименко дослідив особливості міграції українського селянства та соціально-економічні наслідки селянських переселень. Дисертантом наведені відомості щодо загальної чисельності переселенців з України. За 1896-1917 рр. кількість селян-переселенців на схід від р. Волга складає 1,7 млн. чол. Найбільший відсоток – 50,0 % – склали вихідці саме з Лівобережної України [378, с. 24]. Автор підкреслює, що найважливішим фактором селянських переселень був розвиток капіталістичних відносин, особливості яких у тому чи іншому регіоні мали вплив на інтенсивність та масштаби переселень. Рухові селян з України сприяли давні історичні традиції. Селянські переселення мали суперечливий характер. Так, в економіці, з одного боку, вони сприяли розвитку капіталістичних відносин (зростання внутрішнього ринку, розширення капіталістичного способу виробництва), з іншого – стримували

розвиток капіталістичних відносин, тому що затримувалася ліквідація пережитків кріпацтва в європейській частині Російської імперії.

Всебічне висвітлення процесів реалізації столипінської аграрної реформи в Харківській губернії є метою дослідження кандидатської дисертації В. Майстренка [376]. На думку автора, реформа була кроком на шляху перетворення Росії в буржуазну монархію. Це була спроба вирішити аграрне питання еволюційним шляхом. У дисертаційному дослідженні наголошується, що реформа прискорила розвиток капіталістичних відносин на селі – утворювалася буржуазна земельна власність, усувалося черезсмулля і далекоземелля, збільшувалося застосування сільськогосподарських машин, добрив, підвищувалася врожайність і товарність сільського господарства. В. Майстренко робить висновок, що досвід реформи доводить – перетворення селянина на приватного власника землі є ефективним засобом покращення землеробської культури селянських господарств, а значить, і підвищення їх продуктивності.

Різноманітні аспекти функціонування кустарних промислів селян Харківської губернії проаналізовано М. Масловим [377]. Автором вивчено основні центри концентрації промислів в губернії. Наголошується на особливій ролі земських установ, які до 17 % своїх вкладень в економіку краю направляло на розвиток селянської промисловості [377, с. 10].

Дослідження процесу реформування сільського господарства під час столипінської аграрної реформи в Катеринославській і Харківській губерніях було здійснено В. Бочаровим [372]. Дисертант підкреслює, що буржуазні перетворення села під час проведення реформи дозволили селянам закріпити землю в приватну власність, поліпшили організаційно-виробничі умови праці, сприяли вдосконаленню техніки землеробства, раціоналізації використання землі та зміцненню індивідуально-господарської ініціативи. Ці нововведення, в свою чергу, вплинули на підвищення продуктивності праці, яка відбилася на значному нарощуванні зборів урожаїв, поступовому зростанні врожайності зернових культур і частковому прирості у тваринництві. Отже, у даному регіоні реформа була проведена відносно вдало. Автор зазначає, що цьому сприяли місцеві природні умови та ситуація, яка

склалася перед початком проведення реформи. Дисертант зазначає, що реформа не була кабінетною вигадкою, а виходила з необхідності нової організації сільського господарства.

У кандидатській роботі Л. Ігнатової [374] здійснено аналіз висвітлення проблем українського селянства у періодичній пресі, оцінки поглядів сучасників на проблему приватної селянської власності на землю. Авторка зазначає, що запроваджувати повноцінне хутірське та відрубне господарство не дозволяло збереження урядом поміщицьке землеволодіння. На заваді розвинутих хутірським господарствам ставали недостатня кількість землі для селян, неспроможність царським урядом допогти як фінансово, так і організаційно в проведенні реформи [374, с. 16].

Вивчення історії селянського населення та основних компонентів селянського господарства Харківської губернії присвячено дослідження В. Кулікова [375]. У роботі підкреслюється, що у організації та життєдіяльності селянського господарства надзвичайно важливе місце посідала селянська община. Роль селянської общини не була однозначною. В економічному плані її існування скоріше було шкідливим, але община виконувала важливу функцію соціального захисту. Дисертант зазначає, що аналіз динаміки селянського господарства показав наявність позитивних тенденцій у його розвитку, хоча у порівнянні з розвинутими країнами Заходу воно було відсталим [375, с. 14-15].

Таким чином, історія розвитку сільського господарства знайшла широке відображення у науковій літературі. Найбільше увагу дослідників привертала історія сільського господарства в рамках всієї Росії. Хоч, незважаючи на величезну кількість праць, як узагальнюючих, так і присвячених окремим його сторонам, чимало процесів і явищ історії сільського господарства залишаються недостатньо з'ясованими. Отже, дослідниками протягом тривалого часу була проведена значна робота по вивченню питання розвитку сільського господарства Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст., але досі ця проблема не була предметом спеціального наукового дослідження.

Джерельну базу дисертації становить комплекс архівних та опублікованих матеріалів. Значна кількість документальних матеріалів зосереджена в Державному історичному архіві України в м. Києві. Також документальні матеріали з теми дослідження зберігаються в обласних державних архівах.

У фондах Державного історичного архіву України в м. Києві представлені важливі аспекти розвитку сільського господарства Лівобережної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У фонді “Канцелярії київського, подільського та волинського генерал-губернатора” (Ф. 442) містяться звіти губернатора, статистичні дані та відомості врожайності хлібів, кількості домашньої худоби, системах землеробства. Це дає можливість прослідкувати систему ведення господарства та врожайність господарств регіону.

Документи фонду “Чернігівського ГЖУ” (Ф. 1439) зберігають справи про випадки незадоволення селян виходом на відруби, відмову виходити на відруби, нанесення образ та побиття землеміра. Ці відомості дозволяють дослідити ставлення селян до проведення столипінської аграрної реформи.

Матеріали кіномотофонду 12 містять справи про діяльність землевпорядних комісій, відомості про видачу посвідчувальних актів на землю, яка відійшла у приватну власність, про розмір земельних норм для селян, про кількість створених відрубів та хуторів, про кількість і розміри общинних господарств, та тих, які вийшли з общини.

У фонді “Київського губернського управління” (Ф. 274) зосереджені відомості щодо орендних цін та розмірів відробітку за орендовані землі. Це дозволяє прослідкувати динаміку орендних цін і форми відробітку, які використовувалися на Лівобережжі.

Певна кількість матеріалів із теми дослідження знаходиться у фондах державних обласних архівів.

У Державному архіві Харківської області у фонді “Харківської губернської земської управи” (Ф. 304) зберігаються анкети селян, опитувальні картки переселенців, відомості про переселенців, циркуляр губернської повітової управи, звіт переселенського відділу, різноманітна переписка щодо змін, які відбулися в

селянському господарстві в ході реформування, зберігаються матеріали про причини переселенського руху, становище переселенців, фінансування агрономічних заходів повітових управ і фінансову допомогу губернської управи в цих діях. Документи фонду дозволяють проаналізувати проведення столипінської реформи в регіоні.

Фонди “Харківського губернського присутствія” (Ф. 18) містять документи щодо кількості селянських дворів, які вийшли з общини і закріпили за собою землю, виданих посвідчувальних актів та тих селищ, які вважалися такими, що перейшли до подвірного землеволодіння, обставини й ситуації, які виникали під час проведення реформи. Це дозволяє проаналізувати процес виходу селян з общини та закріплення виділеної землі у приватну власність.

У фонді “Канцелярії харківського губернатора” (Ф. 3.) зберігаються документи, які відображають причини переселення селян Харківщини, конфлікти, які відбувалися під час проведення столипінської реформи. На основі цих документальних даних можна прослідкувати процес здійснення реформи в губернії.

Відомості про впровадження удосконалених знарядь через прокатні пункти сільськогосподарського інвентаря зосереджені у документах фонду “Зміївської повітової земської управи” (Ф. 309). Вони надають можливість більш змістовно простежити матеріально-технічне становище землевласників.

У Державному архіві Сумської області у фонді “Канцелярії Кролевецького податного інспектора” (Ф. 828) є відомості щодо економічного становища сільського населення, врожайні дані. Це надає можливість визначити рівень матеріального забезпечення селян, порівняти врожаї повітів Чернігівської губернії.

Документи фонду “Земського начальника Лебединського повіту Харківської губернії” (Ф. 493) представлені Циркуляром Міністерства Внутрішніх Справ про переселення селян до Сибіру, дають характеристики ділянок, які призначалися для переселенців і правила продажу ділянок в Азіатській частині Російської імперії. На основі цих документальних матеріалів проаналізовано причини та процес переселення селян Лівобережжя до окраїн Російської імперії.

Фонд “Охтирської повітової земської управи” (Ф. 759) зберігає документи, на підставі яких можемо проаналізувати діяльність повітових сільськогосподарських складів по продажу сільськогосподарських машин та знарядь населенню.

У Державному архіві Чернігівської області у фонді “Чернігівського губернського у земських і селянських справах присутствія” (Ф. 145) зосереджені документи про агрономічну допомогу сільському населенню при створенні хутірських господарств і шляхи покращення сільського господарства.

Наявні архівні документи фонду “Чернігівського губернського присутствія” (Ф. 147) містять відомості про різноманітні аспекти розвитку сільського господарства, зокрема стану озимих посівів губернії.

У фонді “Чернігівського губернського статистичного комітету” (Ф. 154) розміщені описи селянських наділів відрубних господарств та хутірських господарств селян і козаків. Це допомагає нам проаналізувати становище створених під час проведення столипінської реформи господарств.

Відомості про банківські операції щодо отримання селянами позики на покупку землі зберігаються у фонді “Чернігівського відділення Селянського поземельного банку” (Ф. 214).

У Державному архіві Полтавської області великі комплекси джерел, на жаль, були знищені в роки Другої світової війни. Матеріали фонду “Полтавського губернського правління” (Ф. 80) містять справи про створення хутірських та відрубних господарств під час столипінської аграрної реформи. Це дозволяє нам більш детально проаналізувати процес організації таких господарств.

Матеріали листування з губернською земською управою, Всеросійською земською спілкою та із землевласниками зберігаються у фонді “Гадяцької повітової земської управи” (Ф. 694). Вони дозволяють проаналізувати діяльність повітових управ із приводу використання мінеральних добрив, боротьби зі шкідниками. Значна частина документів цих фондів використовується вперше.

Загалом опрацьовано 56 фондів, 118 справ 5 державних обласних архівів України та Державного історичного архіву України в м. Києві.

Окрему групу джерел склали законодавчі акти вищих органів влади держави, які опубліковані в “Полном собрании законов Российской империи” [175]. Серед них є документи, які дозволяють ознайомитися з юридичною базою реформування держави, дослідити основну мету столипінської аграрної реформи, засоби її виконання. Важливі відомості щодо кількості селян, що вийшли з общини та про закріплення за ними землі містяться у виданні МВС “Известия земского отдела” [180; 181]. Завдяки цим матеріалам ми маємо можливість дослідити етапи руйнування селянської поземельної общини та утворення хутірських і відрубних господарств. У друкованих стенографічних звітах Державної Думи Росії [126-129] відображені депутатські й урядові виступи з різними думками та пропозиціями щодо проведення реформи.

Дані Центрального Статистичного Комітету щодо площі та врожайності посівів у губерніях Російської імперії на початку ХХ ст. розміщені в “Атласе картограмм и статистических таблиц хлебо-промышленного значения 72 губерний и областей Европейской и Азиатской России в 1900-1904 гг. Составлен по данным Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел Бароном Н.Н. Торнау” [119].

У публікаціях офіційних установ міститься досить цінна інформація, наприклад, у матеріалах Комісії 16 листопада 1901 р., яка досліджувала питання добробуту сільського населення [150; 151].

Велика кількість документів з проблеми дослідження вміщена в збірниках опублікованих документальних матеріалів. Вагома інформація, яка стосується сільського господарства міститься в “Статистике землевладения в 1905 г.”. Випуски 33, 47 та 48 стосуються безпосередньо Харківської, Чернігівської та Полтавської губернії [193-195]. Так, у виданні є дані щодо приватного селянського й поміщицького землеволодіння, кількості селянських господарств та їхнього розміру. Джерело дозволяє визначити ступінь готовності різних регіонів до реформування сільського господарства.

Значний комплекс інформації міститься у збірниках, які видавало Головне управління землеволодіння та землеробства [177; 178; 183].

У “Статистических ежегодниках России” [202] вміщені дані про весь комплекс урядових заходів. Вони є найбільш інформативними серед статистичних джерел. Так, у цих виданнях містяться дані про утворення хутірських та відрубних господарств, землевпорядні роботи на селянських надільних землях, рівень врожайності зернових культур, розвиток тваринництва. Їхнє опрацювання дозволяє дістати інформацію про сільськогосподарські наслідки столипінських нововведень у регіоні.

Проведене Головним управлінням землевпорядкування та землеробства у 1913 р. обстеження господарств 12 повітів Російської імперії захопило і два повіти Лівобережної України: Кременчуцький повіт Полтавської губернії та Богодухівський Харківської губернії [137]. Цей захід уряду є дуже цінним для нас при вивченні результатів столипінської реформи, допомагає зрозуміти регіональні особливості проведення реформи та її вплив на селянство.

Відомості про селянський переселенський рух є в “Итогах переселенческого движения за время с 1896 по 1909 гг. включительно” [145], що були підготовлені Переселенським управлінням землевпорядкування і землеробства.

При вивченні діяльності Селянського банку та його впливу на економічне становище селянства нам допомагають банківські звіти [164]. У них є різноманітні дані про діяльність банку, умови надання банком позик на купівлю землі, розміри цих позик та умови їх надання. У звітах є характеристика майнового стану клієнтів банку, способи продажу землі, ціни на землю та розмах операцій банку в регіоні. В огляді [156] діяльності банку висвітлюються дані щодо купівлі та продажу землі у 1906-1910 рр.

Урядова статистика охопила значне коло питань, пов'язаних з історією селянського господарства. Основними недоліками урядової аграрної статистики є її розрізненість (збором статистичних даних для своїх потреб займались різні установи й відомства), її становий принцип та ін. Як правило, у публікаціях виділяються категорії “селянські господарства” та “приватновласницькі господарства”, причому до перших відносились всі господарства на надільних землях, решта – до другої категорії. Що стосується достовірності урядової

статистики, то більшість її матеріалів визнається достатньо точними. Особливо це стосується переписів. Але ці висновки робились переважно для території всієї Європейської Росії. При меншому територіальному масштабі величина погрішності, як правило, збільшується, тому в деяких групах джерел, достовірність яких викликає сумнів, треба робити перевірку точності в губернському масштабі. Така перевірка буде здійснюватись у наступних розділах дисертації в міру використання цих джерел.

Іншу групу джерел складають матеріали земських установ. Вони містять статистичні матеріали, у яких відображаються регіональні особливості розвитку сільського господарства. У земських збірниках [141-143; 196; 198-201; 203-211] висвітлюються питання врожайності селянських і поміщицьких господарств, орендні відносини, ціни на землю та основні продукти, розвиток кооперативного руху.

Звіти [160-163] повітових і губернських земських установ дозволяють вивчити заходи щодо агрономічної допомоги населенню, покращенню агрокультури, сприянню технічному переобладнанню сільського господарства.

У збірці “Землеустройство в Харьковской губернии 1906-1912 гг.” дана характеристика головних видів землевпорядкування в губернії, наведена кількість новостворених хутірських і відрубних господарств [138].

Матеріали щодо переселенського руху, кількість бажаючих переселитися, їхній майновий та сімейний склад, ходацький рух, способи ліквідації майна надруковані в земських виданнях [165; 168-171], які стосуються історії переселення.

Окрему групу джерел складають матеріали періодичної преси у яких висвітлювалися різноманітні аспекти розвитку сільськогосподарського виробництва. Це такі видання, як “Полтавские губернские ведомости”, “Полтавские агрономические известия”, “Полтавская земская газета”, “Полтавский вестник”, “Харьковские губернские ведомости”, “Машина в сельском хозяйстве”, “Южный край”, “Хуторянин”, “Южно-русская сельскохозяйственная газета”.

Урядова статистика, земська аграрна статистика та матеріали періодичної преси посідають значне місце у величезному комплексі масових статистичних

джерел з історії сільського господарства кінця XIX – початку XX ст. Увібравши всі найкращі риси, властиві тогочасній російській та західноєвропейській статистиці, земська статистика невдовзі випередила у своєму розвитку державну, а в деяких випадках і зарубіжну статистику щодо розробки методики робіт і рівня її реалізації на практиці.

Таким чином, незважаючи на наявність досить великої кількості робіт, які стосуються розвитку сільського господарства Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст., ця проблема не була предметом комплексного дослідження. Водночас, джерельна база є цілком достатньою та презентативною для вивчення обраної теми. Водночас, наявні архівні документи дають можливість разом із залученням опублікованих джерел всебічно висвітлити тему дослідження, розкрити поставлені завдання.

Праці дореволюційних істориків з історії сільського господарства Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. містять велику кількість досить загального достовірного фактичного матеріалу стосовно розвитку сільського господарства України взагалі, і Лівобережної України зокрема. У методологічному відношенні для них характерна відсутність комплексного підходу під час аналізу напрямків розвитку сільськогосподарського виробництва лівобережних губерній, хоч під час збирання та подання цього матеріалу застосовувався певний науковий підхід, що надає цим працям особливої цінності. При цьому в більшості робіт все ж подавалися факти без належного їх опрацювання та осмислення. У дореволюційній історіографії не існувало єдиного погляду на розвиток сільського господарства. Зміни в сільському господарстві, впровадження капіталістичних відносин в аграрному секторі, столипінська аграрна реформа, процес проведення переселення селян відображалися не повністю і під різними кутами зору.

Радянська історіографія накопичила значний фактичний матеріал, відбулося як кількісне зростання робіт з теми, так і їх якісне покращення. У цей період вивчення історії сільського господарства значно просунулось уперед. Водночас було недостатньо показано особливості соціально-економічного становища селянства та аграрних відносин на Лівобережжі.

Огляд російської історіографії дозволяє зробити наступні висновки: в російській історичній науці вийшла і існує певна кількість наукових матеріалів, присвячених історії сільського господарства України в цілому; досить плідно досліджується проведення столипінської аграрної реформи.

У сучасній історичній науці протягом останнього часу з'явилися праці, автори яких займаються вивченням столипінської реформи та окремими аспектами розвитку пореформеного господарства, водночас немає праць, у яких у центрі уваги дослідників було сільське господарство Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст.

Розділ 2

Розвиток сільського господарства лівобережних губерній України наприкінці ХІХ ст.

Селянська реформа 1861 р. як і інші реформи 60-70-х рр. ХІХ ст. мала величезне значення для розвитку економіки Російської імперії. Реформи дали поштовх розвитку ринкових відносин, які вже були пануючими в розвинутих країнах світу, прискорюючи розвиток країни. Проведення реформ було спробою пристосувати Російську імперію до нових вимог. Хоча їх проведення і не призвело до розв'язання існуючих у державі проблем, але без них подальший соціально-економічний розвиток країни був би неможливий. Було розпочато довгий і важкий процес перебудови держави з аграрної в розвинену аграрно-індустріальну.

Хоча реформи і залишили здебільшого недоторканими старі засади самодержавства, вони виявилися досить глибокими для економічного піднесення держави. В Україні воно мало досить обмежений характер, що було зумовлено політикою царського уряду. Економічне зростання в Україні відбувалося в тих галузях промисловості, які не мали відповідних природних умов у Росії (цукрова), або ті, що постачали сировину та напівфабрикати для російської індустрії (кам'яновугільна промисловість, металургія). Розвиваючи ці галузі, уряд штучно стримував інші, ті, що успішно розвивалися на корінних російських територіях. Так, лише 15 % українських промислових підприємств випускали готову продукцію. Україна все більше “підпадала під дію законів капіталістичної інтеграції. Її економіка дедалі тісніше прив'язувалася до імперського державного тіла, зазнаючи колоніального зиску з боку метрополії” [299, с. 4].

Також необхідно відмітити нерівномірність розподілу прибутків України та державних витрат на українські губернії. Так, у 1890 р. уряд Російської імперії отримав 41937000 крб. прибутків із малоросійських губерній, а витратив на них лише 23323000 крб., тобто на користь Росії залишилося 18614000 крб. [363, с. 111]. Про нерівномірність розподілу прибутків і видатків говорить той факт, що,

наприклад, у 1868-1891 рр. на одного мешканця Харківської губернії припадало держаних прибутків 6 крб. 33 коп. (найбільше на Лівобережжі) і 4 крб. 01 коп. видатків, то на мешканця Петербурзької губернії прибутків приходилося 35 крб. 68 коп., а видатків аж 448 крб. 68 коп. [364, с. 154].

В Україні індустріалізація сприяла подальшому поглибленню суспільного поділу праці, господарській спеціалізації окремих районів, що сприяло розширенню внутрішнього ринку, хоча низька купівельна спроможність населення гальмувала його розширення. Величезне значення для розвитку внутрішнього ринку мало будівництво залізниць. Так у проекті Полтавського губернського земства прокладання залізничної колії пов'язувалося з забезпеченням “насущного куска хліба і коштів немалій кількості вільних по необхідності жителів краю” [268, с. 151]. Для Лівобережжя була споруджена у 1868-1869 рр. Курсько-Харківсько-Азовська залізнична дорога [298, с. 136], яка єднала Лівобережжя з чорноморсько-азовськими портами. Керівництво країни визнавало, що існує недосконалість розвитку транспортних шляхів і “повинна бути загальна погодженість рейкових і водних шляхів, і це важливе економічне питання нашої батьківщини залишається зовсім невирішеним і навіть не порушеним” [126, с. 274].

Залізничний транспорт значно пожвавив географію та розвиток торгівлі. На українські ярмарки надходило багато промислових товарів із Росії, з України в зворотному напрямку йшли в основному сільськогосподарські продукти та сировина. Україна займає провідне місце у хлібному експорті Російської імперії і її доля у загальноросійському експорті зерна складає 42 %. Під кінець XIX ст. тільки через чорноморсько-азовські порти щорічно вивозилося близько 5 млн. тонн зерна, що становило майже половину експортованого зерна імперії, при цьому ще частина зерна вивозилася через балтійські порти та сухопутним шляхом [249, с. 251]. За півстоліття (1860-1910 рр.) валовий збір зерна на Правобережжі і Лівобережжі подвоївся [371, с. 128-130].

Економічний розвиток зумовив великі зміни в становищі різних верств населення. Почалося формування нових класів. Селянин поряд з особистою свободою отримав можливість вибору між працею у власному господарстві чи

наймом до інших господарств, промислових підприємств [330, с. 330-331]. Економічне, політичне та культурне життя все більше зосереджувалося в містах. Хоча в них мешкало, наприклад, у 1897 р. лише 13 % населення українських губерній [284, с. 514]. Наприкінці XIX ст. українці становили 80 % населення України, а на початку XX ст. 74,1 % [317, с. 10]. Іншу частину населення становили росіяни, поляки, євреї, білоруси та інші.

Більшість українців, як і раніше мешкали в селах. За переписом 1897 р. в Полтавській губернії мешкало 2778 тис. чол., з них у сільському господарстві працювало 81,6 %, Харківській – 2492 тис. чол. (78,6 %), в Чернігівській – 2297 тис. чол. (78,8 %), взагалі населення Лівобережжя становило 7568 тис. чол. (79,8 %) [211, с. 10-11]. Українське сільське населення неохоче залишало сільське господарство і переходило до незвичної для нього роботи в промисловості. У світосприйнятті селян “існування від землі й надалі залишалося соціально справедливим, правильним, істинним життям... Чи не єдино правильним та справедливим джерелом добробуту, багатства українські хлібороби традиційно вважали хліборобську працю” [327, с. 22, 37]. Тому поземельне питання не може “відсунути на другий план ніякі події, які б вони не були величні і важливі” [313, с. 10].

Реформи відкрили нові перспективи для розвитку сільського господарства в нових умовах – вільної ринкової ініціативи. Кінець XIX – початок XX ст. ознаменував перемогу нових капіталістичних відносин на селі, що зумовило інтенсивний розвиток продуктивних сил, застосування сільськогосподарських машин, найманої праці, подальше розшарування селянства. Заможні господарі починають відігравати роль нової сили в економічному зростанні сільськогосподарського виробництва на селі. Але перехід до ринкових методів ведення господарства відбувався важко і повільно через незавершеність його реформування. В аграрному секторі спостерігалось переплетення різних соціально-економічних укладів, існування різних форм власності на землю і різних соціальних типів господарств. Зазначений дослідженням час був періодом глибоких соціально-економічних зрушень, пристосування до нових ринкових умов господарювання,

оновлення суспільного життя держави, яка стала на капіталістичний шлях розвитку. Провідною рисою еволюції пореформеного господарства було те, що воно набувало все більшого підприємницького характеру, яке визначало його орієнтацію на високоприбуткові галузі. Складався новий тип господарства, який розвивався під впливом потреб ринку. Землеробство все більше перетворювалося у товарне виробництво і товаром ставали не тільки продукти землеробства, але і сама земля, яка стає найголовнішою цінністю й основним предметом купівлі-продажу. “Вільний громадський обіг землі складає необхідну умову капіталістичного господарства” [336, с. 25]. Товарно-грошові відносини все більш розповсюджувалися та руйнували напівкріпацький характер поміщицького та селянського господарства.

Поглиблення суспільного поділу праці, подальший розвиток внутрішнього та зовнішнього ринків, взаємозв'язок сільського виробництва з переробною галуззю промисловості сприяли прогресу сільськогосподарського виробництва, створенню та розвитку товарного землеробства і скотарства, господарської спеціалізації губерній. Більш чіткою стає спеціалізація окремих районів України, які орієнтувались на ринок. Так, на Півдні йшло інтенсивне витіснення скотарства торгівельним зерновим господарством, на Правобережжі зростають посіви цукрових буряків, а на Лівобережжі – картоплі, тютюну, конопель [300, с. 447]. Сільське господарство поступово все більше втягувалося в ринкові відносини.

В Україні утворюються райони торговельного землеробства: цукробурякового господарства – Київська, Подільська, північно-західна Полтавської, північна Харківської та південна частина Чернігівської губернії; молочного виробництва – Подільська, Волинська та північна частина Чернігівської губернії; тютюництва – Чернігівська та Полтавська губернії [350, с. 12].

Реформування країни відкрило простір для розвитку ринкових відносин у сільському господарстві, де відбувалася боротьба двох систем господарювання. Окрім старого, так званого “пруського” шляху розвитку сільського господарства постав новий: ринковий, капіталістичний чи “американський” [355, с. 171]. Темпи впровадження останньої системи знаходилися в залежності від життєдіяльності старих феодальних відносин.

Поступовий розвиток капіталістичних відносин вимагав від селян інтенсифікації їхніх господарств та підприємливих рис. У певної частини селянства існувало велике бажання досягти матеріального й економічного піднесення в боротьбі з іншими селянськими та поміщицькими господарствами. У приватному землеволодінні досить інтенсивно відбувались процеси диференціації та концентрації землі. Відчувався сильний вплив поміщицького землеволодіння на господарське життя сільського населення. Ця обставина часто мала вирішальне значення під час формування капіталістичних відносин [367, с. 12-13]. Відносний рівень продуктивності праці був досить низьким, а в сільськогосподарському виробництві він ще і відставав на три чверті від росту продуктивності праці в промисловості [325, с. 26]. Протягом пореформеного періоду відбувалось становлення селянських господарств фермерського типу. Їх частка була незначною – не більше 10-15 %, але вони стали реальною альтернативою поміщицькому господарству. Сільська буржуазія інтенсивно скуповувала землі дворян і наділи розорених селян. З 1801 по 1914 рр. поміщики України продали 10 млн. дес. землі, з них 7 млн. дес. купила саме сільська буржуазія. Завдяки розвитку капіталізму відбувається повільне, але постійне зростання прагнення до отримання агроекономічних знань, агрокультури, впровадження та збільшення нових і удосконалених знарядь праці, машин, насіння, добрив, підвищення продуктивності праці, врожайності полів та товарності сільськогосподарського виробництва. Селянське господарство перестає бути, хоч і неповністю, частиною поміщицького. Крім забезпечення продуктами населення цих губерній, вироблена селянами продукція широко реалізовувалась поза їхніми межами. Селянське господарство з економічної точки фактично стало альтернативою поміщицькому.

У 1881 р. у Російській імперії повинності тимчасовозобов'язаних селяни були замінені обов'язковим викупом, що сприяло поширенню ринкових відносин у сільському господарстві. Також на початку 1880-х рр. царським урядом було проведено так звану податкову реформу. Це була ціла низка заходів, направлених на реформування системи податків: відміну соляного податку, зменшення викупних платежів, відміна подушного податку та перетворення оброчної податі колишніх

державних селян у викупні платежі. Ініціатор проведення реформи міністр фінансів Н.Х. Бунге відмічав: “Коли Росію захопив неврожай 1880 р., тоді відміна податку на сіль здавалася справою найбільш відповідною для полегшення народного нещастя” [237, с. 57]. В умовах капіталістичної держави існуюча подушна подать селян була явним анахронізмом, тому уряд змушений був її відмінити. Досить важливою складовою цієї реформи був закон від 28 грудня 1881 р. про спеціальне зниження викупних платежів, що, безумовно, позитивно вплинуло на розвиток сільського господарства. При цьому Державна рада відзначала, що поміщики хоч і втратять частину грошей, вони не мають ображатися, бо “в наш час земля, яка залишилася у поміщиків за селянським наділом часто перевищує те, що коштувало 29 років назад, увесь маєток з селянами” [237, с. 60]. Для лівобережних губерній платежі були знижені на 16 коп. з кожного карбованця окладу. Цей комплекс заходів був направлений як на полегшення становища селянства, зміну його поземельного устрою, так і на подальше капіталістичне реформування країни.

Лівобережна Україна, на відміну від Правобережної та Південної України, менш активно включалася в ринкові стосунки. Останнім двом регіонам “сприяла їх близькість до південних портів, наявність зручних залізничних шляхів, приплив іноземного капіталу у промисловість Південної України тощо” [299, с. 94]. Землеробська праця залишалася для населення Лівобережної України головним заняттям населення та слугувала основним джерелом їхнього існування. Приватні власники, до яких належали дворяни, міщани, купці, вище духовенство, селяни-власники і різноманітні товариства хоч і становили всього 8 % господарств Лівобережжя, але володіли майже 41 % його земельного фонду. Понад 50 % усієї приватновласницької землі або 2,8 млн. дес. перебувало в руках дворян [144, с. 18]. Цей регіон був своєрідним буфером між відробітковим центром та капіталістичним півднем і тому завдяки цьому мав багато контрастів. Кріпосне відробіткове господарство Чернігівської губернії змінювалося в інших губерніях перехідними формами до капіталістичного господарства, які були представлені такими висоорганізованими промислово-сільськогосподарськими підприємствами як маєтки Кеніга, Мекленбург-Стрелицьких, Харитоненка тощо. Сільське господарство,

зберігаючи значні феодальні пережитки, перенісши аграрну кризу 1880-1890-х рр., особливо 1891 р. [13, арк. 94], страждало від порушення рівноваги та утисків на користь промисловості, тому значні кошти вкладались у промисловість, за рахунок систематичного скорочення витрат на потреби села [39, арк. 73] і воно мало розвиватися завдяки розвитку залізничного транспорту, внутрішнього ринку, дешевого кредиту. Найбільш сильними залишки старої системи господарювання залишалися в Чернігівській губернії, особливо в її північних повітах. При чому, за виключенням деяких випадків не існувало ніякого намагання до покращення систем ведення господарства [14, арк. 18 зв.]. Оплотом кріпосницьких залишків у губернії були середні та дрібні власники. Полтавська губернія відрізнялася від Чернігівської більшою розмаїтістю умов та способів ведення господарства. Найбільш різноманітною за формами ведення господарства була Харківська губернія. Взагалі в Україні з дев'яти губерній капіталістична система переважала в шести, змішана – у двох (Полтавській і Харківській), а відробіткова – лише в Чернігівській [282, с. 307]. Проте в кожній із цих губерній не було в чистому вигляді відробіткової чи капіталістичної системи господарства [256, с. 48].

Основу матеріально-технічної бази в сільському господарстві складала земля. Незважаючи на поступове зниження питомої ваги протягом пореформеного періоду, надільна земля залишалась основою селянського землеволодіння, яке складалось з надільної й приватної землі. При тогочасному рівні ведення землеробства надільне землеволодіння не задовольняло потреби селянського господарства в землі, тим більше, що воно було дуже нерівномірно розподілене між окремими розрядами селян. Для того щоб розширити земельне користування, селяни купували та орендували землю. Фактичне землекористування складалось із землі, що була у власності селян, плюс орендована земля, що використовувалась у господарстві, мінус земля, здана в оренду іншим господарям. Форми землекористування часто не співпадали з формами землеволодіння. Велика кількість селянських общин при формальному збереженні общинної форми землеволодіння фактично користувалася землею подвірною.

Необхідним елементом виробничої бази була робоча худоба. Основу робочої худоби становили воли й коні. Незважаючи на деякі позитивні зрушення протягом пореформеного періоду, селянське господарство не було в достатній мірі забезпечено робочою худобою. Майже 30 % господарств взагалі не мали робочої худоби, решта – задовольнялись в основному однією одиницею робочої худоби. Нестача необхідної робочої сили змушувала селян вдаватись до супряги і найму робочої худоби. Тваринництво в селянському господарстві посідало друге місце після рільництва. Протягом пореформеного періоду відбулось значне зростання поголів'я худоби, але в перерахунку на одне селянське господарство кількість тварин практично не змінилася. На початок ХХ ст. селяни зосереджували близько 80 % поголів'я тварин. Селянське господарство було недостатньо забезпечене продуктивною худобою. Лише трохи більше третини усіх селянських господарств обробляли землю власною худобою. Близько третини господарств взагалі не мали корів, значною була частка господарств без свиней, овець та іншої продуктивної худоби. Ті селянські господарства, які тримали продуктивну худобу, обмежувались невеликою кількістю тварин, тому частка худоби та продуктів тваринництва, що надходила на ринок, була дуже незначною. Худоба вирощувалась переважно для задоволення внутрішніх потреб селянського господарства.

Незадовільним було і забезпечення селянського господарства сільськогосподарським реманентом. Кількість його була недостатньою, а якість низькою. Удосконалений реманент мав лише невеликий прошарок заможних господарств. Важливе місце в матеріально-технічній базі селянського господарства займали будівлі. Абсолютна більшість селянських будівель залишалась дерев'яними із солом'яним або очеретяним дахом. Селяни були невимогливі до житлових умов, які відрізнялись скромністю, що часто межувала з убогістю. Статистик О. Русов описав селянське житло на Чернігівщині: “Оскільки зимових віконець у хатах немає, то на склі завжди намерзає багато льоду, який потім розстає і стікає на підлогу. Запах гнилля та сирості, духота – ось ті причини, що породжують дифтерит та інші захворювання” [337, с. 151-152]. У цілому виробнича база селянського господарства була відсталою і недостатньою, що серйозно гальмувало розвиток сільського

господарства. Виходом із цього скрутного становища могло стати впровадження сільськогосподарської кооперації вертикального типу і налагодження ефективної системи кредитування селянського господарства.

Процес впровадження капіталістичних відносин відбувався дуже повільними темпами. Становище селянства в пореформені десятиліття погіршувалося. Землеробська праця продовжувала виступати основним джерелом існування, засобом накопичення статків, своєрідним критерієм визначення статусу та майнового становища членів родини. Відсутність капіталів та агрономічних знань унеможлиблювала поширення нових, інтенсивних форм господарювання. Землекористування як при подвірній, так і при общинній формі володіння дуже важко було вести раціонально, в умовах нестійкості володіння земельними ділянками, черезсмузжя, розкиданості селянських наділів, що перешкоджало прояву не тільки господарської ініціативи, але і веденню взагалі господарства. Серед причин відсталості селянського господарства сучасники виділяли “недостаток у селянських общин і технічних знань і необхідних матеріальних засобів, які потрібні для землеробського вдосконалення... малоземелля, або як кажуть інколи, здрібніння наділів... нестача добрив” [313, с. 41-43]. Через постійне збільшення посівної площі, яка була одним із головних способів збільшення запашки, відбувалося скорочення худоби необхідної для ведення господарства, але при цьому ця її кількість була тим максимумом, який селяни могли утримувати; падіння врожайності, що зумовлювалося нестачею землі у селян. Оренда землі, як один із шляхів розширення селянського землеволодіння, при тих умовах, на яких вона відбувалася, не сприяла удосконаленню землеробства, а враховуючи селянське малоземелля “вже незабаром після реформи оренда землі стає першочерговим фактором в житті російського села” і “була головним засобом перерозподілу землі між поміщиками та селянами, з одного боку, та між нижчими й вищими групами селян, з іншого, оскільки мобілізація надільної землі до столипінської аграрної реформи була дуже складною” [233, с. 3-4].

Однією із перепон розвитку сільського господарства було небажання вищих урядових кіл застосувати ефективні і рішучі кроки з метою його реформування.

Існуюча податкова система була важким тягарем для селян. Навіть скорочення викупних платежів, проведене на початку 1880-х рр., не підвищило платіжної спроможності селян. За розмірами селянських платежів Харківська та Полтавська губернії займали перше місце в Росії. Вони становили на Харківщині від 3 крб. 91 коп. до 4 крб. 16 коп. за 1 дес. надільної землі, Полтавщині – 3 крб. 70 коп., Чернігівщині – від 2 крб. до 2 крб. 16 коп., а, наприклад, на Поділлі – 2 крб. 52 коп., Волині – від 1 крб. 73 коп. до 1 крб. 98 коп. [370, с. 48-49, 105]. Селяни залишалися основним, хоча і нижчим податним станом, мали обмеження в свободі пересування та платили п'ять видів податків і зборів: державний поземельний податок, викупні платежі, земські збори, обов'язкове страхування, мирські збори та подушну подать до її скасування [245, с. 81]. Прямі податки в Лівобережній Україні були досить великими і становили 1 крб. 84 коп. з кожної десятини селянського господарства [267, с. 20]. Якщо всі збори на Лівобережній Україні за 1 дес. землі для поміщиків дорівнювали 47 коп., то для селян – 1 крб. 80 коп. При великих прибутках поміщиків в Україні їх платежі державі поземельних податків, земських зборів були відносно незначними в порівнянні з селянськими [294, с. 132]. Селяни мали платити в 4-5 разів більше податки ніж поміщики, а протягом 1890-х рр. вони ще зростають на 70 % [344, с. 167-168]. Траплялися випадки, коли селяни були змушені платити за землю, яку їм було виділено під час реформи, але насправді нею користувався поміщик [107, арк. 44].

Також селяни виконували ще шляхову, гужову та інші повинності. Наприклад, у 1901 р. в Харківській губернії шляхову повинність виконували: у Зміївському повіті – 5950 піших і 4279 кінних селян, у Богодухівському – 5301 і 2186 чол. відповідно [358, с. 75]. Інколи оплата повинностей перевищувала 50 % прибутків. Наприклад, у Полтавській губернії в окремі роки селяни платили по 3,7 крб. з десятини, при цьому отримували прибутку 2,5 крб. [282, с. 297]. Для подальшого швидкого розвитку селянам треба було добитися “зменшення податків прямих і побічних, зменшення натуральних повинностей, обмеження законодавчим шляхом дроблення селянських наділів” [15, арк. 33].

Система ведення землеробства в селянських господарствах залишалася вкрай недосконалою. Наприкінці XIX ст. застосовувалася переважно трипільна система, продовжувала існувати переложна система, хоча вже впроваджувалися і нові вдосконалені системи [21, арк. 5, 5 зв.; 22, арк. 8]. Так, на межі століть у Харківській губернії більшість селян у власних господарствах практикували двопільля (33,4 % повідомлень від добровільних кореспондентів) і трипільля (53,3 %). Перехід до більш досконалого багатопільля здійснили лише 6,7 % опитаних селян. 4,2 % господарств використовували однопільля і навіть переложну систему землеробства. У поміщицьких господарствах багатопільля було запроваджено тільки в 23,4 % опитаних господарств, трипільля – 30 %, двопільля – 21,3 %, траплялися також господарства, які не мали визначеної землеробної системи або практикували однопільну та залежну системи [210, с. 29].

Як відомо, екстенсивні системи землеробства в розвинутих країнах переважали в епоху феодалізму, тому на початок XX ст. трипільну систему землеробства слід вважати анахронізмом. Агрокультура селянських полів знаходилася на надзвичайно низькому рівні, що негативно позначалось на виробництві продукції рільництва. Так, наприклад, чернігівський статистик Шликевич, аналізуючи стан сільського господарства Кролевецького повіту Чернігівської губернії зазначав, що за 100 років сільського господарська техніка та продуктивність праці майже не змінилася [141, с. 11-12]. При існуючому малоземеллі навіть за наявності у селянина відповідних коштів витрати на придбання більш досконалого реманенту не могли окупитися. Підвищити врожайність можна було за рахунок впровадження інтенсивних технологій, прогресивних сівозмін, угноєння ґрунту тощо, тобто шляхом інтенсифікації сільського господарства як це робилося у передових господарствах [23, арк. 9-10]. У своїй основі землеробство (основна галузь селянського господарства), залишалось екстенсивним, хоча намітились процеси його інтенсифікації. Значно збільшились валові збори продукції рільництва як в абсолютному відношенні, так і в розрахунку на душу населення. Але ці зміни відбувались не достатньо швидко. Рільництво у своїй основі залишалось екстенсивним. Протягом пореформеного періоду частка

селянського господарства у виробництві сільськогосподарської продукції постійно зростала, і напередодні 1917 р. вона становила не менше 80 %. Про позитивні тенденції в селянському господарстві свідчить, наприклад, приріст валових зборів продукції рільництва в Харківській губернії більше, ніж у 2,5 рази за 1883-1915 рр., причому він відбувся саме за рахунок підвищення врожайності зернових культур, тобто інтенсивними методами. У середньому за 1883-1915 рр. на душу сільського населення надільні землі давали збору п'яти культур без урахування насіння (ярової пшениці, озимого жита, ячменю, вівса та озимої пшениці) на 1,2 тис. крб., збільшившись з 0,9 тис. у 1883- рр. до 1,6 тис. у 1911-1915 рр. [375, с. 11].

Значна частина селянських земельних угідь була під паром і не використовувалася, що свідчить про нераціональне використання землі. До того ж в селянському господарстві до кінця ХІХ ст. майже не використовувалися добрива, до яких селяни досить неприхильно ставилися як до “якихось порошоків, які при цьому ще й гроші коштували” [190, с. 108], хоча їхнє використання збільшує врожайність на 10-15 %. Тільки на кінець 1890-х рр. маємо свідчення їхнього використання в Полтавській та на півночі Харківської губернії. Слід наголосити, що селяни якщо і удобрювали землю, то тільки поле, яке було під паром. Як зазначав полтавський кореспондент “хазяї зрозуміли користь угноєння, але дефіцит палива та віддаленість полів залишилися у силі, а тому більшість дрібних господарств і у 1901 р. угноювалась мізерна кількість землі – найближчі клаптики” [182, с. 43].

Зберігалась жорстка залежність землеробства від природнокліматичних умов, що при збереженні однобічного зернового напрямку значно підвищувало ризик неврожаїв. Крім неврожаїв великої шкоди завдавали стихійні лиха. Так, у 1891 р. втрата хлібних посівів у результаті неврожаю на Полтавщині та Харківщині була оцінена більше ніж 500 тис. крб. Нашестя сарани у 1901 р. спричинило загибель майже 39 % посівних площ у Новгород-Сіверському повіті Чернігівської губернії [358, с. 75]. В умовах панування зернового землеробства, що давало селянам основні засоби до існування, сплачувалися податки, особливого значення набув ринок зерна. Виробництво і ринок сільськогосподарської продукції були тісно взаємопов'язані.

Але товарність продукції селянського рільництва була невисокою, частка товарних надлишків без урахування насіння не перевищувала 30 % зборів зернових.

У сільському господарстві більш широко застосовуються механічні засоби чистки зерна. Діяльність земських та кооперативних зерноочисних пунктів була ще дуже слабою, і тому селяни купували одну віялку на декілька дворів, або її орендували. Селянські господарі мали значний інтерес до покращеного насіння, так, у 1887 р. автори огляду Полтавської губернії відзначали: “Що стосується покращених сортів насіння, то вони, не потребуючи особливих затрат, швидко увійшли і продовжують входити у використання не тільки у поміщицькому, а й у рядових селянських господарствах, особливо альпійське і шампанське жито” [158, с. 131].

Розвитку селянського господарства дуже дошкуляло існуюче черезсмужжя та далекоземелля. Саме “завдяки” їхньому пануванню селянин втрачав багато часу на пересування з однієї ділянки до іншої. Наприклад, за даними А. Мануїлова, в разі відстані місця роботи від садиби на 500 сажнів, на перехід до поля витрачалося 9 % корисної роботи, на 1000 – 20 %, на 3000 – 100 % [313, с. 52]. Крім того ці недоліки стояли на заваді використанню сільськогосподарських машин та новітніх сівозмін. Дільничні господарства зустрічалися рідко і при своїй малочисельності та випадковості взагалі губилися та залишалися непомітними серед черезсмужжя, що царювало всюди [323, с. 6]. Черезсмужжя створювало додаткові труднощі і викликало додаткові витрати при обробітку ґрунту, збиранні врожаю, випасі худоби. Наприклад, у Полтавській губернії у 22 тис. господарств було 10-15 смуг, а в 6 тис. – по 16 смуг і більше [282, с. 295].

Внаслідок цього врожайність була дуже низькою. У 1883-1900 рр. середній врожай польових культур у селянських господарствах Лівобережжя становив 82-92 % від врожаю на поміщицьких полях [183, с. 40-41]. Через неправильне ведення господарства досить часто виникали неврожаї. Земля не мала відпочинку, бо це означало для селян нові борги. Але необхідно зазначити, що загальна ситуація в лівобережних губерніях була неоднаковою. Так, у Полтавській губернії існували досить сильні феодальні пережитки в господарстві, а для західної частини

Харківської губернії та південної частини Чернігівської, характерним є значні раціональні зрушення в системі землеробства. У цих районах наприкінці XIX ст. трипільна система зустрічається вже не так часто. Селянське господарство, попри всі обтяжливі для нього залишки старої господарської системи, мало хоч і повільний, але неухильний процес переходу до більш продуктивних методів господарювання [25, арк. 14; 26, арк. 3]. Нові капіталістичні відносини на селі зумовлювали інтенсивний розвиток продуктивних сил, застосування сільськогосподарських машин, найманої праці, покращеного насіння. Розвиток ринкових відносин сприяв руйнуванню старого патріархального селянства та його ліквідації і появи на його місці нових прошарків буржуазного суспільства. Капіталістичний характер використання в сільському господарстві машин призводив до посилення експлуатації робочої сили, витіснення селян до міст, розорення досить значної кількості дрібних виробників, які не мали змоги застосовувати сільськогосподарські машини та підвищувати агроенормічні знання.

Лівобережні губернії відрізнялися найменшим застосуванням сільськогосподарської техніки серед усіх українських губерній. Хоча розповсюдження та впровадження сільськогосподарської техніки після розміру наділу “займає перше місце за своїм впливом на добробут сільського населення” [313, с. 39]. Але машини були тільки в найкращих господарствах, 40 % від загальної кількості плугів були дерев’яними [301, с. 275]. На початку 1880-х рр. дерев’яні плуги становили майже половину всіх знарядь праці на Лівобережній Україні. А в середині 1890-х рр. за даними анкетування Міністерства землеробства 37 % поміщицьких та 61,2 % селянських господарств продовжували обробляти землю виключно дерев’яними плугами та сохами [187, с. 134-135]. Серед причин цього явища можна виділити те, що в інших регіонах України помітне впровадження удосконалених знарядь праці в поміщицьких і великих селянських господарствах було визване більш швидкими темпами становлення капіталістично організованого товарного виробництва. Так, наприклад, Південь України перетворився в район торговельного зернового господарства і на кінець XIX ст. поміщицькі господарства вже цілком перейшли на удосконалену техніку; на Правобережжі поширення цієї

техніки було пов'язано з розвитком цукробурякового виробництва та конопель і цукрова галузь стала однією з найбільш розвинутих і технічно оснащених. Але процес заміни застарілих знарядь праці на більш вдосконалені хоча і повільно, але постійно відбувався. Застосування машин у землеробстві було прогресивним явищем, яке призводило до перетворення старих форм господарства та створення великого виробництва, більш технічно раціонального та розвинутого. Більшим попитом користується наймана техніка. Так, у Полтавській губернії всі групи господарств наймали інвентар, хоча найчастіше це робили дрібні приватновласницькі господарства, рідше це робили власники середніх та ще рідше великих маєтків [236, с. 74]. На початку 1890-х рр. на Правобережжі та Харківщині діяло понад 150 цукрових підприємств, що давали 85 % загальноімперського виробництва (21 млн. пудів) [259, с. 27].

Розповсюдженню сільськогосподарських машин і знарядь праці сприяла та обставина, що машинобудівна промисловість держави швидко налагоджувала їхнє виробництво. На цих підприємствах вироблялися переважно прості машини і знаряддя і досить велика кількість машин ввозилися з-за кордону. Сільськогосподарські машини скорочували кількість найманих рук. Також і самі селяни часом удосконалювали знаряддя праці, пристосовуючи їх до місцевих географічних і господарчих умов. Більшому поширенню удосконалених металевих знарядь та машин сприяло проведення спеціалізованих виставок. Особливо слід відзначити Всеросійську сільськогосподарську виставку 1877 р., яка відбулася в Харкові і на якій була представлена продукція 40 російських та багатьох іноземних експонатів [271, с. 35].

Приблизно половину селянства України становили державні селяни, які поділялися на щонайменше 30 різних категорій, включаючи колишніх українських козаків. Реформа 1861 р. й, зокрема закон 1866 р., звільнили державних селян швидше і на умовах сприятливіших, ніж поміщицьких. Їхні наділи по всій Україні, за винятком Харківської губернії, збільшилися на 15 % і майже вдвічі перевищували розміри колишніх кріпаків [254, с. 62]. Індивідуалістичні почуття ("особнячество") були характерними для колишнього козацького стану Лівобережжя, яке становило

близько половини сільського населення. Особливо багато на Лівобережжі їх було в Полтавській губернії, де “... щодо способу володіння землею ... воно було індивідуальне, це значить, що земля належить до поодиноких осіб” [352, с. 44]. Вони мали право вільно розпоряджатися своєю землею, але продати її могли лише особам свого стану [263, с. 40]. Не поталанило тим кріпакам, які служили при панських садибах, оскільки звільнившись особисто, вони не отримали землю, тому заробляли у наймах або ставали промисловими робітниками. Поміщики дізнавшись про реформу 1861 р., різко збільшили їхню кількість – на Полтавщині на 220, Харківщині – 236, Чернігівщині – 309 % [275, с. 192]. Також поміщики наділяли селян землею гіршої якості, позбавляли необхідних сільськогосподарських угідь, таких як випаси, пасовиська. Поміщицькі землі повсюди вклинювалися в селянські, що посилювало залежність селян від поміщиків. На Лівобережній Україні господарства колишніх поміщицьких, державних та удільних селян становили 92 % усіх господарств цього регіону, але мали у своєму розпорядженні всього 55 % земельної площі. Майже третина всієї надільної землі зосереджувалась у руках заможного селянства, у той же час 62 % господарств мали у своєму розпорядженні лише 39,7 % надільної землі [358, с. 72]. Куплена селянами земля складала невеликий відсоток, наприклад, на Харківщині навіть на початку ХХ ст. тільки ця цифра складала 5108006 дес. (16,1 %), а надільна – 2663142 дес. (83,9 %) [133, с. 26, 56-59]. Ця обставина, враховуючи факт постійного збільшення селянського населення, слугувала причиною безземелля та малоземелля. Погіршувало становище селян і те, що на Лівобережжі 17,6 % колишніх поміщицьких селян зовсім не отримали наділів. Дані перепису 1877-1878 рр. показують, що у зв’язку з реформою 1861 р. без землі і з наділом до 3 дес. було відпущено 79 % таких селян. 21 % селянських господарств взагалі не мали землі. Разом із тими селянами, які отримали так звані даровані наділи (до 1 дес. на ревізку душу), цей відсоток сягав 20,8 %. Хоча, наприклад, на Півдні цей відсоток був значно більший 26 та 44, а на Правобережжі 67,9 % отримали наділи, з яких селянська родина не мала змоги навіть заробити собі на харчування, а 14 % не отримали землі [342, с. 8, 89-100].

У лівобережних губерніях проблема малоземелля та безземелля набувала особливого значення через те, що тут середній наділ поміщицьких селян на одну ревізку душу був найменшим в Україні – 2,5, тоді як у правобережних губерніях – 2,9, південних – 3,7 дес. [351, с. 126]. При цьому землеробство залишалося “для нашого народу головним, а в багатьох місцях єдиним шляхом праці; тому, відповідно, що нестача землі, яка відчувалася селянами вже під час звільнення та постійно посилюючись під впливом зростання населення, накладає глибокий відбиток на їхні почуття, думки та дії” [313, с. 31]. Сімейні перерозподіли землі розпорошувало селянське землеволодіння й узалежнювало селянські господарства від низки чинників, передусім економічних та природно-кліматичних [314, с. 11]. Наприкінці XIX ст. аграрні проблеми часто пов’язували саме з тим, що селянські господарства були недостатньо забезпечені землею. Якщо взяти кількість землі на один двір у західноєвропейських країнах, то, наприклад в Англії 55,4 % селян мали менше 7,4 дес., у Франції 85 % – менше 9 дес., у Німеччині селяни в середньому мали 7 дес. [242, с. 66]. В умовах України ми віднесли б ці господарства до малоземельних, але за рахунок ведення інтенсивної системи господарства вони мали набагато кращу продуктивність праці, ніж в Україні, де панувала екстенсивна система ведення господарства. Хоч у розвинутих країнах світу в той період землі на душу населення було набагато менше, але інтенсивна форма землеробства надавала можливість краще жити і в певній мірі розв’язувала аграрне питання.

Однією з особливостей розвитку сільського господарства Лівобережної України було те, що індивідуальне селянське землеволодіння переважало над общинним. У 1887 р. в Полтавській губернії общинні господарства склали 12,5 %, у Чернігівській – 52,2 %. Виняток становить Харківська губернія, де відсоток общинного землеволодіння складав 94,2 % [307, с. 59]. Харківська губернія за відсотком общинних господарств займала в Україні друге місце, після Катеринославської, де таких господарств було 98 %, Чернігівська – п’яте, Полтавська – восьме. Тобто, ми бачимо, що в межах Лівобережжя існувала досить значна відмінність у кількісному відношенні общинних та одноосібних господарств. Ця висока цифра общинного землеволодіння на Харківщині пояснюється тим, що в

процесі її заселення поміщики штучно насаджували общину. Насильницьке насадження общини співіснувало з процесом розвитку капіталістичних відносин. Внаслідок такого сполучення відбувалося поступове “змертвіння” общини. Співвідношення общинного землекористування і подвірного землеволодіння не зазнавало суттєвих змін аж до столипінської аграрної реформи. Так, наприклад, до 1905 р. кількість общинних господарств у Полтавській губернії збільшилася тільки на 5,4, у Чернігівській зменшилася на 0,7, Харківській – на 1 % [372, с. 54-55].

Селянська община за своєю природою була поземельною сусідською організацією дрібних виробників. Саме вона мала вплив на форми володіння надільними землями, які були основою селянського землеволодіння, на продуктивність селянського господарства. Община займалася як розподілом та використанням наділів, так і виконувала поліцейські й фіскальні функції. Сільській староста і волосний старшина, наділені адміністративними повноваженнями, мали право за різні провини штрафувати селян у розмірі до 1 крб., а також карати арештом чи примусовими роботами до 2 днів [184, с. 32-33], застосовувалися покарання різками навіть до казаків, наприклад, на Чернігівщині, які до цього вважались вільними від такого покарання [260, с. 104]. Волосний суд міг засудити винних селян до виконання громадських робіт строком до 6 днів, штрафу до 3 крб., арешту до 7 днів [287, с. 364].

Роль селянської общини не була однозначною. В економічному плані її існування скоріше було шкідливим, але община виконувала важливу функцію соціального захисту. Сільські общинні збори вирішували як власні проблеми, так і проблеми, які виникали з місцевою адміністрацією. Надільні землі постійно перерозподілялися. Переділи повторювалися через 10-15 років, тому мало місце постійне зростання селянського населення, яке перевищувало кількість наділів. Ділянки селян-общинників склалися з багатьох смуг, які часто були розташовані далеко одна від одної [272, с. 40]. Усі ці землі в умовах черезсмужжя залучалися до загальної сівозміни, а під час збирання врожаю і до часу нового посіву ці землі перетворювалися на загальне пасовисько [329, с. 29]. Вихід з общини допускався тільки після сплати всіх викупних платежів, що для більшості селян було

неможливим. Але під впливом ринкових відносин община поступово руйнувалася і тому у 1893 р. уряд заборонив вихід з неї, бо збереження общини полегшувало державі управляти селом та збирати податки [266, с. 242].

У зазначений період відбувалися значні зміни в землеволодінні та землекористуванні. На цей процес мали вплив різноманітні фактори: відміна кріпацтва, зростання селянського безземелля та малоземелля, капіталістична еволюція поміщицького й селянського господарства, діяльність Дворянського та Селянського банків, коливання цін на хліб. Можна виділити декілька видів мобілізації землі, найважливіші серед них: власне сама мобілізація, яка відбувається при допомозі грошей (купля-продаж та продаж з публічного торгу), а також безоплатна мобілізація, яка включає перехід нерухомості шляхом спадкування, дарування [340, с. 57-58]. Найбільше значення мала мобілізація шляхом купівлі-продажу, яка сприяла капіталістичному розвитку земельного ринку. Так, у 1900 р. вже 78,2 % усіх угод у Росії було здійснено саме цим шляхом [340, с. 60].

Постійно відбувалося скорочення кількості земель, які належали дворянам. Цей процес проходив незважаючи навіть на всебічну допомогу уряду цій категорії населення і те, що з кінця XIX ст. існувала “сприятлива кон’юнктура взагалі, для аграрного капіталізму на Україні не принесла однак із собою поліпшення для дворянського землеволодіння. Воно, підірване в попередню добу, не було в силі справитися з труднощами капіталістичного виробництва, хоч і зо всіх сил спробувало стати сильно на ноги, а ступнево ліквідовувалося, уступаючи місце великому недворянському землеволодінню... Створюючи новий тип землевласника, буржуазного підприємця” [364, с. 46]. Саме реформа 1861 р. спричинила до того, що земля стала товаром, який можна було продати, купити, здати в оренду. “Землевласники – поміщики повинні були з тих пір вести його (господарство – авт.) найманими робітниками, додаючи по необхідності і власну долю праці, по крайній мірі, по керівництву та нагляду за його культурою” [353, с. 3]. Так, якщо у 1877 р. приватне землеволодіння становило на Лівобережжі 40,7 %, то у 1905 р. – 43,3 %, надільне – 55,9 % та 51,7 %. Процес продажу дворянами землі особливо посилювався наприкінці століття. Це було викликано декількома причинами: по-перше,

наприкінці 1890-х рр. у селянському середовищі з'являються підприємливі селяни, які вже мають гроші; по-друге, більш швидкими темпами відбувається витіснення відробіткової системи і тому, ті з поміщиків, хто так і не зміг перевести власне господарство на ринкові рейки, збільшували продаж землі. Враховуючи гостру нестачу землі, поміщики могли здавати землю на дуже вигідних для себе умовах. Через це багато з них скорочували власне господарство, задовольняючись тим, що отримували ренту. Так, якщо у 1886-1890 рр. в Чернігівській губернії 21 % поміщицьких господарств велося власними господарями, а 51 % повністю здавалися в оренду, то у 1896-1900 рр. ці цифри склали вже 5 % та 58 % [150, с.304-305].

Динаміка землеволодіння характеризується головним чином кількістю угод та площею землі, яка потрапляє на ринок. Взагалі якщо у 1870-х рр. ми маємо на Лівобережжі зростання числа купівлі-продажу, то потім до 1896 р. наступив відносний застій, не враховуючи 1884 р., 1891-1892 рр., що можна пояснити впливом аграрної кризи. У 1897 р. почалося швидке зростання кількості таких угод. Найбільш швидко зростала вартість проданої землі, а площа землі, яка поступала на ринок зростала повільніше. Так, у 1893-1902 рр. у порівнянні з 1863-1872 рр. кількість угод на Лівобережній Україні зросла в 3,5 рази, площа проданої землі – у 1,5, її вартість – у 7,4, а ціна в 4 [231, с. 114]. За кількістю купівлі-продажу землі Полтавська та Чернігівська губернії займали перші місця в Європейській Росії, що пояснюється наявністю великої кількості дрібних землевласників, перш за все козаків, а також дрібнопомісних дворян. На Харківщині землеволодіння було більш великим, тому середня величина угод була більшою, а їхнє число меншим.

Під час проведення реформи на Україні поміщики відрізали собі 1064,9 тис. дес. кращих земель, якими користувалися селяни до реформи, що на 4 % перевищувало середній розмір “відрізків” по чорноземним губерніям Росії [351, с. 108]. На Полтавщині селяни втратили 449765 дес. землі, на Харківщині – 181128, Чернігівщині – 59015 [344, с. 13]. Але значна частина середніх та дрібних поміщиків так і не пристосувалася до нових умов, до заміни кріпацької праці найманою. Більшість поміщиків не мали змоги перейти до ринкової форми ведення господарства. У них не було грошей (величезні гроші, які вони отримали під час

реформи 1861 р. мало хто використав на вдосконалення господарства) [248, с. 341], технічних засобів та досвіду господарювання. Вони застосовували в господарствах або примітивну систему або застосовували нововведення не маючи до того ніякої досвіду, тому результат для них був незадовільний – значна кількість господарств підійшла до загрози розорення.

Але слід зазначити, що саме господарства великих поміщицьких економій, що підпорядковувалися ринковим законам, визначали економічне становище України. Вони стали основою великої промисловості та ринкового сільського господарства. Взагалі на кінець 1870-х рр. “поміщицькі господарства зміцніли... “перехідний момент” минає... поміщицьке господарство пристосувалося до нових економічних зв’язків та господарських форм” [252, с. 23-24].

Розвиток ринкових методів ведення господарства був особливо помітним у передових поміщицьких господарствах, власники яких змогли пристосуватися до змін. У найбільш вигідному становищі були ті поміщики, землі яких були найбільш прибуткові, особливо в північно-західній частині Харківської губернії – район цукробурякового виробництва, що свідчило про зростання впливу капіталістичного ринку на аграрні відносини. Поміщицьке землеволодіння та землекористування в районах виробництва високоприбуткових культур залишалося найбільш стійким, а в деяких тільки розширялося. Передові господарства вже зрозуміли необхідність та переваги ринкового ведення господарства. Використання сільськогосподарських машин прискорювало роботу в цих господарствах та скорочувало їхні витрати. Так, наприклад, середня вартість збирання з 1 дес. за допомогою жатки дорівнювала 2 крб. 72 коп., а при ручній праці ця цифра становила 5 крб. 25 коп. [268, с. 195]. У середньому врожайність поміщицьких посівів була вищою за селянські на 25-30 %. У ряді сіл Полтавщини середня врожайність хліба в поміщиків була на 50-100 % вищою за селянські [333, с. 4]. Хоча зрозуміло, що застосування сільськогосподарських машин вимагало значних коштів і ставало економічно ефективним при виробництві великої кількості продукції, тому головним покупцем цих машин були великі землевласники. Так, до числа таких господарів відноситься П.І. Харитоненко, за даними опису нерухомого майна на 1 вересня 1903 р. йому

належало 48215 дес., не враховуючи орендовані землі [57, арк. 241 зв.]. Великим землевласником і промисловцем у Харківській губернії був Л.Є. Кеніг. Він мав два маєтки, площа яких постійно збільшувалася. Так, якщо при купівлі у 1881 р. Гутянського маєтку він мав площу 4 тис. дес., то у 1894 р. – 10140, а з Шарівською та Кмекувською економіями 14420 дес. [59, арк. 3]. Загальна площа обох маєтків складала 40 тис. дес. [299, с. 136]. Для цих господарств характерним є ринкове ведення господарства та досить значні прибутки. Так, якщо витрати на 1 дес. озимої пшениці складала 64 крб. 13 коп., собівартість пуда – 56 коп. Враховуючи врожайність 115 пудів з 1 дес. та при ринковій вартості 80 коп. за пуд [72, арк. 177], власник міг отримати з кожної десятини 27 крб. 60 коп.

На землях Тростянецького маєтку (24 тис. дес.) вирощували цукрові буряки, зернові культури. Діяли цукровий та рафінадний заводи (виробляли щорічно продукції на 7,5 млн. крб.), молочна ферма, паровий млин (переробляв зерна більше ніж на 400 тис. крб.) [59, арк. 1] та ремонтна майстерня. До володінь Л.Є. Кеніга входили Гутянський цукровий завод (щорічний оборот 1,6 млн. крб.), три винокурні (оборот більше 420 тис. крб.). Спадкоємці підприємця на початку ХХ ст. створили акціонерну компанію із капіталом 21 млн. крб. [299, с. 136-137]. Загальні володіння окремих поміщиків досягали в лівобережних губерніях 30-50 і більше тисяч десятин.

Одним із кращих пореформених капіталістично організованих маєтків взагалі по Росії є Карлівський маєток Мекленбург-Стрелицьких, який розташовувався в м. Карлівка Константиноградського повіту Полтавської губернії. Це було передове господарство як по рівню технічного забезпечення, так і організації сільськогосподарського виробництва та отриманню результатів. За досить невеликий проміжок часу воно зуміло із кріпосницької латифундії перетворитися в передове товарне господарство. Наприкінці ХІХ ст. в маєтку нараховувалося 57 тис. дес. землі, хоча засівалася лише четверта частина земельного запасу, а інша земля використовувалася в якості пасовиськ, частина здавалася в оренду селянам. У цей час господарство все більше оснащувалося власним інвентарем. Так, якщо у 1893 р. вартість вкладеного капіталу становила 563 тис. крб., то в 1900 р. – 823, а 1914 р. –

2627,5 тис. крб. Велика увага приділялася підвищенню врожайності полів. Так, витрати на добрива у 1899-1914 рр. зросли з 17,5 до 77,1 тис. крб. [234, с. 349-374]. Проводилася дослідна робота із різними сортами хлібів, добривами; на дослідних полях випробували різні способи посіву. Врожаї в господарстві відрізнялися дуже високими показниками, наприклад, якщо у 1905 р. в маєтку збирали 96 пудів з 1 дес., то в селянських господарствах 67, у 1910 р. – 91 та 69 пудів відповідно. Взагалі ведення господарства приносило власникам досить великі прибутки. Так, у 1899-1900 рр. вони склали 695,6 тис. крб., у 1908-1912 рр. – 1114 тис. крб. [234, с. 360-268]. Наведені вище дані свідчать про швидку та успішну перебудову маєтку у велике капіталістичне організоване підприємство, яке мало дуже високий рівень агротехнічного виробництва.

Ті поміщики, які були не в змозі пристосуватися до нових ринкових відносин змушені були продавати власні господарства, бо стара система господарювання вже не приносила бажаних наслідків. Найчастіше продавалися господарства, у яких власник здавав землі в оренду, часто за відробітки, тобто це були напівкріпацькі господарства. Капіталістично організовані господарства відрізнялися більшою стійкістю. Так, тільки 40,8 % приватновласницьких земель, які були продані у 1883-1900 рр. при сприянні Полтавського відділення Селянського поземельного банку оброблялися самими господарями, а інші здавалися в оренду [231, с. 118]. При цьому вартість дворянської землі постійно збільшувалася. За цим показником Лівобережна Україна в 1877-1905 рр. перемістилася з шостого на четверте місце. Кожний рік зменшувалася площа поміщицького землеволодіння. У 1896-1897 рр. у Полтавській губернії дворяни втратили 15231, духовенство – 125, держава – 47 дес. землі. Селянські господарства, навпаки, купили – 4363, сільські товариства і громади – 10916 дес. У 1863-1897 рр. на Лівобережжі воно скоротилося на 1609,2 тис. дес. По губерніях картина була наступна: на Харківщині дворянське землеволодіння скоротилося на 561,7 тис., Чернігівщині – 529,9, Полтавщині – 517,6 тис. дес. [151, с. 99, 101]. На Лівобережній Україні за 47 років поміщицьке землеволодіння скоротилося майже на 50 % (2,488 млн. дес. землі). Наведені в таблиці 2.1 дані підтверджують цю тезу.

Зміна площі панського землеволодіння (тис. дес.) [324, с. 12].

Губернії	1862 р.	1872 р.	1882 р.	1892 р.	1902 р.	1906 р.	1909 р.
Полтавська	1903	1805	1666	1469	1228	1137	1033
Харківська	1538	1434	1324	1088	878	795	704
Чернігівська	1659	1548	1368	1224	1011	942	875
Всього по Україні	18287	17152	15820	14066	12270	11465	10519

У цілому по Україні з 1862 р. по 1914 р. поміщики продали 10053 тис. дес. (53 %) землі [321, с. 46]. До 1917 р. в їхньому володінні залишилося 8,9 млн. дес. землі – 20,2 % загального земельного фонду України [288, с. 13]. На Лівобережжі, де капіталізм розвивався переважно пруським шляхом, дворянське землеволодіння скорочувалося повільніше, ніж на Півдні, але швидше, ніж на Правобережжі. З 1860 до 1905 р. воно зменшилося в Харківській губернії на 37, Чернігівській – 28, Полтавській – 25 %. У регіоні переважало дрібнопомісне дворянство, тому середній розмір куплених ділянок становив 37 дес., а в той же час на Півдні – 269 дес. [282, с. 304]. Найчастіше дворяни намагалися продати недоходні та малодоходні землі. Так, наприклад, у Хорольському та Кременчуцькому повітах Полтавської губернії, які були найбільш дохідними, дворяни продавали найменше землі, а в Роменському та Лохвицькому, які відрізнялися меншою доходністю, дворянське землеволодіння скорочувалося швидше [332, с. 366]. Взагалі в Чернігівській губернії цінність земель була нижчою, ніж в Полтавській та Харківській губерніях, тому і відсоток скорочення земель був більшим. Взагалі середні розміри маєтків зменшилися повсюди, окрім великих господарств, які мали більше 500 дес. землі.

Реформа 1861 р., як і майбутня столипінська аграрна реформа, не врятувала панське землеволодіння від занепаду. Поміщицьке господарство поступово втрачало керівну роль у господарському житті. Питома вага поміщиків у землекористуванні була помітно меншою ніж у землеволодінні. Більшість колишніх поміщицьких земель купували селяни. Втрата поміщиками своїх земель і навпаки збільшення питомої ваги селянського землеволодіння – це були два боки одного процесу, який почався ще від часів реформи 1861 р. На хід мобілізації землі великий вплив мала саме зміна станової структури землеволодіння, яка безпосередньо пов'язана з ринковим розвитком поміщицького та селянського господарств. Так, якщо в 1861 р. селянам у цілому по Україні належало 45,7 % всієї землі, то в 1913 р. – 57 % всієї землі [248, с. 341]. Середній розмір дворянських купівель був вищим за продаж, а це нам говорить про концентрацію дворянського землеволодіння. Але не слід забувати про те, що при одноособових угодах із селянами, маєтки дворян часто продавалися дрібними ділянками, при цьому ціна землі набагато збільшувалася. Не враховувалися сімейні розподіли. У той же час з переходом до капіталістичного господарства, при роздробленні дворянської землі, по суті відбувалося укрупнення виробництва. Ці фактори ускладнюють вивчення розмірів концентрації землеволодіння як і те, що статистика враховувала володіння, а не власників, у яких землі могли знаходитися в різних повітах чи губерніях [231, с. 116].

У цей період відбувалося зростання церковного та монастирського землеволодіння. За 1877-1905 рр. церковні володіння збільшилися на Лівобережжі з 903555 до 106347, а монастирські – з 16690 до 28891 дес. “Причтові” землі нарізалися духовенству на кращих ділянках в середньому по 60 дес. на причт, який складався із священника, диякона та псаломщика. У 1890 р. із 32 монастирів Лівобережжя 8 мали більше 500 дес. Церковні та монастирські землі також здавалися в оренду або оброблялися напівкріпосницькими методами.

Найбільш швидкими темпами відбувався процес збільшення селянського землеволодіння. Так, якщо в 1877 р. селянські землі складали 6632118 дес. (53,8 %), то в 1905 р. вже 8568908 (65,5 %). Селяни посідали перше місце в процесі придбання землі. Особливо цей процес зростав у найбільш сприятливі для сільського

господарства роки, коли під впливом доброї прибутковості посилювався попит на землю. Саме в такі періоди сільські стани, особливо козаки, які були більш багатші, купляли найбільшу кількість землі та найбільші ділянки. За 1863-1896 рр. козаки Полтавщини купили 120881, а селяни 32818 дес. землі [231, с. 44, 117]. У 1872-1882 рр. селяни Лівобережжя купили 98,7, у 1883-1892 рр. – 323,5 тис. дес. [45, арк. 125], а в 1893-1897 рр. придбали землі на 10188 тис. крб. [344, с. 168]. Хоча треба зазначити, що після проведення реформи селяни на Україні мали менше землі ніж до її проведення. Українські селяни втратили 1 млн. дес., тобто, понад 15 % загальної площі землі, яка їм належала до реформи [355, с. 162]. На Лівобережжі їхні землі зменшилися майже на 30 %. Якщо середня величина селянського наділу в імперії становила 27 акрів на сім'ю, то на Лівобережжі – лише 18. У 1877 р. селянам регіону належало 54,2 % всієї врахованої землі. По повітах цей відсоток коливався від 38,1 (Остерський повіт Чернігівської губернії) до 69,5 % (Старобельський повіт Харківської губернії) [230, с. 123]. Можливості селян у купівлі землі були обмежені не тільки нестачею грошей, але й правовими нормами. Так, на межі століть, згідно з так званим “розкладом”, селянин при підтримці Селянського поземельного банку міг придбати в Полтавській губернії 25 дес. на господарство і на кожную особу чоловічої статі 6 дес., в Харківській – 25-30 та 6-7, в Чернігівській – 27-32 та 7-8 дес. відповідно [227, 1901, с. 22].

Необхідно зазначити, що під поміщицькою власністю багато дослідників мають на увазі приватні особисті володіння площею більше 50 дес. До числа тих, хто мав менші володіння відносяться різні верстви населення: дворяни, купці, духовенство, селяни. Але ж для багатьох категорій земля не була єдиним джерелом існування, як для селян, які були ще і безправним станом. Тобто ми бачимо, що тут ситуація є дуже заплутаною. У 1877-1878 рр. серед селян Лівобережжя 80 % належало до нижчої групи володіння (0-10 дес.), міщан 82,3 %, і лише 2/5 селян та міщан мали від 11 до 50 дес., а, наприклад, серед дворян до першої групи належало 40,2 % господарств, купців та почесних громадян – 57,4 %, тобто і серед дрібних власників простежується соціальна диференціація. Вказані відмінності в структурі дрібної власності приводять до думки, що до землеволодіння селянського типу

можна віднести тільки володіння селян та міщан. Частину міщан мише умовно можна віднести до селян у соціально-економічному сенсі. А деяка частина дворян вела селянський образ життя, тому різниця має в якійсь мірі нівелюватися.

Приватне селянське землеволодіння поділялося на особисте, володіння громад та товариств. Учасники товариств за даними перепису 1877 р. бралися за окремих власників. Також враховувалися власники в межах повіту, а потім окремі володіння, тому нам важко порівняти ці дані з іншими переписами. Взагалі у 1877 р. 42,4 % приватної селянської землі належало селянам, які мали більше 50 дес. 18 господарям (13 з яких були в Харківській губернії, головним чином у східній частині) належало більше 500 дес. (16713 дес.) [230, с. 125-126]. Приватновласницькі землі бідного та середнього селянства переважали в південній частині Чернігівської губернії, у більшій частині Полтавської губернії та в північно-західній частині Харківської губернії – у районі найбільш сильних пережитків кріпацтва. Слід зазначити що серед регіонів України Лівобережжя відрізнялося тим, що землеволодіння сільської буржуазії переважало поміщицьке майже в 1,6 рази, тоді як на Півдні України в 1,2 рази, а на Правобережжі навпаки поміщицьке землеволодіння переважало в 2,3 рази [284, с. 13].

На межі століть в Україні було майже 1,5 млн. господарств, які входили до нижчої групи і мали 2/5 всієї площі надільної землі. Сільській буржуазії належало 448 тис. дворів (5 млн. чол.), і вона мала майже 40 % всіх надільних і приватних земель. Середняки були власниками четвертої частини надільних земель – 550 тис. дворів (5-6 млн. чол.). Середній наділ у бідняцьких господарствах становив трохи більше 4, у середняцьких – 8 у заможних близько 15 дес. [300, с. 448] Середній наділ по Росії в цілому становив 11,1 дес. на двір, а в Україні - 6-7 дес. У лівобережних губерніях до сільського населення з низькою забезпеченістю землею входили господарства, що володіли в Полтавській губернії – до 6 дес., у Харківській і Чернігівській – до 7 дес. До середньо забезпечених землею належали господарства з наділом у Полтавській губернії – від 6 до 9 дес., у Харківській і Чернігівській – від 7 до 10 дес. Вищу групу господарств складала ті, що мали в Полтавській губернії – 9, у Харківській і Чернігівській – більше 20 дес. [289, с. 334]. В.П. Теплицький

дотримувався іншого розподілу. За ним до нижчої відносилися господарства з наділом до 5, середньої – 5-8, вищої – більше 8 дес. землі [351, с. 169].

Наприкінці XIX ст. досить швидкими темпами відбувається скорочення надільної землі, яка була основою селянського господарства. У 1863 р. пересічний наділ на одну душу населення чоловічої статі в Полтавській губернії складав – 2,5, Харківський – 4,1, Чернігівський – 3,4 дес., а в 1900 р. ця цифра складала в Полтавській губернії – 1,5, Харківський – 1,9, Чернігівський – 2 дес. [326, с. 24]. Менше ніж за 40 років пересічний селянин Лівобережжя втратив приблизно 1,5 дес. землі. Але загальна кількість цієї землі збільшилася. Так, якщо в 1877 р. надільні землі складали в регіоні 6374174 дес., то в 1905 р. – 7187809 дес. За ці ж роки зростає і кількість селянських господарств з 819433 до 1178345 (тобто в 1,4 рази) [230, с. 123].

Непомірні податки, побори поміщиків і чиновників, зростання ціни на землю, на її оренду, приводили до дедалі більшого розорення і зубожіння селян. На душу населення на Лівобережжі хліба виходило 20,09 пуди, всього прибутку 50 крб. 98 коп., а видатки становили 50 крб. 05 коп., тобто чистий прибуток становив 93 коп. Це означає, що не тільки наділи до 3-х дес., але “і вищі не можуть забезпечити не тільки сплати податків та повинностей, а і найбільш необхідних потреб селянина” [344, с. 79]. Для середньої родини необхідно було збільшити власний наділ у два-три рази. В урожайні роки тільки господарства, які мали 6-9 дес. орної землі виходили на бездефіцитний бюджет [368, с. 5]. Взагалі в 1880-х рр. загальний статок (будівля, худоба, реманент, одяг) середнього селянина, наприклад, на Чернігівщині становив 225, а бідного – 80 крб. [344, с. 122]/

На кінець XIX ст. наділи колишніх державних селян у Харківській губернії зменшилися в середньому до 2,8, а поміщицьких – до 1,3 дес. землі [280, с 16]. “У Харківській губернії малоземелля дійшло крайніх меж.... розміри селянського наділу в повітах Харківської губернії: по Сумському повіту – 1/2 дес. на їдця, у Валківському – 1/2 дес. на їдця, у Лебединському – 0,8 дес., у Охтирському – 0,8 дес., у Харківському – 0,9 дес., у Богодухівському – 0,9 дес., у Куп’янському, Ізюмському, Змієвському, Старобільському – по 1 дес.” [364, с. 255]. Майже

четверта частина селян Харківської губернії остаточно втративши свої землі перетворилася на сільськогосподарських і промислових пролетарів [280, с. 16], для яких єдиним джерелом прибутку був продаж власної робочої сили. Розподіл селянських господарств у залежності від розміру надільної землі на початку ХХ ст. представлений у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Розподіл селянських господарств у залежності від розміру наділу напередодні 1905 р. (в % до загальної кількості селянських дворів) [297, с. 17].

Губернія	Із загальної кількості до 5 дес.	Господарства, що мали наділ більше ніж 5 дес.
Полтавська	56,1	43,9
Харківська	36,3	63,7
Чернігівська	39,3	60,7
Всього по Україні	44,2	55,8
Всього по Європейській Росії	23,8	76,2

Особливо у важкому становищі знаходилися селяни Полтавської губернії. Саме в цій губернії була найбільша кількість безземельних і малоземельних господарств. Як зазначав відомий полтавський дослідник М.В. Рклицький, їхня кількість “досягала цифр безпрецедентних в Росії” [332 с. 331]. Так, у 1891-1893 рр. 12374 селян (3,4 %) не мали ніякої власності, 57753 (16,3 %) мали тільки садибу, 15705 (4,2 %) мали посів до 1 дес., 79559 (22,3 %) – від 1 до 3 дес. Всі ці господарства нараховували 903789 чол. У Лохвицькому повіті 3743 господарств (17 %) не мали землі, 9542 (43,4 %) мали посів до 3 дес., 5378 (244 %) – від 3 до 6 дес. Саме ці групи господарств не забезпечували себе продовольством і мали недостачу 26,8, 15,8 та 0,3 пуди на душу населення [308, с. 141-142]. У 1893 р. відсоток безземельних становив 33,5 %, а в окремих повітах між 33,0 та 58,6 %.

Взагалі не мали орної землі 58 тис. господарств (22,5 %), менше ніж 1 дес. – 19 тис. господарств, до 2 дес. – 35 тис., до 3 дес. – 3 тис., до 6 дес. – 70 тис. [344, с. 187]. У 1899 р. безпосівних і тих господарств, що засівали до 6 дес. налічувалося 75,1 %. У Пирятинському, Хорольському і Константиноградському повітах 40,8 % дворів не мали посіву або сіяли всього до 3 дес., зате 25 % дворів з посівом понад 6 дес. зосередили у своїх руках близько 3/5 посівів [278, с. 23]. На межі XIX – XX ст. приблизно 900 тис. селян (близько 45% всіх господарств) Полтавської губернії не могли прохарчуватися з власних наділів [195, с. 12]. 52 % селянських господарств цієї губернії були нерентабельними, а, наприклад, у Лохвицькому повіті цей відсоток становив майже 60 % [243, с. 35]. Значний відсоток безземельних селян був і в інших лівобережних губерніях. Так, наприклад, у Сумському повіті Харківської губернії 88,2 % господарств мали менше 5 дес. землі, у Пирятинському повіті Полтавської губернії таких господарств було 85,9 %, Кременчуцькому – 73,1 % [230, с. 125], у Ніжинському повіті Чернігівської губернії безземельні і малоземельні господарства становили 56,6 % [245, с. 97]. Недостачу надільної землі в Лівобережній Україні відчувало більше ніж 75 % селян [151, с. 110]. Урядова комісія підрахувала ступінь відповідності наділів продовольчим потребам сільського населення. Нормою споживання вважали 20 пудів продовольчих польових продуктів на одну душу населення. У 1900 р. до цього рівня в Харківській губернії не доставало 1,1 пуда, у Полтавській – 5,2 та в Чернігівській – 8,1 пуда [230, с. 125].

У результаті загострення земельного нестатку та появи багатих селян у селянському господарстві все більш зростала роль покупних земель. Їхній відсоток в селянському землеволодінні у 1877-1905 рр. збільшився з 4,5 до 19,5 % [230, с. 125]. Але цей процес відбувся дуже нерівномірно. Сільське населення особливо швидко зростало в тих місцевостях, де прибутковість землеробства була вищою і була можливість заробітку. Це були райони товарного сільськогосподарського виробництва, де знаходилися великі поміщицькі економії, промислові та торговельні центри, залізниці, тому в цих місцях поміщики, через великий прибуток дуже неохоче продавали землю і тому селяни не могли збільшити власний наділ. До

збільшення безземелля та малоземелля призводило й зростання кількості населення та селянських господарств. Селянину було дуже важко купити землю. Бідні селяни майже не купували землю. Так, наприклад, на межі століть у Полтавській губернії на долю дрібних покупок (до 5 дес.) припадало тільки 3,5 % купленої землі [200, с. 85]. Тобто незаможним господарствам було важко купити землю через її досить велику ціну. Землю купляли переважно заможні селяни і деякі з яких володіли дуже значними ділянками землі. Також покупку землі ускладнювало постійне зростання її вартості. Якщо у 1854-1958 рр. ціна за 1 дес. складала на Харківщині 14 крб. 80 коп., то 1893-1897 рр. – 96 крб. 22 коп., а в 1898-1902 рр. – 125 крб. 47 коп.; у Чернігівській – 18 крб. 47 коп., 71 крб. 79 коп. та 88 крб. 59 коп.; у Полтавській – 20 крб. 12 коп., 104 крб. 51 коп. та 139 40 коп. відповідно [363, с. 43]. У 1899-1903 рр. на Полтавщині ціни виросли до 233 [173, с. 88], а в 1908 р. – до 278 крб. [204, с. 50] У 1893 р. в Полтавській губернії всього 68 селян купило землі менше 1 дес., 118 – по 1-3 дес., 85 – по 3-5 дес., 72 – по 5-10 дес., 22 – по 10-15 дес., 8 – по 15-20 дес., 10 – по 20-25 дес., 15 – по 25-50 дес., 11 – по 50-100 дес., 14 – по 100-250 дес., 2 – по 250-500 дес., 1 – до 1000 дес. [364, с. 82]. У середньому на Лівобережжі ціна піднялася з 75 крб. 07 коп. у 1890 р. до 91 крб. 41 коп. у 1893 р. і 119 крб. 80 коп. у 1898 р. [344, с. 168]. Варто зазначити, що говорячи про середню ціну на землю, дослідники відзначають, що покупці та продавці свідомо повідомляли занижену вартість угод, щоб зменшити вартість мита і тому, деякі дослідники, наприклад, М.В. Рклицький та А.А. Русов припускали, що відомості про ціну, які зафіксовані не відповідають дійсності [335, с. 60; 337, с. 274].

Розвиток капіталізму в сільському господарстві супроводжувався подальшим соціальним розшаруванням селянства. Диференціація селян за надільним землеволодінням на рубежі століть досягає значних розмірів. Почали виділятися господарства, що обробляли землю власними силами і частину продукції могли ще і продати, а іншим господарствам вистачало тільки на власні потреби [66, арк. 2]. Більшість селянських господарств відносилося до трудового типу, що одержували основний прибуток від особистої праці його членів.

Через неможливість придбання землі, селяни, щоб якось поліпшити власне матеріальне становище, яке було дуже важким і подолати малоземелля, були змушені вдаватися до оренди землі, яка передбачала менші фінансові витрати ніж покупка землі. Селяни, неспроможні через бідність самостійно обробити свої наділи, здавали їх в оренду (у 80-90-х на Лівобережжі налічувалось 43 % безкінних господарств) [285, с. 365]. Поряд із новою капіталістичною системою господарювання продовжувала існувати відробіткова система, яка майже повністю нагадувала попередні феодальні відносини, відрізняючись від панщини тим, що селянин був особисто вільним і відпрацьовував свій борг чи відсотки з боргу власним реманентом. Ця система найбільше використовувалася в дрібних маєтках, де маючи невелику прибутковість господарства, поміщик намагався компенсувати це шляхом жорсткої експлуатації селян “за допомогою усіляких тілесних та інших покарань” [275, с. 185]. Дрібний поміщик краще знаючи економічне становище селян приходив їм “на допомогу” в найбільш тяжкі часи, тому ці угоди для селян носили найбільш кабальний характер. Наприклад, у с Ковалівка Харківської губернії селяни за 1 дес. орендованої землі повинні були при першій вимозі поміщика зібрати врожай із 3-х дес. його поля і лише потім могли зібрати власний. При невиконанні цього накладався штраф у розмірі 15 коп. за кожну орендовану десятину [5, арк. 72]. Такі ж умови оренди спостерігаються і в сусідніх селах: Парасковіївці, Смородині, Степанівці і в інших [4, арк. 15 зв.]. У Полтавській губернії у господарстві поміщика І.М. Дурново, за оренду 1 дес. орної землі потрібно було обробити і зібрати урожай із 3 дес. поміщицької землі за довільно встановлену платню. У жнива, коли поденна оплата праці досягала одного карбованця, орендарі повинні були працювати за 30 коп. [266, с. 243]. Завдяки цій системі поміщики забезпечували власне господарство дешевою робочою силою і її вартість була нижчою ніж при вільному наймі. Саме за рахунок відробітків не рідко виконувалися всі основні види робіт у поміщицьких господарствах і поміщики мали від цього великі прибутки. Наприклад, у “маєтку Безмятежного” зберігалось хліба, сіна, соломи, які поступили з відробіток за 1895 р. на суму 8322 крб. 32 коп. [20, арк. 2-4, 28 зв.]. Наприклад, за один сажень соломи селянин скошував для поміщика

від 2 до 6 дес. хліба, а за віз соломи перевозив 15 кіп жита і працював один день з конем [170, с. 20, 25]. В економічному відношенні це був майже безперспективний шлях. Поміщицьке землеволодіння залишалося опорою залишків кріпацтва в сільському господарстві. Гірше були забезпечені землею були селяни Полтавської губернії і тому за кількістю селянських господарств, що орендували землю (55 %), займала друге місце серед 26 губерній Європейської Росії, а за відношенням орендованої землі до власної (34,1 %) – третє [278, с. 23].

Незважаючи на постійне зростання цін на оренду землі, кількість бажаючих, через постійне зростання населення, не зменшувалася і через це ціни постійно росли. Так, наприклад, у Полтавській губернії орендна плата за 1 дес. зросла з 7 крб. 91 коп. у 1881 р. [365, с. 61] до 8 крб. 39 коп. у 1896 р. та 12 крб. 60 коп. у 1901 р. [303, с. 27]. У с. Довбишівка Полтавського повіту Полтавської губернії оренда 1 дес. посіву в 1897-1902 рр. зросла більше ніж у два рази і становила 17 крб. за гірші, і 30-50 крб. за кращі земельні ділянки [2, арк. 37]. Подібна картина спостерігалася і в інших лівобережних губерніях. У 1881-1912 рр. ціна на оренду 1 дес. землі зросла на Харківщині з 7 крб. 22 коп. до 19 крб. 94 коп., Полтавщині – з 7 крб. 91 коп. до 20 крб. 28 коп., Чернігівщині – з 8 крб. 43 коп. до 15 крб. 89 коп. [365, с. 61]. Сільські багатії орендували у поміщиків великі земельні площі, а потім, розбивши їх на дрібні ділянки, передавали на невеликий строк суборендарям-селянам. Оренда цієї землі була досить високою. Оренда великих ділянок землі, яка була переважно грошовою, і потім їх передача невеликими ділянками більш дрібним господарям, дозволяла заробляти на цьому до 27,5 % від орендної плати. Так, наприклад, у Константиноградському повіті дворянин Старицький брав землю в оренду за 5-6 крб. за 1 дес., а віддавав за 10-15 крб. [1, арк. 287]. Серед багатих селян виділяється ціла група, яка займається суборендою, бо робити це було “до того вигідно, що для багатьох у Полтавській губернії це заняття становить свого роду неземлеробський промисел. Вони оренднують у приватних власників більш менш значні ділянки і передають їх за більш високу ціну невеликими ділянками; із землі, яка орендується на роки, у деяких повітах передаються таким чином до 40,8 % (Переяславський повіт) і 44,5 % (Роменський повіт)” [168, с. 263]. Ті, хто ж ставав

суборендарями часто брали землю в оренду за відробітки або частину врожаю [262, с. 159]. Селянин, не маючи коштів, мусив звертатися до спекулянтів, у яких орендував землю за дуже високими цінами. На Полтавщині, наприклад, спекулянт брав землю по 8 крб., а віддавав по 15-35 а інколи і по 50 крб. [344, с. 116]. Селян не спиняла навіть очевидна не вигідність оренди. Так, у Полтавській губернії прибуток з 1 дес. орендованої землі становив 19 крб. 26 коп., обробіток коштував 11 крб. 76 коп., оренда – 9 крб. 06 коп., тобто йшлося не про заробіток, а ще і про доплату 1 крб. 56 коп. [344, с. 119].

Найбільшу кількість землі селяни орендували в Полтавській губернії 746,5 тис. дес., що становило 32,0 % до надільної землі, у Харківській – 220,9 (8,7 %), Чернігівській – 361,6 (15,4 %) [274, с. 315], тобто загалом по Лівобережжю селяни орендували 1,3 млн. дес. землі. Тобто ми бачимо, що найбільший відсоток відношення орендованої землі до надільної був у Полтавській губернії, що знову ж таки пояснюється наявністю дуже великої кількості безземельних і малоземельних господарств. “Великий відсоток орендарів пояснювався тим, що кількість землі, що припадала на двір, була в 2-3 менша за потрібну” [344, с. 119]. Але незважаючи на ці цифри, загальна площа селянської орендованої землі не збільшувалася, тому що досить значну кількість землі орендували великі орендатори, які вели власне господарство. Багаті селяни та купці скорочували здачу землі в оренду, якщо бачили, що їм більш вигідно розширювати власну посівну площу. Так, за період між першим та другим земськими подвірними переписами в Полтавській губернії доля орендованих орних земель по відношенню до всієї власної (надільної та орендованої) ріллі зменшилася у селян та міщан з 43,3 до 29,5 % [231, с. 119].

В основному оренда землі здійснювалася за гроші. На Лівобережжі цей тип оренди використовувався в 70 % випадків. Інші види оренди становили відробіткова або змішана. Але ситуація з розповсюдженням грошової оренди по губерніях була не однаковою. Так, у Чернігівській губернії грошова оренда відбувалася лише в 23 % випадків. Причини поширення відробітків у Чернігівській губернії виклав у 1884 р. у доповідній записці на ім'я міністра внутрішніх справ чернігівський генерал-губернатор. Він, зокрема, зазначав: “нестача оборотного капіталу, невміння

вести грошове господарство, нестача енергії в боротьбі з перешкодами, неминучими у всякому новому ділі та інші подібні причини послужили... шукати виходу з такого становища у зміні не способу ведення, а способі одержання прибутку з землі”, тому багато поміщиків були змушені віддавати частину земель “... для обробітку селянина, за певну частину врожаю. Таким чином, у Чернігівській губернії встановилося, так звана, половинна система господарства, яка розвиваючись з кожним роком, стала пануючою” [302, с. 73]. Також у Чернігівській губернії найбільшого розповсюдження набула така форма оплати як оренда за частку одержаного урожаю. В сільськогосподарському огляді губернії за 1904 р. говориться, що в 1870-1880-х рр. “здача пашні за гроші практикувалася дуже рідко. Звичай здавати поля із частини врожаю... був тоді домінуючим” [188, с. 71].

Заможні селяни починають відігравати все більш активну роль у сільськогосподарському виробництві. Маючи кошти вони почали збільшувати власні господарства і дбати про їх вдосконалення. Ці селяни мали від 13 і більше десятин землі на господарство. Розмір їхніх посівів перевищував необхідні потреби сім'ї, що свідчило про ринкове ведення господарства. Заможні селяни купляли землю не через “нужду в ній, а суб'єктивну потребу в укріпленні та розширенні своєї господарської діяльності” [332, с. 363]. Ці господарства мали значні залишки продукції, які йшли безпосередньо на продаж. Так, у 1899 р. в селянських господарствах, які мали більше 50 дес. землі залишки хліба становили 1 млн. пудів [198, с. 259]. Маючи досить велику площу посіву, вони не могли обходитися без найму робочої сили. Так, наприкінці 1880-х рр. у заможних селян Полтавської губернії працювало більше 17 тис. найманих робітників [218, с. 130]. Для селянського господарства позитивне значення мало впровадження тяглової сили коней, що поступово витіснили волів. Завдяки заміні волів кіньми продуктивність праці при оранці, сівбі і збиранню врожаю зросла вдвічі, а при перевезенні зерна - у чотири рази.

Селянська сім'я того часу мала ще в середньому 5-6 осіб і вирізнялася досить високою народжуваністю – у середньому по 5-7 дітей, хоча виживало, як правило, 3-5 дитини [357, с. 214-215]. Значна кількість селян відчувала потребу в продовольчих

товарах. Так, на межі століть 32,5 % населення Лівобережжя мала нестачу продовольства [313, с. 28]. У 1900 р. нестаток відчувало в Чернігівській та Полтавській губерніях від 25 до 50 % селян, а Харківській – приблизно 25 % [151, с. 111]. Неврожаї і голод були основною причиною масових епідемічних захворювань та високої смертності серед селян. Особливо страждали від голоду і хвороб діти. За даними Харківського статистичного комітету, тільки в Сумському повіті з 58,6 тис. померлих у 1891-1900 рр. майже 40 тис. (68,5 %) становили діти [85, арк. 51-64].

Створений У 1882 р. Селянський поземельний банк слугував головним інструментом державного регулювання купівлі-продажу і мав на меті допомогти селянам у справі купівлі додаткової кількості землі. “Найголовніше завдання, яке закладене в підставі діяльності Селянського поземельного банку є надання селянам сприяння до придбання запропонованих у продаж земель” [263, с. 48], які банк отримував після купівлі дворянської землі. Так, наприклад, банком було викуплено маєток дворянина Поморського-Журавко в с. Соснівка Конотопського повіту Чернігівської губернії [28, арк. 1-2]. Після поділу куплені землі банк виставляв на продаж [52, арк. 1]. За проектом діяльності банку селянин не міг отримати позичку в акціонерному чи земському банку. Відмінністю від інших закладів іпотечного кредиту було те, що банк спеціалізувався на позичкових операціях, які безпосередньо призначалися для покупки землі [276, с. 33]. У 1883-1899 рр. сільські стани Полтавської губернії придбали при його посередництві 151256,6, Харківської – 95558, Чернігівської – 97936 дес. землі [356, с. 25]. На 1 січня 1901 р. при його сприянні було продано в Полтавській губернії 130,1, у Чернігівській – 120,0, у Харківській – 91,9 тис. дес. [230, с. 61]. Відсоток покупки землі за його допомогою досягав досить великої цифри, так, у 1883-1888 рр. на Полтавщині він сягав 50,2 % [231, с. 119]. В період з 1907 по 1910 рр. 85,6 % землі, яка була продана банком в Україні, опинилася в руках хуторян та відрубників [374, с. 15]. У Росії площа купленої селянами у банку землі збільшилася лише на 3,9 % [270, с. 237]. Банк надавав позику під заставу землі, що купувалася – від 7,5 до 8,5 % на рік. Надавалися позики на різні строки. Так, наприклад, у 1892 р. селяни сел. Кушновки

та Нових Млинів Городянського повіту Чернігівської губернії отримали позику під заставу купленої землі на строк 34,5 роки [116, арк. 1]. На початку 1890-х рр. банк “перестав бути селянським банком і став банком по продажу та перепродажу селянином поміщицьких земель” [127, с. 1191]. Селянин за браком грошей не міг самостійно купити землю. “Найвигіднішою-ж формою, цебто найпевнішою щодо виплати банкового боргу було товариство окремих економічно найдужчих хазяїв” [344, с. 112]. Також товариствам у 1888 р. дозволили купувати землю не тільки в банку, але і при допомозі банку, і таким чином товариство ставало торговельним підприємством. Товариства мали право переуступати землю іншим товариствам. Саме товариства стали найбільшим покупцем землі в банку. Так, із всієї землі, які була куплена в Полтавській губернії за перші 18 років, більша частина припадала на товариства – 77,2 %, що пояснюється більшою хазяйновитістю одноособових покупців та умовами надання позичок, які були більш сприятливі для товариств [231, с. 119]. Селянський банк не міг задовольнити повністю потреби селянина в землі не тільки через брак у селян грошей, але і через недостатню кількість землі у банку через те, що Дворянський банк, допомагаючи поміщикам пережити кризу, не продавав їхні маєтки Селянському банку. Слід зазначити, що банківські ціни на землю постійно зростали. Так, у Чернігівській губернії тільки за 1890-1902 рр. банківська ціна на землю зросла більше ніж вдвічі і на початку ХХ ст. становила в середньому 128 крб. за 1 дес. [68, арк. 2]. Найбільш активна робота банку розпочалася вже за часів столипінської аграрної реформи, коли процес купівлі-продажу за допомогою банку набув зовсім іншого значення та умов діяльності. І якщо, наприклад, у 1883-1885 рр. в Чернігівській губернії за його допомогою покупалося 4 тис. дес. землі за рік на суму 256 тис. крб., то в 1908 р. вже 6,8 тис. дес. на суму 2479 тис. крб. [263, с. 49]. На Полтавщині в 1891-1900 рр. за сприянням банку було придбано 75523 дес., а, наприклад, у 1900-1910 рр. 147690 дес. [344, с. 6]. “Спроба продати селянству частину казенних земель не були в силі припинити цього процесу розвалу і пролетаризації селянства” [364, с. 47].

Подальший розвиток внутрішнього і зовнішнього ринків, поглиблення суспільного поділу праці, взаємозв’язок сільського виробництва з переробною

галуззю промисловості сприяли прогресу сільськогосподарського виробництва та розвитку товарного землеробства, господарській спеціалізації Лівобережної України на виробництві пшениці, а з технічних культур – тютюну та цукрового буряку, хоча їхнє виробництво у порівнянні з Правобережжям відіграло меншу роль. Так, наприклад, головною технічною культурою в селянських господарствах Полтавщини та Чернігівщини був тютюн. “Як у вищій ступені інтенсивна та трудомістка галузь сільського господарства, тютюнництво приурочено в названих губерніях до районів з найбільшою щільністю населення та відносно невеликою земельною забезпеченістю” [331, с. 3]. Ці губернії виробляли 4/5 тютюну всієї Росії [132, с. 97]. У 1880-х рр. посіви тютюну на Лівобережжі становили 22,2 тис. (46,8 %), 1890-х рр. – 20 тис. дес. (38 %). У 1860-1890-х рр. середній збір зріс з 58 до 101 пудів з 1 дес., а валовий – з 1184,5 до 2026,6 тис. пудів [256, с. 65]. Так, у Чернігівській губернії тільки через оптові склади пройшло 57142 пудів тютюну [110, арк. 7]. У 1881 р. під тютюн у цій губернії відводилося 11784 дес. [110, арк. 62], у 1886 р. – 17 тис. дес., а вивіз становив більше 800 тис. пудів [362, с. 102]. Виробництво високотоварних технічних культур концентрувалося в найбільш багатих господарствах (більше 15 дес. посіву). Під посів тютюну вони, наприклад, на Полтавщині відводили від 0,78 до 5 дес. На долю великих плантацій (від 0,5 дес. і більше) приходилося 60,5 % посівів тютюну [132, с. 97]. У 1880-х рр. по Чернігівській губернії поміщицька частка тютюнових посівів становила 27 %, тоді як селянська перевищувала 68 % [349, с. 9].

Великого торговельного значення в Чернігівській та Полтавській губерніях набула конопля. Звідси прядиво відправлялося як на внутрішній, так і на зовнішній ринки. У 1894-1897 рр. його посіви становили в цьому регіоні в середньому 81 тис. дес. щорічно, а одержане прядиво становило понад 1700 тис. пудів [256, с. 61].

З кінця 1880-х рр., у зв'язку з підвищенням цін на хліб, відбувається загальне зростання посівної площі. Так, у 1894 р. в Полтавській губернії вона складала 1748, а 1899 р. – 1934 тис. дес., Харківській – 1713 та 1884, Чернігівській – 1364 та 1431 [344, с. 176], а в 1909-1912 рр. вона становила по цим губерніям вже 2000, 2009 та 1236 дес. відповідно. Лише в Чернігівській губернії відбулося зменшення посівної

площі бо “тут відбувається найбільше витіснення цих злаків спеціальними культурами” [174, с. 10-12]. Площа орних земель з 1960 до 1887 р. на Лівобережжі зросла з 6,9 до 9 млн. дес., тобто на 31 % [282, с. 309]. Залучення нових, ще не виснажених земель, призвело до збільшення врожайності. Середній збір зернових з 1 дес. на Лівобережжі підвищився з 25 пудів у 1860-х рр. до 41 пудів у 1880-х рр. і 48 пудів у 1890-х рр., тобто на 92 %. У 1898-1902 рр. врожайність основних хлібних культур (пшениці, ячменю, жита і вівса) в середньому за рік найменше була на Лівобережжі – 215, тоді як на Правобережжі – 260, на Півдні України – 300 млн. пудів [290, с. 238]. Так, якщо врожайність у 1881 р. в лівобережних губерніях складала 4,5, то в 1900 р. – 5,75; в правобережних губерніях 3,5 та 5,7, у південних – 3,75 та 4,5 четвертини відповідно [289, с. 317]. Тобто, ми бачимо, що за 20 років значно зросла врожайність хлібів на Правобережжі (38,6 %), трохи менше на Лівобережжі (22,5 %) і ще менше на Півдні (15,6 %).

Кожна губернія і навіть повіт мали свої особливості врожайності хлібних культур. Так, у Чернігівській губернії урожай залежав від якості ґрунтів і становив від 10 до 90 пудів з 1 дес. при посіві 6-8 пудів зерна різних хлібів. У 1886-1895 рр. у Полтавській губернії середній врожай хлібів складав з 1 дес. жита 53 пуди, озимої пшениці – 55, ярої пшениці – 59, ячменю – 53, вівса – 58, проса – 46, гречки – 31 пудів. У Харківській губернії середній врожай пшениці становив 50 пудів [71, арк. 176]. Але в окремих господарствах, у тому числі селянських, врожайність інколи значно перевищувала середню по Україні. Наприклад, у Полтавській губернії збір пшениці на початку ХХ ст. у заможних селян становив 110 пудів з 1 дес. [222, с. 3].

У лівобережних губерніях спостерігався процес скорочення кількості господарств, які не мали власної робочої худоби. У 1880-х рр. лише 60,7 % селян мали змогу обробляти землю своєю худобою. У 1882 р. в Харківській губернії таких господарств налічувалося 115036, які склали 47,7 % до всіх господарств губернії, а в 1888 р. – 196593 (41,9 %); у Чернігівській губернії ця цифра складала в 1882 р. 84893 (31,4 %), у 1888 р. – 79543 (28,2 %); у Полтавській губернії в 1882 р. – 194214 (57,1 %), у 1888 р. – 196668 (58,6 %) [363, с. 48]. У ці ж роки одного коня мали

31,2 % та 31,7 % господарств Харківської губернії, 18,3 % та 21,9 % Чернігівської, 25,8 % та 26,2 % Полтавської [308, с. 59]. Ці всі господарства відносилися до числа бідняцьких, які не мали змоги себе забезпечити. У 1900 р. в Полтавській губернії 30,3 % селянських господарств не мали великої рогатої худоби, 17,7 % мали тільки одну голову, 21,3 % – дві, 13 % – три, 17,5 % – чотири та більше [153, с. 96]. Тобто майже половина (48 %) господарств не були забезпечені великою рогатою худобою чи мали одного коня чи корову. До цього числа можна віднести і частину господарств, які мали дві голови великої рогатої худоби і не були в змозі своєю худобою обробляти власний наділ. Хоча загальна кількість деяких видів худоби вже на початку ХХ ст. зросла. Так, якщо порівнювати дані за 1883 р. та 1900 р., то ми бачимо, що кількість коней на Лівобережжі зросла з 1075,1 до 1337,5, тобто на 24,4 %, великої рогатої худоби з 1630,2 до 2354,0 (44,4 %), свиней з 1052,8 до 1191,5 (13,2%), а кількість овець та кіз, навпаки, знизилася з 3802,3 до 3512,0 голів (8,8 %) [230, с. 212].

Через збільшення орних земель відбувається зменшення пасовищ, підвищення ціни на випас худоби відбувається процес загального скорочення худоби. З 1860 р. по 1887 р. загальна площа сінокісних угідь скоротилася майже у 5 разів, що нанесло сильний удар по тваринництву [255, с. 13]. Про це, зокрема, було зазначено на Харківському з'їзді в справах скотарства, так, князь Щербатов говорив, що, наприклад, у Кременчуцькому та Кобеляцькому повіті коні й воли почали виводитися і доводилося їздити, і землю обробляти коровами [344, с. 171]. Хоча в абсолютній більшості кількість великої рогатої худоби збільшилася в 1870-1900 рр. на 1,2 млн. голів, але це зростання не було пропорційним і у порівнянні зі зростанням населення та посівної площі зменшилося на 1/3 з 145,6 до 95,5 голови на 100 дес. оранки [290, с. 358]. При цьому почалося збільшення кількості худоби, що не потребує пасовиськ, особливо свиней. Так, якщо в 1882 р. в Чернігівській губернії їх було 399,3 тис. шт., то в 1900 р. 456,3, у Харківській – 286,5 та 297,1, у Полтавській – 366,9 та 438,0 тис. відповідно [344, с. 171].

Через неможливість забезпечити себе продовольством та коштами завдяки веденню сільського господарства, селяни шукали шляхи поповнення сімейного

бюджету. Одним із таких шляхів були кустарні промисли. Так, у Чернігівській губернії, де сільське господарство само по собі було не дуже доходним і де низькі врожаї в північних повітах робили землеробство не вигідним, поширення набули кустарні деревообробні промисли [244, с. 31]. За даними перепису 1897 р. українські землі мали досить розвинену кустарну промисловість і лівобережні губернії посідали в ній досить чільне місце. Чернігівщина за кількістю кустарів посідала друге місце, після Поділля – 79680 чол., Полтавщина – четверте (76382 чол.), Харківщина – п'яте (49409 чол.) [318, с. 138]. За кількістю промислів Чернігівщина посідала одне з перших місць серед усіх губерній Росії. У 1900 р. в цій губернії кустарів було вже 85520 чол. [281, с. 26]. Серед сільських кустарів все більшим ставало число тих, хто мав незначний зв'язок із землеробством чи взагалі ним не займалися. Наприклад, у Полтавській губернії з 6853 обстежених господарств землі зовсім не мали 27,1 %, близько 1 дес. мали 24,1 %, до 3 дес. – 21,3 %, до 6 дес. – 15,6 %, понад 6 дес. – 5 % [147, с. 129]. Серед кустарів-шевців цієї губернії в 1900 р. 82,6 % не мали землі [308, с. 153]. Найбільша кількість кустарів була саме серед безземельних і безхудобних господарств, наприклад, у Полтавській губернії – 52 %, а найменша – у найбільш заможних – 1,9 % [247, с. 44]. Це пояснюється тим що кустарні промисли в умовах малоземелля та безземелля, відсутності худоби, труднодоступності оренди землі слугували джерелом існування для багатьох селян, хоча дуже часто вони і не забезпечували мінімальні потреби. Так, наприклад, у Чернігівській губернії кваліфікований кустар отримував не більше 70 крб., а разом з родиною 150-200 крб. на рік. Цих грошей родині не вистачало, бо, як правило, вона не мала власного хліба і обробляла лише огорог, тобто більшість продовольства купувала за власні гроші [142, с. 7]. Однією із перепон розвитку промислів була діяльність скупників, яка перешкоджала контакту виробника та споживача. На межі століть на Полтавщині, наприклад, 71 % кустарів з виготовлення виробів з рогами продавали продукцію скупникам [225, 1902, с. 2]. В Харківській губернії кустарні селянські промисли становили до 35 % загальногубенського промислового виробництва [377, с. 13].

На Україні менш ніж за 40 років (1861-1897 рр.) населення зросло на 72 %. У 1897-1906 рр. на Лівобережжі природній приріст становив 20,6 %. Населення України у 1897 р. досягло 23,4 млн. чол., а в 1913 р. – 35,2 млн. чол. На кожний акр орної землі Лівобережжя у 1890 р. припадало населення майже вдвоє більше у порівнянні з 1860 р. У 1863 р. на одну квадратну версту припадало населення на Полтавщині 43, Харківщині – 32,9, Чернігівщині – 319, а в 1897 р. вже 63,7, 52,5 та 50,4 чол. відповідно, тобто відбулося збільшення у 148,1, 159,6 та 158 % [349, с. 33]. На межі XIX-XX ст. 68,22 Полтавської, 63,98 Харківської та 62,53 % Чернігівської губернії “сільського населення були на селі “зайвими”, тобто у сфері сільськогосподарського виробництва не могли знайти роботу, за допомогою якої можна було б забезпечити життєдіяльність своєї родини” [367, с. 17-18]. У 1890-х рр. наявна на Україні робоча сила сягала майже 10,7 млн. чоловік. Із них сільське господарство потребувало 2,3 млн., в інших галузях економіки працювало 1,1 млн., а решта – 7,3 млн., або 68 % робочої сили, становили надлишок і у величезній масі своїй були безробітними або не повністю зайнятими. На Лівобережжі ця цифра сягала 68,7 % [349, с. 12]. По суті Україна, зокрема Правобережжя і Лівобережжя, перетворилися на межі XIX – XX ст. на найгустіше заселені регіони Європи, з кількістю жителів на одному гектарі орної землі вдвічі більшою, ніж в Англії [367, с. 16].

Щоб якось проіснувати частина селяни переїжджала на роботу до міст, завдяки чому постійно збільшувалося міське населення та кількість промислових робітників. Інші мусили йти на заробітки в поміщицькі господарства або на відхожі промисли. При чому не маючи “твердого переконання, що знайдуть відповідну роботу” [221, с. 417]. Сільських бідняків, для яких головним заняттям було наймитування, наприкінці XIX ст. в Україні було понад 8 млн. У Полтавській губернії їх налічувалося – 1310 тис., у Харківській – 1037, Чернігівській – 819 тис. чол. [150, с. 249]. Лівобережні губернії через високе аграрне перенаселення давали особливо високий відсоток сільськогосподарських робітників. Ще в 1870-х рр. в Полтавській губернії забезпечення землею становило один робітник на селянське господарство, а інші вже були не потрібні. Вони мали займатися заробітчанством

влітку, а ремісництвом взимку [344, с. 120]. На заробітки селяни йшли або поодинці, або цілими сім'ями. У 1891 р. шукати заробітку вийшло з Полтавської губернії 173020, Чернігівської – 134140 [318, с. 136], Харківської – 164,2 тис. чол. [239, с. 15]. На межі XIX – XX ст. з 1000 мешканців Полтавської губернії 23 чоловіка йшли на заробітки [208, с. 125]. У 1880-х рр. з Чернігівської губернії йшло на заробітки від 43 до 57 тис. чол., а в 1990-х рр. – до 140 тис. чол. на рік [281, с. 27]. А, наприклад, з Великописарівської волості Богодухівського повіту Харківської губернії у 1880-х рр. при населенні в 7 тис. чол. близько 2 тис. чол. брали щорічно дозвіл на тимчасовий відхід за межі волості. Із кожних 100 працездатних селян відходило на різні заробітки 87 чоловіків і 8 жінок [279, с. 25]. У 1893 р. в Новозибківському повіті Чернігівської губернії було видано 20323, Стародубському – 12636, Кролевецькому – 9867 паспортів для селян, які відправлялися на заробітки [109, арк. 38]. У 1885 р. надлишок місцевої робочої сили становив в Харківській губернії 122715 тис. чол., Чернігівській – 172379 тис. чол. [363, с. 49]. На межі XIX – XX ст. ця цифра становила в Чернігівській губернії від 50 до 65 %, у Полтавській і Харківській – більше 60 % [151, с. 144]. Взагалі в 1900 р. по Європейській Росії ця цифра складала 33 млн. чол. [369, с. 83].

Незаселеність Півдня України надавала більші можливості знайти роботу та отримати більшу зарплатню. Так, середній одноденний заробіток робітника на збиранні хліба (на своїх харчах) у 1882-1892 рр. становив у Чернігівській губернії 53,5 коп., Полтавській – 61,5, Харківській – 77,5, то в Катеринославській – 95,5, Таврійській – 96 коп. [245, с. 111]. На Лівобережжі в сільському господарстві робітник з 1 квітня до 1 жовтня 1892-1896 рр. отримував 65 крб., а в 1897-1901 рр. 64 крб. [294, с. 28-29]. У 1880-х рр. розмір заробітної плати складав у середньому на Лівобережжі 32 крб. навесні і 55 крб. влітку [344, с. 132], а на Півдні ця цифра складала від 40 до 80 крб. [217, с. 13]. У 1891-1900 рр. середній річний заробіток робітника-чоловіка при виконанні сільськогосподарських робіт становив у Чернігівській губернії до 50, Полтавській – 50-60, Харківській – 60-70, Херсонській – 80-90, Катеринославській – 60-70, Таврійській – понад 90 крб. [151, с. 91]. У 1900 р. селянин за рік у середньому заробляв, враховуючи всі види промислів у

Чернігівській і Полтавській губерніях 50-75, Харківській – 75-100, а в Херсонській – 100-125, Катеринославській – 125-150, Таврійській – понад 150 крб. [151, 93]. Сільськогосподарські робітники і бідне селянство не раз залишались у південних губерніях надовго, а часто і зовсім там осідали. Так, під час Всеросійського перепису 1897 р. населення Таврійської губернії за показником “не місцевих уродженців” було зареєстровано 33451 вихідців із Полтавської губернії (найбільша кількість з-поміж усіх українських губерній), Харківської – 12170 чол. [342, с. 13].

Одним із шляхів вирішення аграрної проблеми було переселення селян до інших регіонів Російської імперії. У кінці XIX – на початку XX ст. найбільша кількість переселенців на Далекий Схід були вихідцями з лівобережних губерній. Найважливішим фактором селянських переселень був розвиток капіталістичних відносин, особливості яких в тому чи іншому регіоні мали вплив на інтенсивність та масштаби переселень. Серед основних причин, які змушували селян Лівобережжя переселятися можна виділити такі: аграрне перенаселення, безземелля і малоземелля, аграрна криза, під час якої збідніли тисячі селян, посилення методів напівфеодальної експлуатації, пошук додаткових заробітків, політично-релігійні мотиви, значна вага відробіткової системи, що призводила до широкого розмаху переселенського руху в цьому регіоні [79, арк. 3-80]. Збільшення застосування сільськогосподарських машин на Півдні України зменшувало потребу в робочих руках, що призводило до зниження зарплатні заробітчанами. Однією із причин селянського переселення було те, що селяни були недостатньо підготовлені до роботи у промисловості і до життя в місті взагалі. Вони мали недостатній освітній рівень, слабкі навички несільськогосподарських занять, маючи при цьому і велику схильність до землеробської праці. Завдяки переселенню селяни “прагнули відшукати краще життя” [70, арк. 35]. Цьому руху селян сприяли і давні історичні традиції.

Процес переселення селян на малозаселені землі Російської імперії розпочався після реформи 1861 р., але царській уряд неприхильно ставився до цього. Тільки з 1890-х рр. уряд починає повільний відхід від політики заборони міграцій. А з початком столипінської реформи, почалося планомірне масове, санкціоноване

урядом, переселення селян. Однією з причин заборони переселення були побоювання того, що поміщицькі господарства можуть відчути брак робочих рук. Видача дозволів на переселення супроводжувалася різними формальностями, вимагаючи від тих, хто переселявся, забезпеченості необхідними для цього коштами. Склалися списки бажаючих переселитися [117, с. 2]. Не допускалося так званих “самовільних переселень” [262, с. 385]. Дозвіл на переселення могли, зазвичай, одержати, ті сім’ї, які після продажу власності могли виручити не менше 600-700 крб., тому що “ні на проїзд, ні на витрати на продовольство та на перше обзаведення ніякої допомоги переселенцям не надається” [64, арк. 16]. У цьому документі зазначалося “назву волості, повіту, губернії, ім’я, прізвище, по-батькові переселенців, кількість дорослих та дітей молодше 10 років у цій сім’ї та назву губернії, до якої сім’я направляється” [64, арк. 10].

У 1885-1900 рр. з України до Сибіру переселилося 367 тис. чол., переважну більшість (84 %) склали вихідці з Лівобережної України. У 1878-1895 рр. до Сибіру переселилося з України 45485, з Полтавської губернії 20478, з Чернігівської – 15954, Харківської – 4046 родини [364, с. 164]. У 1896-1905 рр. з Лівобережжя переселилося 276353 чол. (з них 136353 чол. самовольці), а всього з України виїхало 415636 (216783 самовольців), що становило 52,1 % усіх переселенців держави [145 с. 413]. За 1896-1917 рр. кількість селян-переселенців на схід від р. Волга складає 1,7 млн. чол. Найбільший відсоток – 50,0 % – склали вихідці саме з Лівобережної України [378, с. 24]. На 100 чол. природного приросту на Лівобережжі переселенців припадало : на Полтавщині в 1886-1890 рр. 15,4 чол., 1891-1895 рр. – 286,3, 1896-1900 рр. – 335,9, Чернігівщині 5,2, 171,9 та 347,5, на Харківщині 40,9, 60,7 та 129,1 чол. відповідно [326, с. 15]. Тобто, ми бачимо постійне зростання кількості переселенців із цих губерній. Полтавська губернія взагалі захопила лідерство не тільки серед українських, але й серед усіх інших російських губерній. Попри всі складнощі організації переселення “найкращий колонізаційний елемент дають малороси і особливо полтавці і чернігівці...”, відмічав у 1895 р. міністр землеробства і державних маєтностей О. Єрмолов [122, с. 23]. Особливо багато переселенців було саме з цих двох губерній, де було найбільше малоземельних селянських господарств

та відчувалася нестача робочої худоби (її не мали 22,2 % переселенців з Чернігівщини, 34,2 % – Полтавщини) [293, с. 209]. У 1898-1903 рр. серед переселенців із Чернігівської губернії 11,2 % не мали землі, 40,3 % – мали до 4 дес., 31,9 % – 4-6 дес., 16,6 % – більше 6 дес. землі [319, с. 96]. У 1861-1893 рр. до Сибіру з Полтавської губернії переселилося більше 29 тис. чол. і саме ця губернія займала перше місце за кількістю селян, що виселилися [269, с. 318]. З 22122 родин, які прибули до Приморської області протягом 1858-1914 рр. 15475 сімей були з України (69,95 % загальної кількості переселенців), серед них: 40,8 % склали вихідці з Чернігівської губернії, 26,2 – Київської, 22,5 – Полтавської, 12,2 % – Харківської [166, с. 11].

Соціальний склад переселенців у 1880-1990-х рр. дещо змінювався, так, якщо до 1880 р. серед переселенців до Сибіру, переважали середняки, то у 1890-х рр. серед селян стали переважати малоземельні [359, с. 115]. Так, серед переселенців із Полтавщини у 1895-1896 рр. безземельні та малоземельні (до 3 дес.) селяни склали 83 % [168, с. 102]. З відкриттям у 1901 р. залізничного руху по Забайкальській залізниці на Далекий Схід стало переселятися все більше бідняків, які стали переважати серед інших категорій. Так, співвідношення переселенців з України складалось: 63,3 % бідняків, 23,39 % середняків і 13,28 % заможних селян [302, с. 56]. Середня переселенська сім'я складалася із 6 чол. [165, с. 45, 53]. Наприкінці XIX – початку XX ст. лише з опитаних 233 родин достатню кількість грошей привезли з собою мали лише 3 [367, с. 68], хоч уряд і намагався не допустити переселення “безземельних, чи тих, хто має тільки садибні будівлі та необхідний інвентар, який оцінюється від 100 до 150 крб. але не має зовсім грошей” [64, арк. 16 зв.]. Земські установи мали сповіщати селян про можливі труднощі переселення та необхідну кількість грошей, які для цього потрібні [64, арк. 17].

Таким чином, протягом 1850-1916 рр. частка вихідців із губерній України у загальному потоці переселенців на Далекий Схід становила 56,54 % (понад 276 тис. осіб): 49,7 % – всіх новоселів Амурської і майже 60 % – Приморської області [291, с. 69-70]. Тобто, ми бачимо, що значну масу переселенців у східні райони Російської імперії склали саме вихідці з Лівобережної України. Але на новому місці ці

переселенці дуже часто зустрічали значні труднощі. Так, наприклад, у 1895 р. більше 3/5 новоприбулих із Полтавщини в Сибір родин були змушені вдаватися до оренди за відробітки і з частини врожаю чи за змішану плату. Більше 70 % переселенців були боржниками земств та ростовщиків [168, с. 117, 131]. Навіть незначні позички, які отримували селяни не могли допомогти завести на новому місці господарство. Через важкі умови, незнання місцевих природнокліматичних, господарських умов та не виправдання сподівань багато хто з переселенців через деякий час повертався додому. Перед селянином стояв вибір: повертатися додому або йти в найми. Так, в 1896 р. із 100 переселенських родин Харківської губернії повернулися 20,7 родин; у 1897 р. – 43,9; у 1898 р. – 15,8; 1899 р. – 10,7 [209, с. 23]. Селянський переселенський рух мав досить суперечливий характер. Так, з одного боку, він сприяв розвитку капіталістичних відносин (зростання внутрішнього ринку, розширення капіталістичного способу виробництва), а з іншого – стримував розвиток капіталістичних відносин, тому що затримувалася ліквідація пережитків кріпацтва в європейській частині Російської імперії та як було слушно зазначено сучасником подій “переселення, як рівно і еміграція, є кровопусканням із живого національного організму і через те з українського національного погляду – шкідливі. Завдання свідомих українців – це дбати об тім, аби всім нашим людям було місце на своїй Україні” [316, с. 16].

У 1870-80-х рр. земськими установами було вперше здійснено спробу щодо піднесення агротехнічного рівня сільського господарства. Спочатку земства за заявками приватних осіб виписували землеробські знаряддя і машини. Потім почали створювати власні сільськогосподарські склади. На початку 1890-х рр. у Лівобережній Україні існувало 4 таких склади [305, с. 171]. Завдяки їхній організації для селян відбувалося зменшення вартості цих знарядь. У 1890-х рр. розпочався новий етап діяльності органів місцевого самоврядування в цьому питанні. Однією з причин цього явища став голод 1891 р., який примусив суспільство серйозно підійти до проблем сільського господарства. Земські склади Полтавської губернії в 1890-1895 рр. продали 12600 плугів, 500 віялок та сортувальників, 300 жаток і 250 кінних молотарок, причому 79 % покупців становили селяни й козаки. Обороти

Полтавського земського складу в 1888-1889 рр. становили 20124, а в 1900 р. – 240958 крб. [344, с. 182] У звіті Полтавського складу за 1890 р. зазначено: “Склад отримав від російсько-німецького заводу 1000 кіс. Коси було розпродано за два тижні., далеко не задовольнивши всіх потреб. Кісники продавали їх по 1 крб., 1 крб. 30 коп. Із земського складу ж кращої якості продавалися по 50 коп., допускався іноді кредит” [305, с. 171]. Тобто ціни в земських складах були нижчі, ніж у приватних торговців і про їхню ціну можна було дізнатися із земських преїскурантів [67, арк. 10-11]. У Харківській губернії широке використання сільськогосподарських знарядь починається з 1895 р., а пік припадає в 1899-1902 рр. [209, с. 33] У 1897 р. Полтавське товариство порушило питання про будівництво залізничної колії Ромни-Кременчук [32, арк. 2], яка з’єднала б повіти Полтавщини та відкрила вихід на чорноморські порти. Земські заклади все більше розгортали свою роботу: влаштовувалися метеорологічні станції, проводилися меліоративні роботи, сільськогосподарські читання, проводилися геологічні, ґрунтові дослідження, вивчення різних галузей сільського господарства та сільськогосподарських культур [69, арк. 1]. Між земськими уставами проводилося листування з приводу раціонального використання добрив, травосіяння, боротьбі зі шкідниками [54, арк. 56-67; 55, арк. 3-7]. Відкривалися зерноочищувальні пункти, показові поля та ділянки, сільськогосподарські школи, сільськогосподарські видання та з’їзди. Так, у 1885 р у Харкові був проведений з’їзд, головною метою якого було вироблення заходів по боротьбі із сільськогосподарськими шкідниками [77, 3-4].

Аграрна реформа 1861 р. не лише скасувала інститут кріпацтва, але й започаткувала розвиток різних форм підприємництва на селі. Майнова нерівність у селі, наявність великого прошарку безземельних і малоземельних господарств, зростання ролі і значення грошей, створювали умови для кооперації селян, щоб вони мали змогу не тільки вижити за нових ринкових умов, але й захистити власні споживчі та виробничі інтереси. Розвитку сільського господарства сприяло становлення та поширення кооперативного руху, який стає рухом самооборони слабких і соціально принижених верств населення. Як зазначалося у одному з видань: “Кооперація – дочка крайньої необхідності” [227, 1913, с. 358]. Вона

дозволила значно підвищити продуктивність праці, сприяла зростанню їхнього громадянського статусу, освіті як селян, так і поміщиків. За словами видатного теоретика та практика кооперативного руху М.І. Туган-Барановського кооперація для селян є засобом поліпшення їхнього економічного стану та можливості конкуренції з великим капіталістичним сільським господарством. Селянин “отримує можливість почекати з продажем свого хліба і виждати поки ціни на збіжжя установаються” [120, с. 4], а потім його продати великою партією, тому що “продати крупному торговцю вигідніше, ніж дрібному” [120, с. 6]. Розвиток кооперативного руху був обумовлений потребами капіталізації сільського господарства та наявністю великої кількості землеробського населення. Кооперація селян була, до певної міри, своєрідною галуззю селянської економіки та організаційною формою самозахисту товаровиробниками власних інтересів. При чому дуже часто об’єднувалися мешканці декількох селищ [76, арк. 1]. Перевагами кооперативного кредитування та збуту користувалися не тільки великі господарі, але й малозабезпечені селяни. Вони влаштовували товариства для кредитування, “придбанні необхідних для них матеріалів та знарядь виробництва, як-то: насіння, штучних добрив машин, знарядь, кормів тощо; у переробці та вигідному збуті товарів місцевого сільського господарства, а також у правильному розвитку цих галузей у кооперативних організаціях” [63, арк. 1]. Для сільських підприємців кооперація була не лише засобом збагачення, а й знаряддям боротьби проти сильних конкурентів [301, с. 288-289].

Поява перших кооперативних товариств у Росії відноситься до 1860-х рр., тобто до того часу, коли вони почали розвиватися і в Європі. Влада, яка була стурбована важким становищем сільського господарства, сприяла становленню цих організацій. Але на початковому етапі діяльності кооперативного руху він зазнав невдачі. На думку М.І. Туган-Барановського, до цих причин можна віднести те, що ці товариства менш за все засновувалися на самостійності населення. Ці товариства насаджилися зверху. Товариства виникали, отримували позички від земства, а потім зникали. Серед причин невдачі їхнього існування можна виділити: слабкість матеріальної бази, відкрите неприйняття купецтвом, недосконалість уставів, слабке

діловодство. Дуже вузькою була соціальна база членів кооперативів: організаторами їхнього створення були представники тих класів, які були матеріально мало зацікавлені і бажали взяти кооперативний рух під свій вплив. Коли ж вони виникали з ініціативи самих господарів, більш-менш заможних, тільки тоді вони мали перспективу розвитку. Феодальні пережитки теж гальмували створення умов для вступу селян до кооперативів, як це відбулося в країнах Західної Європи та Америки [40, арк. 5].

Завдяки кооперації створився новий тип селянського господарства, у якому для індивідуального господарства залишилася єдина область – сільськогосподарська праця, а всі інші сільськогосподарські операції – купівля, продаж, отримання кредитів і переробка сільськогосподарських продуктів виконувалися колективною силою організованих в кооператив виробників. Кооперація виховувала нового селянина, якому властивий ширший кругозір, привчала його до самостійності й самодопомоги, розвивала його суспільні почуття та культуру. “Український селянин всіляко намагався призвичаїтись до нових економічних умов, вишукував різні форми самозахисту, переконуючись у необхідності і доцільності кооперативної форми господарювання” [314, с. 18]. Першими організаціями з ознаками кооперативів були споживчі й кредитні товариства. Згідно з уставом 1897 р. “товариства мають завдання допомагати своїм членам у придбанні потрібних для селянського господарства предметів, у збуті сільськогосподарських продуктів, у технічній переробці їх, у заснованих на спільних рахунках підприємствах; далі, товариства можуть видавати позики під забезпечення товарами, а також одержувати позики на ті товари на рахунок і за дорученням їх власників і, нарешті, виконувати різні доручення сільських господарів, що торкаються їх промислів” [364, с. 138].

Перше сільськогосподарське товариство було створене на Полтавщині у 1863 р. Його метою було об’єднання зусиль окремих хазяїв для сприяння “кращій організації і розвитку сільськогосподарської промисловості в губернії, маючи на увазі, головним чином, надання раціональної основи практичному сільському господарству” [347, с. 98]. Активна діяльність товариства розпочалася лише в 1880-х рр. За новим статутом передбачалася організація сільськогосподарських з’їздів,

виставок, бібліотек, лекцій, дослідного поля [224, с. 2]. Важливим аспектом діяльності товариства стало те, що воно почало займатися посередницькими операціями у збуті продукції й забезпеченні членів товариства сільськогосподарськими машинами, інвентарем, насінням, що дозволило втягнути в сферу впливу товариства більше сільського населення.

Важливим аспектом була посередницька роль товариств. Саме посередництво на межі століть стало важливою частиною ринкових відносин. Але воно досить часто мало характер відкритого пограбування дрібних товаровиробників [264, с. 19]. З початку свого існування сільськогосподарські товариства розпочали допомагати в першу чергу власним членам та населенню позбутися не вигідного посередництва, а потім почали виконувати посередницькі функції не тільки для власних членів, але й для інших товаровиробників, заробляючи при цьому гроші, заощаджуючи час і кошти селян.

Товариства організували сільськогосподарські читання та екскурсії, відкривали зерноочищувальні пункти, показові поля та ділянки, сільськогосподарські школи, сільськогосподарські видання. Організація показових полів допомагала перевіряти нові ідеї в системі землеробства, враховувати регіональні особливості та доцільність їхнього впровадження в певній місцевості. Так, у Харківській губернії було доведено доцільність чотирьохпільного порядку посівів: пар-озима-пропашні-кормові трави [315, с. 20]. Піклувалися товариства і про розвиток тваринництва. Так, Зеньковецьке земське зібрання шукало шляхи покращенням тваринництва в повіті [33, арк. 2-12]. Створювалися злучні пункти та племінні станції. Надавалася допомога, яка була направлена на покращення тваринництва, як це приміром робилося в Харківській губернії [43, арк. 17]. Наприклад, Полтавське сільськогосподарське товариство протягом 1887-1895 рр. здійснило чотири експедиції в Бухару та інші регіони Середньої Азії з метою покупки висопородистих каракулевих овець для членів товариства та місцевого населення [347, с. 106].

Наприкінці століття уряд, через занепад кредитно-кооперативного руху, затвердив офіційні орієнтовні статuti в 1896 р. кредитного, у 1897 р. споживчого, у

1898 р. сільськогосподарського товариств. Вони отримали право “організовувати роботу у напрямку, який вони вважали за доцільним” та “комерційну, торговельну і просвітницьку роботу, а також загальну кооперативну організацію” [190, с. 23]. Наприкінці століття з 24 сільськогосподарських кооперативів, які діяли на Україні, у Полтавській губернії було 7, Харківській – 5, Чернігівській – 2. Починають діяти кредитні товариства, які формували свій головний капітал із позичених коштів. Діяльність споживчих товариств надавала селянам можливість купляти товари за більш помірними цінами та заощаджувати гроші, які селянин міг використати для інших потреб [74, арк. 3]. Кінцевою метою споживчих товариств є виробництво продуктів споживання та “сприяння більш нормальному й повному введенню в життя завдань кредитних товариств і сільськогосподарських товариств” [121, с. 9, 22]. “Щоб охоронити селян перед продажем хліба за дешеві ціни скупникам та перед потребою продавати його негайно після жнив, кредитова кооперація веде в сучасний момент або кредитові, або комісійні операції з хлібом... Спершу збіжжя, що на його видається позичка, зсипають до виоренованих комор; коли ж розміри операцій більше або менше виявляється товариство влаштовує власні приміщення для зсипу збіжжя” [364, с. 140-141]. Тобто збіжжя продається не одразу після жнив, коли ціни ще не великі, а через деякий час коли ціни піднімуться і можна буде більш вигідно продати продукцію. Таким чином, селян захищали не тільки від спекулянтів збіжжям, але і від “прасольства” (спекуляція худобою), “куровозів” (спекуляція птицею, маслом, яйцями) [182, с. 48], спекуляції дровами, лісом та ін. Створюються союзи товариств, які вже допомагають товариству в продажу продукції на ринку. Це надає “господарству кожного окремого хлібороба міцність та стійкість, надає йому таку допомогу та підтримку, які йому ніякий інший шлях надати не може” [120, с. 2].

Виникнення кредиту було наслідком розвитку торговельно-грошових відносин, товарності сільського господарства. Діяльність кооперативів невідривно пов’язана з кредитними товариствами, які набували значного поширення в лівобережних губерніях. Швидкі темпи розвитку кредитних товариств на Лівобережжі зумовлювалися тим, що вони не передбачали внесення паїв і саме тому

були найбільш життєздатними у регіоні, де селяни були менш заможними в порівнянні з іншими українськими губерніями. “Всі члени сільськогосподарського товариства повинні бути членами місцевого кредитного товариства і при такому порядку взаємні послуги та взаємна допомога цих установ легко застосовні” [120, с. 16]. Перехід від натурального господарювання, звільнення від кріпацтва, малоземелля і у зв’язку з цим поява необхідності оренди землі, купівлі худоби, сільськогосподарського реманенту – все це посилювало потребу селян у грошах і спонукало шукати кредит, бо саме землероби складали три чверті складу кооперативів, а кожний десятий був ремісником. За великий відсоток (50 % і більше) його можна було отримати в місцевих багатіїв. Ці гроші були потрібні для задоволення нагальних потреб населення. У кредитних товариствах він видавався невеликими сумами (10-50-100 крб.) і на короткий термін (від 6 місяців до 3-х років). Найактивнішу діяльність розгорнуло ощадно-позичкове товариство в с. Сокиринці Прилуцького повіту Полтавської губернії, яке було засноване в 1871 р. відомим громадсько-культурним діячем Г. Галаганом. Позики видавалися на підставі особистої довіри в сумі до 25 крб. кожному під 9-10 % річних, а більший кредит – за борговим зобов’язанням і чиеюсь порукою або під заставу рухомого і нерухомого майна і то не більше як 100 крб. Г. Галаган виклопотав для товариства державну позику, яка поступово збільшувалася і в 1892 р. досягла 60 тис. крб. У цьому ж році було видано позик на суму 127 тис. крб., а власний пайовий капітал товариства зріс до 43 тис. крб. [301, с. 275, 285].

До установ дрібного кредиту, що функціонували в другій половині XIX ст. належать волосні допоміжні ощадно-позичкові каси, мирські капітали, сільські банки, ощадно-позичкові товариства та кредитні товариства [295, с. 52]. Їхньою головною метою було надання кредиту “малодостаточним особам” і вони були найбільш доступні для сільського населення. Головною відмінністю нових установ (кредитних товариств) було те, що їхні головні капітали утворювалися із позичок Державного банку, а кошти ощадно-позичкових кас формувалися завдяки пайовим внескам [276, с. 64]. В іншому їхні відмінності були не дуже суттєвими. Вони були всестановими установами, які управлялися виборними органами, мали право

поповнювати власні оборотні капітали за рахунок позик та внесків. У 1879 р. в Полтавській губернії існувало 219 волосних кас, з річним оборотом 2108 тис крб., у 1894 р. – 236 (і ще не ввійшло 10 кас), з оборотом 4577 тис крб. У 1884 р. усі каси Харківської губернії мали 1128035 крб., з яких у наявності було 44077 крб., а решта коштів знаходилася у позичках [345, с. 70]. Взагалі на 1 січня 1897 р. в Україні було 207 волосних допоміжних кас, які мали 4184 тис. крб. обігових коштів. Провідне місце серед усіх українських губерній займала Полтавська. У цій губернії існувало 173 волосні допоміжні каси, які мали 3610 тис. крб. обігових коштів. До речі, більш-менш достовірні відомості про діяльність цих установ є саме на Полтавщині та Херсонщині. Прикладом діяльності більшості сільських банків можуть бути три банки, які були засновані в Прилуцькому повіті Полтавської губернії в 1892 р.: Гурбинський, Ігнатівський та Савинський. На 1 січня 1894 р. їхній основний капітал складав від 300 до 500 тис крб. (усього 1,2 млн. крб.), внесків було на 2,5 млн. крб., позичок видано на 3,5 млн. крб. (під 12 % річних). Загальний баланс – 3,8, загальний обіг майже 9 млн. крб. У 1900 р. виник ще один сільський банк – Оробіївський. На цей час у перших трьох банках сума внесків зроста майже на 240, позичок – на 200 %. Загальний обіг виріс на 327 %. У 1899 р. в чотирьох банках він становив 47,8 млн. крб. [295, с. 55, 67]. На жаль, підрахувати загальну кількість сільських банків через брак точних даних не має можливості. Діяльність трьох визначальних видів кооперації: споживчої, кредитної та сільськогосподарської свідчила про формування самого кооперативного руху.

Таким чином, необхідно визнати, що становище сільського господарства Лівобережної України наприкінці XIX ст. було досить складним та суперечливим. Його розвиток був неоднозначним для різних прошарків населення через те, що в умовах капіталізму не могло бути однакового розвитку всіх селянських та поміщицьких господарств; кожне представляло собою окрему господарську одиницю з певним складом мислення господаря, стереотипами, своєю багатовіковою економічною спадщиною, кількістю членів сім'ї тощо.

Розвиток капіталістичних відносин сприяв як застосуванню сільськогосподарських машин, найманої праці, так і подальшому розширенню

селянства. Заможні господарі починають відігравати роль нової сили в економічному зростанні сільськогосподарського виробництва на селі. Селянське господарство з економічної точки фактично стало альтернативою поміщицькому. Існування подвірного землеволодіння поступово привчало людину до відчуття себе господарем свого наділу, психологічно підготувало селян до закріплення землі в особисту власність та покращання умов свого життя.

Найбільш швидкими темпами відбувався процес збільшення селянського землеволодіння. Відбувалося зростання церковного та монастирського землеволодіння.

В аграрному секторі лівобережних губерній у зазначений період спостерігалось переплетення різних соціально-економічних укладів, існування різних форм власності на землю і різних соціальних типів господарств. Розвиток капіталізму в сільському господарстві супроводжувався подальшим соціальним розшаруванням селянства. Диференціація селян за надільним землеволодінням на рубежі століть досягає значних розмірів.

Цей регіон найменш активно включався в ринкові стосунки і формування ринкових відносин у лівобережних губерніях відбувалося досить складним шляхом, що було зумовлено великою кількістю феодално-кріпосницьких пережитків. Саме пережитки феодалізму у формі екстенсивних форм сільськогосподарського виробництва були основним гальмом у розвитку аграрного сектору економіки держави та загострювали суперечності капіталістичного виробництва. Перехід до більш ринкових методів ведення господарства відбувався дуже важким і повільним шляхом через незавершеність його реформування.

У розвитку сільського господарства Лівобережжя відбувався ряд нових тенденцій: утворення кооперативних товариств по збуту зернових та іншої сільськогосподарської продукції, які намагалися зайняти своє, належне їм місце у внутрішній торгівлі; значний розвиток споживчої кооперації як спроба захистити сільського споживача товарів від експлуатації приватних торговців; активна участь земств у процесі купівлі-продажу товарів, необхідних і доступних селянам;

сільського господарство набувало все більшого підприємницького характеру, який визначив його орієнтацію на високоприбуткові галузі.

Незважаючи на деякі позитивні зрушення протягом пореформеного періоду, селянське господарство не було забезпечено робочою худобою, сільськогосподарським реманентом, добривами. Відсутність капіталів та агрономічних знань унеможлиблювала поширення нових, інтенсивних форм господарювання. Землекористування як при подвірній, так і при общинній формі володіння дуже важко було вести раціонально, в умовах нестійкості володіння земельними ділянками, черезсмужжя, дальнотемелля, що перешкоджало прояву не тільки господарської ініціативи, але й веденню взагалі господарства. Оренда землі, як один із шляхів розширення селянського землеволодіння, при тих умовах, на яких вона відбувалася, не сприяла удосконаленню землеробства.

Однією із перепон розвитку сільського господарства було небажання вищих урядових кіл застосувати ефективні і рішучі кроки з метою його реформування. Існуюча податкова система була важким тягарем для селян. За розмірами селянських платежів Харківська та Полтавська губернії займали перше місце в Росії.

У лівобережних губерніях проблема малоземелля та безземелля набувала особливого значення через те, що тут середній наділ поміщицьких селян на одну ревізку душу був найменшим на Україні – 2,5, тоді як у правобережних губерніях – 2,9, південних – 3,7 дес. [351, с. 126].

Селянський поземельний банк слугував головним інструментом державного регулювання купівлі-продажу і мав на меті допомогти селянам у справі купівлі додаткової кількості землі, але найбільш активна робота банку розпочалася вже за часів столипінської аграрної реформи, коли процес купівлі-продажу за допомогою банку набув зовсім іншого значення та умов діяльності.

Подальший розвиток внутрішнього і зовнішнього ринків, поглиблення суспільного поділу праці, взаємозв'язок сільського виробництва з переробною галуззю промисловості сприяли прогресу сільськогосподарського виробництва та розвитку товарного землеробства, господарській спеціалізації Лівобережної України

на виробництві пшениці, а з технічних культур – тютюну та цукрового буряку, хоча їхнє виробництво у порівнянні з Правобережжям відіграло меншу роль.

Земські установи почали активно займатися проблемою розвитку агротехнічного рівня сільського господарства. Створювалися власні сільськогосподарські склади, зерноочишувальні пункти, показові поля, економічні ради, влаштовуються метеорологічні станції, проводяться меліоративні роботи, геологічні, ґрунтові дослідження, сільськогосподарські читання, вивчення різних галузей сільського господарства та сільськогосподарських культур.

Відбулося становлення та поширення кооперативного руху. Кооперація стає рухом самооборони слабких і соціально принижених верств населення. Вона дозволила значно підвищити продуктивність праці, сприяла зростанню їхнього громадянського статусу, освіти як селян, так і поміщиків.

Розвиток сільського господарства в умовах інтенсивного формування ринкових відносин відбувався досить складним та суперечливим шляхом.

Зможні господарі починають відігравати роль нової сили в економічному зростанні сільськогосподарського виробництва на селі. Вони орендували землю не тільки для ведення господарства, але часто для спекуляції нею як товаром, передачі її дрібним орендарям.

Зміни в землекористуванні та землеволодінні призвели до поступового витіснення дворянського землеволодіння. Відбувався процес збільшення площі селянського землеволодіння за рахунок поміщицького землеволодіння.

Через неможливість забезпечити себе продовольством та коштами завдяки веденню сільського господарства, селяни шукали шляху поповнення сімейного бюджету. Одним із таких шляхів були кустарні промисли. За кількістю промислів Чернігівщина посідала одне з перших місць серед усіх губерній Росії.

Зростання населення призводила до поширення заробітчанства та відхожих промислів. Лівобережні губернії через високе аграрне перенаселення давали особливо високий відсоток сільськогосподарських робітників. На заробітки селяни йшли переважно в південні українські губернії, де були більші можливості як знайти роботу, так і заробити.

Одним із шляхів вирішення аграрної проблеми було переселення селян до інших регіонів Російської імперії. Наприкінці XIX – на початку XX ст. найбільша кількість переселенців на Далекий Схід були вихідцями з лівобережних губерній.

Хоча в той же час посилювалися господарські позиції тих підприємливих селян та землевласників, які вели господарство на основі капіталістичної системи. Велика заслуга саме цих прошарків населення в тому, що сільськогосподарське виробництво у цілому прогресувало. Сільське господарство переходило на ринкові рейки, тим самим забезпечуючи передумови для економічного зростання. Використання сільськогосподарських машин, найманої праці, розширення грошово-ринкових відносин, спеціалізації регіонів України у виробництві сільськогосподарської продукції, диференціація селянства свідчили про розвиток капіталізму в сільському господарстві. Воно, попри всі обтяжливі для нього залишки старої господарської системи, мало повільний, але неухильний процес переходу до більш продуктивних методів господарювання.

Розділ 3

Проведення столипінської аграрної реформи на Лівобережній Україні

Розвиток капіталістичної промисловості, зростання міст, залізничного транспорту, внутрішньої та зовнішньої торгівлі наприкінці XIX – початку XX ст. сприяли впровадженню капіталістичних відносин у сільському господарстві України. Дедалі більше господарств втягувалося в ринкові відносини, застосовуючи вільнонайману працю, нові сільськогосподарські знаряддя та машини; більшого поширення набувала спеціалізація районів із виробництва тих чи інших культур. Аграрна криза кінця XIX ст. спричинила падіння цін на хліб і неврожайні 1897 р. та 1900 р., що особливо позначилось на економічному становищі селян України. Глибокі суперечності в соціально-економічному житті Російської імперії, і особливо в Україні, загострила нова світова економічна криза на початку XX ст. Все більш очевидним ставало те, що пруський аграрний тип розвитку сільського господарства був безперспективним, оскільки йшов у розріз із загальноекономічною тенденцією капіталізації господарства. Сільське господарство мало ряд кризових явищ, це свідчило про те, що воно залишалося відсталою галуззю економіки.

Процес впровадження капіталістичних відносин у сільському господарстві відбувався дуже повільними темпами. Це підтверджується, зокрема, даними про власність на землю. Так, наприклад, питома вага дворянського землеволодіння на Лівобережжі в 1905 р. становила 20,4, Правобережжі – 34,8, Півдні – 19,4, а в середньому по всій Україні – 24,5 %. На селянське землекористування припадало 68,5, 49,8, 58 та 58,5 % відповідно [282, с. 401-402]. Поміщицьке землеволодіння залишалося осередком відсталих та малоефективних форм ведення господарства. Більшість господарств продовжувало дотримуватись екстенсивних методів їхнього ведення, що призводило до виснаження землі та падіння її родючості. Але поруч із ними розвивалися та міцніли капіталістично організовані господарства. Так, досить швидкими капіталістичними темпами відбувався розвиток Чутівського маєтку П.П. Дурново-молодшого (Полтавський повіт Полтавської губернії). У 1905 р. в

господарстві нараховувалося 15,9, а в 1907 р. – 18,3 тис. дес. землі, великий пісковий, рафінадний та винокурний заводи. У 1904-1910 рр. вартість машин, знарядь та інвентарю збільшилася з 58,9 до 139,8 тис. крб., кількість робочих волів з 931 до 1369, коней з 222 до 453. Площа власного посіву збільшилася з 4091 до 8619 дес., тобто більше ніж у два рази. Значно збільшилася кількість найманих робітників з 371 до 5255 тис. Хоча при цьому продовжували використовуватися і відробітки. Так, у 1905-1906 рр. на відробітки селянам було здано 1599 дес. землі, у 1908-1909 рр. – 1813 дес. У 1908 р. за гроші селянами було зібрано врожай з 916 дес., а за відробітки – 2562 дес. [236, с. 154].

Також слід наголосити на такому аспекті розвитку сільського господарства як заборгованість приватновласницької землі приватним та Дворянському банку. Лівобережні губернії у порівнянні з іншими чорноземними губерніями відзначалися меншою заборгованістю. Так, на 1 січня 1914 р. під заставою з 4198,3 тис. дес. землі знаходилося 2257,6 тис. дес. землі (53,8 %) [236, с. 320]. Тобто, незважаючи на стрімкий розвиток іпотечного кредитування половина поміщицьких земель Лівобережжя не була обтяжена іпотечними боргами. На Правобережжі цей відсоток складав 69,8, а взагалі по чорноземному району він складав 60,9, у 5 південних російських губерніях 70,1 %. Менша заборгованість на Лівобережжі пояснюється не таким інтенсивним розвитком капіталістичних відносин. Саме на Правобережжі, Півдні України, капіталістичне землеробство було більш поширене, ніж на Лівобережжі. Господарство, яке “засноване на праці та інвентарі сусідніх селян, в принципі не потребує вкладення капіталу. І якщо все ж поміщики відробіткових губерній заклали до половини землі, то це, очевидно, було викликано не стільки потребами перебудови господарства на капіталістичний лад, скільки нестатком у грошах для невиробничого споживання” [236, с. 321].

Пережитки кріпацтва гальмували розвиток продуктивних сил на селі, викликаючи зубожіння селянства, посилюючи його обезземелення, хоча “необхідна йому земля лежить у нього під боком, у сусіднього поміщика” [354, с. 208-209]. З 13,068,941 тис. дес. удобної землі Лівобережжя більшість – 70,5 % належали селянам, козакам та міщанам, 24,2 – дворянам, духовенству та купецтву, 4,2 –

державі, духовенству, інші – фабрикам, заводам та ін. [211, с. 13]. Надільне землеволодіння селян, яке залишалося основою селянської земельної власності, протистояло великому поміщицькому землеволодінню. Але разом з тим зростало значення покупних земель. Там, де дворянству вдавалося залишити лідируючі позиції, селяни знаходилися в більш важкому становищі – північно-західна частина Харківської, північна та центральна частина Полтавської, південна частина Чернігівської губернії. Саме тут у приватному селянському землеволодінні переважали землі бідняків та середняків.

У північно-західній та південно-східній частинах дворяни втратили більше землі і там селянське господарство мало можливість розвиватися більш вільно [230, с. 127]. Взагалі “селянське надільне землеволодіння, на противагу приватному, займало пануюче становище в Курській, Харківській та Полтавській губерніях, а приватне – у Таврійській, Херсонській, Катеринославській” [136, с. 41]. Внаслідок обезземелення сільська біднота стала основним джерелом формування як промислового, так і сільського пролетаріату.

Для покращення свого становища селяни вимагали прирізки землі. Існування общинного землеволодіння стримувало впровадження принципів ринкового ведення господарства. Збереження общини означало подальше поглиблення багатівікової відсталості сільського господарства, але разом із тим уособлювало і наявність певної стабільності селянського життя. Хоча селянські господарства все більш почали ставати на шлях капіталістичного розвитку. У них, особливо в заможних, спостерігалось подальше зростання товарності виробництва, розширювалися посіви технічних культур – цукрових буряків, тютюну, соняшнику.

Аналіз внутрішнього ладу показав наявність потягу в організації селянського господарства до структурної раціональності та збалансованості, що свідчить про значне втягнення господарства в товарно-ринкові відносини. На початку ХХ ст. за своїм укладом селянське господарство було ринковим, дрібнотоварним, але зі значними елементами натурального господарства.

Становище селянства все більше погіршувалося. Хоча за своїми природнокліматичними умовами і професійною спрямованістю населення

Лівобережна Україна була придатна для успішного ведення сільського господарства. Але, саме воно перебувало в кризі. Техніка землеробства селян залишалася вкрай недосконалою. Підтвердженням цієї думки є вище наведене анкетування селян. У 1912 р. на Лівобережжі з 315 господарств із певною системою сівозміни 211 практикували трипілля, 58 – чотирипілля, 31 – зернове багатопілля, 7 – трав'яне багатопілля, 6 – перелогову, 2 – двопільне [212, с. 442, 449]. Тобто ми бачимо наявність різних систем рільництва.

Землеробська праця продовжувала виступати основним джерелом існування, засобом накопичення статків, своєрідним критерієм визначення статусу та майнового становища членів родини [327, с. 46]. Відсутність капіталів унеможлиблювала поширення нових, інтенсивних форм господарювання. Так, якщо на початку ХХ ст. в Англії з 1 дес. збирали 124 пуди зернових, у Франції та Німеччині – 63, то, наприклад, у Харківській губернії – 50 пудів [292, с. 9]. У середньому на початку століття (1900-1904 рр.) середній валовий збір всіх хлібів становив у Полтавській губернії 116, Харківській – 91, Чернігівській – 55 млн. пудів [119, табл. 1].

Селянське господарство “ще більш стало котитися в обійми руїни, від якої не могли його врятувати врожайні роки та високі ціни на збіжжовому ринку” [364, 47], які на початку ХХ ст., після періоду низьких цін почали зростати і до цього додалися ще і гарні врожаї. Так, ціна за пуд жита в порівнянні з 1890-1894 рр. на європейському ринку піднялася з 78,5 до 114,5 коп., пшениці – з 105,7 до 143,7, вівса з 89,9 до 103,7, ячменю – з 72,9 до 96,9 [119, с. 70].

На українському ринку ціна теж зросла. У 1896-1900 рр. пуд жита коштував 55 коп., а в 1901-1905 рр. – 57, 1906-1909 рр. – 84, 1915 р. – 102; ціна на озиму пшеницю зменшилася з 80 у 1896-1900 рр. до 77 коп. у 1901-1905 рр. [16, арк. 26, 44 зв., 45, 60-62], а потім піднялася до 106 в 1906-1909 рр. і 126 коп. у 1915 р.; ячмінь подорожчав з 50 до 53, 69 та 95 коп. відповідно [364, с. 71]. За рахунок зростання кількості міського населення відбувався процес збільшення споживання збіжжя на внутрішньому ринку, тим самим скорочувався вивіз за кордон. Так, якщо,

наприклад, у 1903-1905 рр. у межах Харківської губернії залишалося 9,9, то в 1906-1908 рр. вже 25,6 % збіжжя [364, с. 102].

Становище селян погіршувало існування малоземелля та безземелля. За даними Л.М. Іванова на Лівобережжі в 1905 р. господарства з низьким наділом складали 44,8, середнім – 43,1, багатоземельні – 12,1 %. Перерахунок за В.П. Теплицьким надає дещо інші цифри: 40,2, 43,7 та 16,1 % [230, с. 124]. Порівнюючи ці дані з 1877 р. (28,7, 57,9 та 13,4 %) ми бачимо зростання кількості господарств у крайніх групах, що показує нам процес розшарування селянства. Селянських господарств, які б володіли не менше ніж 10 дес. на Лівобережжі в 1905 р. було всього 142870, а, наприклад, на Півдні 248008 [368, с. 5].

Наявність значної кількості малоземельних господарств було головною причиною заворушень у роки першої російської революції. У багатьох волостях на господарство припадало приблизно 4 дес. надільної землі, враховуючи сади. Під озими та ярі хліби відводилося лише 2,5 дес. Чим більше було у селянина землі, тим більше він мав засобів виробництва та вищу продуктивність праці. Так, наприклад, у 1902 р. валовий збір озимої пшениці в господарствах, які мали до 5 дес. землі становив 86 пудів з 1 дес., у господарствах від 5 до 10 дес. – 95, 10-15 дес. – 83, більше 15 дес. – 110, ярової пшениці – 55, 53, 55 та 59 пудів відповідно [252, с. 90].

У середньому в 1904 р. загальний збір усіх хлібів становив у Чернігівській губернії 46621,3, Харківській – 88672,1, Полтавській – 105612,7 тис пудів [18, арк. 133]. У 1900-1908 рр. збиралося зернових у Чернігівській губернії 49 пудів з 1 дес., Харківській – 49,1 пуди, Полтавській – 57,8 пуди [41, арк. 2]. Середня врожайність у Лебединському повіті Харківської губернії на селянських полях з 1 дес. становила жита 51 пуд, вівса – 59, а ціна за пуд жита була 56, вівса 50 коп., тобто господарство отримувало прибутку з надільної землі лише 79 крб. 52 коп. на рік (76,2 пуди жита – 42 крб. 63 коп. і 73,7 пудів вівса – 36 крб. 85 коп.). Виходячи з цієї суми родина з 6 чоловік харчувалася, одягалася, купляла реманент, обробляла наділ, платила податки і повинності державні, земські та громадські впродовж року і так далі. Тобто, ми бачимо, що надільної землі не вистачало щоб задовольнити

навіть мінімальні селянські потреби. У 1903 р. на Лівобережжі 32,5 % населення не вистачало продовольства [344, с. 232].

Селянин не мав постійного власного земельного наділу. Його наділ складався з різних за якістю ділянок, часто до того ще і розташованих у різних місцях. Це призводило до виснаженості землі та її невисокої врожайності, яка в селянських господарствах була нижчою, ніж у поміщицьких у середньому на 30 пудів зернових з 1 дес.

Велика кількість селянських господарств не мали достатньої кількості землі. За даними В. Качинського, напередодні 1905 р. на 1 селянський двір припадало надільної землі в Полтавській губернії 4,9, Харківській – 7,3, Чернігівській – 6,3 дес. У 1904-1908 рр. у Харківській губернії 24 % селянських господарств взагалі не мали наділів, наділ від 1 до 5 дес. мали 57,2, від 5 до 7 дес. – 15,2, більше 10,1 дес. – 3,6 % [171, с. 15]. У Полтавській губернії в 1905 р. було 107096 безземельних господарств, до 3 дес. мали 143553 господарств, до 9 дес. – 147822, до 50 дес. – 50801 [344, с. 231], а в 1910 р. безземельних господарств було 25 %, а в ряді повітів їх нараховувалося ще більше. У Золотоніському повіті таких господарств було 27, у Кременчуцькому – 30,8, Зіньківському – 31,1, Полтавському – 32,3 % [342, с. 11].

Селянські господарства ще купували та орендували землю, тому деякі безнадільні господарства все ж мали землю. У цей час землі, за рахунок купівлі якої можна було б збільшити селянське землекористування, було небагато. Не слід забувати, що постійно відбувався процес розділення та роздрібнення господарств, при цьому кількість землі залишалася майже незмінною. Так, у Чернігівській губернії в 1911 р. з одного господарства в 1882 р. на два господарства найбільше розділилися господарства, які мали в 1882 р. 12 і більше дес. – 35,0 %, ця ж група мала найбільше розділів і на три господарства – 22,6, не ділилися особливо малоземельні господарства, які мали від 3 до 6 дес. землі – 52, бо розділ цих господарств тільки б погіршив їхнє становище [364, с. 90].

Щоб якось компенсувати недостатню кількість землі, селяни були змушені вдаватися до оренди. Зробити це селяни могли як одноосібно, так товариствами і общинами. Найбільш поширеною ставала оренда на один рік. Так, у Сумському

повіті Харківської губернії лише 14,5 % всіх орендованих земель здавалася довгостроково, в Охтирському – 20,6, Ізюмському – 30,8, Старобільському – 39,6 % [185, с. 9]. У цій губернії за оренду 1 дес. на один рік платили 13 крб. 60 коп. і 9 крб. 20 коп. при багаторічній оренді. Різниця між цінами однорічної і багаторічної оренди в окремих повітах була ще більшою. В Охтирському повіті однорічна оренда була в 1,6 рази вищою за довгострокову, а в Старобільському – у 2 рази [203, с. 38].

За даними комісії, яка досліджувала добробут селян у 1901 р., оренда поглинала, 34 % валового прибутку і 81,1 % чистого прибутку, який одержували селяни від орендованої землі. Так, у Лохвицькому повіті Полтавської губернії чиста прибутковість однієї десятини орендованої землі на початку століття становила 14 крб., а ціна за її користування впродовж року досягала 16 крб., при багаторічній оренді – 9 крб. 70 коп. [139, с. 13].

Прибутковою для селян була тільки довгострокова оренда, однорічна оренда не була вигідною. Слід зазначити, що орендні ціни на Лівобережжі були одними з найвищих на Україні. У 1904 р. вартість 1 дес. орендованої землі становила в Чернігівській – 12 крб. 08 коп., Харківській – 9 крб. 90 коп., Полтавській – 9 крб. 34 коп., Херсонській – 8 крб. 97 коп., Таврійській – 8 крб. 65 коп., Катеринославській – 7 крб. 77 коп., Волинській 6 крб. 40 коп. [365, с. 61]. При цьому не слід забувати, що селяни платили ще досить великі податки, які забирали 15,4 % валового і 36,6 % чистого прибутку. А щоб селяни сумлінно їх сплачували, вони були ще і пов'язані круговою порукою. Селянин був позбавлений свободи пересування, на це був необхідний дозвіл общини [376, с. 45].

До оренди вдавалися головним чином малоземельні селяни. Наприклад, у 1910 р. в Полтавській губернії 85 % всієї орендованої землі займали групи, які володіли від 0 до 15 дес. Кількість орендарів зменшується в міру зростання землеволодіння, падаючи до 9,8 % в групі господарств, які мали 50 дес. і більше. 50,5 % господарств цієї групи здавали землю в оренду. Відношення площі орендованої землі до власної тим більше, чим менше розміри землеволодіння даної групи. Селяни здавали 6,9 % власної землі, а орендували в той же час 22,9 % [233, с. 23].

Інші дані ми маємо, коли досліджуємо здачу землі господарствами за посівом. За відсутності більш раніших даних ми приводимо цифри Всеросійського сільськогосподарського та поземельного перепису 1917 р. Якщо в Старобільському повіті Полтавської губернії в 1905 р. частка господарств, які здають землю зростала із збільшенням розміру володіння, то за цим обстеженням картина змінюється. Більше землі здають селяни безпосівні та малопосівні, менше середні групи, а потім із зростанням розмірів господарств, збільшується і частка тих, хто здає землю. П'ята частина господарств вищої групи (більше 15 дес. на господарство), здає землю, на кожне господарство, яке здає землю припадає 45,2 дес. землі. Ці господарства здають більше 1/5 власної землі і ця земля складає біля 40 % всієї зданої в оренду землі. Безпосівні господарства, через власне розорення здавали 3/4 власної землі і ця цифра складала 1/3 всієї землі, яка здавалася селянами в оренду [233, с. 25].

Якщо враховувати умови оренди, то ці землі можна поділити на ті, що здавалися за гроші, і ті що здавалися за частку одержаного урожаю. У 1903 р. в Чернігівській губернії така форма оплати використовувалася в 56 % випадків, за гроші – 30, змішані – 14 % [233, с. 25].

Продовжувала існувати оренда за відробітки. Так відомо, що в Старобільському повіті Харківської губернії орендар змушений був своїм реманентом обробляти землю поміщика за право оренди [376, с. 36]. При змішаній формі оренди частина ренти віддавалася грішми, а частина продуктами. Взагалі “у поміщицьких господарствах Лівобережжя існували найрізноманітніші форми наймання робочої сили. Частину земель обробляли річні, строкові й поденні робітники реманентом поміщика, інша – здавалася селянам з половини за відробітки або за грошову відрядну плату” [282, с. 401].

Найбільш вигідною для селян була оренда за гроші, бо тоді вони позбавлялися кабальних відробітків чи натуральних виплат. У 1901 р. грошова оренда складала на Лівобережжі - 70,7 %, хоча, наприклад, у Чернігівській губернії ця цифра сягала тільки 22,6 %. Тут переважала так звана здольщина – 56 % усіх випадків [188, с. 71], зустрічалися відробіткова система і змішана форма оплати оренди. В інших лівобережних губерніях існувала змішана форма оренди, яка тісно перепліталася з

відробітками, грошовою та натуральною орендою. Але все ж грошова оренда все більше витісняла інші форми. У 1900 р. в Полтавській губернії цей вид оплати практикувався вже в 69 %; у 1913 р. в Харківській, крім Старобільського повіту – 87,3 % випадків [233, с. 136].

Поміщики продовжували здавати землю і в суборенду. Так, з усієї землі, яка здавалася в 1910 р на Полтавщині в суборенду, більше половини (38 тис. дес.) здавалися поміщиками [214, с. 393]. У Старобільському повіті Харківської губернії із 43 приватновласницьких господарств, які орендували землю, 13 господарств використовували суборенду і Perezдавали 3036 дес. або 40,4 % [233, с. 38]. Для поміщиків, які збільшували свою ріллю і бажали вести власне господарство, здача землі за відробітки була вигідною, бо це гарантувало наявність робочої сили в господарстві.

Досить поширеною була і оренда за частку врожаю. У Старобільському та Охтирському повітах Харківської губернії 21 % всіх земель здавався за частку врожаю [376, с. 36]. Але все ж оренда за гроші ставала все більш переважаючою. Переважна частина земель у цій губернії орендувалася за гроші – 87,3 % випадків. Досліджуючи питання про те, які категорії землевласників (за розміром володіння) грали головну роль у здачі землі, ми наведемо дані по Старобільському повіту Харківської губернії. Наведений приклад є найбільш типовим.

Таблиця 3.1

Співвідношення кількості землі, яка знаходиться у власності та здається ділянками подесятинно в оренду у приватних власників у Старобільському повіті Харківської губернії. Обстеження 1905 р. [233, с. 17]

Групи господарств	Здають в оренду		Здано в оренду		
	Кількість господарств	До загальної кін-ті г-в, %	Всього, дес.	На 1 госп-во, дес.	Здано землі, %
До 100 дес.	61	24,1	984,6	16,1	15,0
Від 100 до 600 дес.	84	69,4	13221,7	157,4	41,9
Більше 600 дес.	68	97,1	45588,9	670,4	40,7
Підсумок	213	47,9	59795,2	236,3	39,5

За цими даними ми бачимо, що, по-перше, відсоток господарств, які здають землю, зростає із збільшенням розмірів землеволодіння, по-друге, різко зростає при цьому кількість зданої землі, яка приходить на одне господарство, по-третє, відсоток зданої землі дрібнопомісних власників майже в три рази менший ніж у великих.

Становище селянських господарств ускладнювалося тим, що відбувалося зростання орендних цін. Так в матеріалах розслідування Київською судовою палатою причин масового селянського руху в Полтавській і Харківській губерніях навесні 1902 р. зазначалося: “Явище різкого і прогресивного подорожчання землі останнім часом викликало прагнення землевласників усіма засобами збільшити прибутковість маєтків, з метою чого економії, перетворюючи під пашню нерідко і вигінну землю, почали самі обробляти можливо більшу кількість землі і віддавати

селянам в оренду лише одну з небагатьох частин гіршої землі, до того ж на вельми не вигідних для них умовах” [3, арк. 61 зв.].

Орендні ціни в Полтавській губернії за 1 дес. зросли з 12 крб. 60 коп. в 1901 р. [303, с. 27] до 20 крб. 28 коп. в 1912 р., у Харківській з 9 крб. 90 коп. до 19 крб. 94 коп., у Чернігівській з 12 крб. 08 коп. до 15 крб. 80 коп. [365, с. 61]. На Харківщині в 1911-1915 рр. орендні ціни в порівнянні з 1907-1910 рр. виросли на 38 % по селянських і на 43 % по поміщицьких землях [189, с. 11]. Ціна 1 дес. землі перед столипінською реформою при однорічній оренді становила 15-17 крб., а під час її здійснення – 19-22 крб. [189, с. 15]. Але кількість господарств, які орендували землю, постійно збільшувалася. Так, якщо в 1893-1905 рр. у Полтавській губернії їх налічувалося 176305, то в 1906-1913 рр. – 203937 [339, с. 174, 246].

Слід зазначити, що хоча орендні ціни і зросли, але не підвищилися відносно цінності та прибутковості землі, а мали тенденцію до зниження. Наприклад, у Полтавській губернії ціна за 1 дес. в 1891-1900 рр. була 139 крб., валова прибутковість 1 дес. посіву 34 крб., орендна ціна 1 дес. 9 крб. 20 коп., а в 1900-1910 рр. ці цифри склали 278 крб., 53 крб., 13 крб. 50 коп., звідси відсоткове співвідношення ціни до цінності 1 дес. для першого десятиріччя є 7 %, а для другого – тільки 5 %, по відношенню до прибутковості вона складала 27 та 25 % [334, с. 53]. Тобто, здавати землю за грошову оренду ставало більш не вигідним. У селянському господарстві, на відміну від поміщицького, відбувалося вирівнювання умов, які створювали наймання та здачу землі.

Про важливість оренди в селянських господарствах лівобережних губерній можна дізнатися із матеріалів урядової комісії 1901 р. За не досить повними відомостями в 1901 р. в Європейській Росії здавалися в оренду 19 %, на Правобережній Україні – 24,2, а на Лівобережжі ця цифра сягала 30 % приватновласницьких земель [252, с. 153].

Важливою проблемою, яка стояла на заваді розвитку сільського господарства, було недостатнє забезпечення господарств знаряддями праці, що було пов’язано із їхньою слабкою фінансовою базою. Найкраще в цьому відношенні справа виглядала у селян Харківській губернії. Хоча плуги були лише в 44 % опитаних господарств

губернії; молотарки – 22, сіялки – 8 % опитаних селянських господарств [376, с. 25]. У 1903 р. 12 % опитаних селянських господарств Чернігівської губернії використовували широко відомі сільськогосподарські знаряддя праці (головним чином плуги), у Полтавській губернії – 89, у Харківській – 15 %, а в приватних господарствах ці цифри становили 44, 96 та 62 % [265, с. 173].

Слід зазначити, що застосування сільськогосподарських знарядь і машин дуже підвищувало ефективність селянської праці, так, використання молотарки та косарки підвищувало її у 10 разів. Саме удосконалені металеві знаряддя і машини набували найбільшого поширення. Характерним на початку ХХ ст. був розподіл металевих плугів та сох, який представлений у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Кількість металевих плугів та сох (на кожні 100 знарядь рільництва) в Полтавській губернії [173, с. 91]

Групи г-в з посівом	У козаків		У селян	
	Залізних плугів	Дерев'яних і сох	Залізних плугів	Дерев'яних і сох
До 3 дес.	29	71	31	69
Від 3 до 6 дес.	44	54	49	51
Від 6 до 9 дес.	60	40	66	34
Від 9 до 15 дес.	73	27	75	25
Від 15 до 25 дес.	84	16	81	19
Від 25 до 50 дес.	91	9	91	9
Від 50 дес. і більше	99	1	93	7
По всім групам	58	42	53	47

Ми бачимо, що співвідношення залізних і дерев'яних плугів та сох залежить від розміру господарства. На Лівобережжі у 1910 р. ці знаряддя праці склали 84,9 %. Найбільш відсталою в цьому плані була Чернігівська губернія – 78,6 %.

Відставала ця губернія і за числом сіялок, бо в ній панувала ручна сівба, жниварок, молотарок, віялок. Впровадження нових знарядь праці відбувалося дуже повільно. Особливо у поміщицьких господарствах через застосування відробіток і до того ж селянським інвентарем [44, арк. 360]. При цьому необхідно зазначити, що ми маємо дані, які дещо різняться. Так, наприклад, за матеріалами третього подвірного перепису, проведеного в 1910 р. всієї сільськогосподарської техніки (сіялок, жаток, молотилок, віялок, сінокосарок та кінних граблів) було 80699 шт., то за даними спеціального обслідування сільськогосподарської техніки, яке було проведено Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ у тому ж році, цих знарядь нараховувалося 79851 шт., тобто останні відомості дещо занижені. Але, враховуючи, що різниця 1 %, ми маємо скоріше говорити про співпадання цих даних, ніж про їхнє розходження, хоча, все ж таки дані урядового дослідження є більш достовірні [322, с. 59-60].

Дуже поганою виглядала ситуація з використанням у господарствах добрив. Показові є цифри використання добрив у найбільш розвиненій Харківській губернії. Так із загальної кількості господарств губернії 63,7 % не застосовували їх взагалі. Мінеральні добрива майже не застосовувалися [185, с. 48].

Невтішною ситуація була і в плані забезпеченості селян робочою худобою, яка відіграла значну роль у сільськогосподарському виробництві. Багато селянських господарств Лівобережжя не були забезпечені живим інвентарем. Не мали худоби 58 % господарств Полтавської та 44 % Харківської губерній [344, с. 233]. У Харківській губернії із усіх селянських господарств за переписом 1913 р. велику рогату худобу мали 59,6 % господарств, 10,7 % мали лише коней, 11,5 % – велику рогату худобу. Без коней і великої рогатої худоби існувало 18,2 % господарств. Корів мали тільки 32,9 % селянських господарств. А, наприклад, у Харківському повіті відсоток господарств, які взагалі не мали великої рогатої худоби і коней складав 24,4, у Валківському – 24,3 % [376, с. 26].

Необхідно зазначити, що проведення на початку ХХ ст. столипінської аграрної реформи було більш важливим саме для російських губерній, у яких общинне землеволодіння охоплювало майже 100 % землі. В Україні до общин

входило значно менше селянських господарств і якихось особливих завдань перед українськими губерніями не ставилося. Сільське господарство України було найбільш насичене капіталістичними елементами, розпад общинного землеволодіння почався ще в XIX ст. і в більшості українських губерній община була формальною. Общинне землекористування і подвірне землеволодіння в 1905 р. складало: у Полтавській губернії общинних господарств 80176 (17,9 %), вони мали 320945 дес. землі (14,6 %), подвірних господарств 366700 (82,1 %), вони мали 1870771 дес. (85,4 %); у Харківській губернії общинних господарств 339172 (93,2 %), які мали 2517860 дес. (94,5 %), подвірних господарств 24928 (6,8 %), вони мали 145282 дес. (5,5 %); у Чернігівській губернії общинних господарств 189350 (51,5 %), вони мали 1247432 дес. (53,7 %), подвірних господарств 178019 (48,5 %), вони мали 1077672 дес. (46,3 %) [261, с. 572-573]. Тобто, ми бачимо, що общинне землекористування особливо переважало в Харківській губернії, у двох інших лівобережних губерніях ця цифра була значно менша. Харківщина мала найбільшу кількість общинних господарств в 9 українських губерніях, хоча найбільший відсоток общинних дворів мала Катеринославська губернія – 99,2 та Херсонська – 93,3 % [372, с. 54].

Лівобережжя відзначалося досить широким розвитком приватного селянського землеволодіння, особливо Чернігівська губернія. Так, відсоток такого землеволодіння на Чернігівщині становив 23, на Полтавщині – 19,6, Харківщині – 16,1, а в 50 губерніях Європейської Росії він складав 16,5 % [193, с. 43; 194, с. 42; 195, с. 43]. Якщо приватне селянське землеволодіння на Лівобережжі в 1862 р. складало 259,4 тис. дес., то в 1905 р. – 1760,9 тис. дес., тобто виросло в 6,8 разів [152, с. 66-67]. Відсоток покупки землі площею до 10 дес. складав у лівобережних губерніях лише 13 %, тобто покупцями були багаті селяни, які купували ділянки більше 10 дес., що, враховуючи великі ціни на землю, було під силу лише заможним селянам. Реформа призвела ще до підсилення темпів зростання приватного селянського землеволодіння. У 1910 р. воно збільшилося на 391 тис. дес. – майже в три рази більше ніж у 1905 р. [324, с. 16]

Поміщицьке господарство на початку ХХ ст. втратило ведучі позиції в господарському житті. Про це свідчать такі дані: напередодні першої світової війни відсоток поміщицьких засівів до загальної площі всіх посівів у Полтавській губернії складав 19, Харківський – 14,3, Чернігівський – 6,8, по Україні – 18,6 % [324, с. 13]. На межі століть зростає питома вага селянських господарств у вирощуванні технічних культур. Наприклад, у Чернігівській губернії поміщицька частка посівів тютюну становила 27, тоді як селянська перевищувала 68 % [194, с. 27]. У поміщицькому господарстві Лівобережної України плодозмінне господарство витісняло перелогову систему і трипілля. Спочатку це відбувалося в місцевостях, де поширення набували цукрові заводи, а потім і в маєтках, де збільшували площі травосіяння і вирощування картоплі. Вирощування цукрових буряків стало тим важелем, який дав поштовх технічному прогресові в поміщицькому господарстві і підняв його на відносно високий рівень [282, с. 402].

Продовжувався процес продажу поміщицької землі та її купівля селянами. За даними поземельної статистики 1905 р. із загальної площі українських губерній, яка становила 41,6 млн. дес., близько 10,3 млн. дес. належало купцям, духовенству та іноземцям, понад 3 млн. дес. – різним державним установам, церквам і монастирям. 25,5 млн. дес. найгіршої землі припадало на 3,1 млн. селянських дворів [302, с. 24-25]. На початку ХХ ст. в Харківській губернії з 4486505 дес. придатних для обробітку земель поміщикам, підприємцям (в тому числі і дворянам), духівництву належало 21,8 % , селянам, міщанам та козакам – 72,7, церковні та державні землі складала 4,7, фабричні – 0,3, у володінні іноземців було 0,5; у Полтавській губернії ці цифри складала 4197460 дес. – 29,2, 67,2, 2,6, 0,3 та 0,7; у Чернігівській – 4384257 дес. – 21,6, 71,7, 5,1, 0,9 та 0,7 % відповідно [308, с. 137]. Приблизно такою була ситуація і в інших українських губерніях. Хоча частка поміщицького землеволодіння була вищою – 39,7 %, як і державних і церковних земель – 7, а селянського нижчою – 53,3 % [376, с. 32]. Розподіл землі між різними групами власників був дуже нерівномірним. Ситуація, коли на одне селянське господарство припадало в десятки разів менше землі, ніж на одне поміщицьке, створювало соціальну напругу на селі.

Основною вадою поміщицького землеволодіння було навіть не селянське малоземелля чи безземелля, а те, що воно пригнічувало психологію селянина, сковувало його підприємливість та привчало до своєї другосортності [232, с. 93]. У складі покупної селянами землі в 1905 р. переважала особиста власність (57,4 %), а власність товариств складала 11 %. Лише в Чернігівській губернії товариствам належало 20,6 % покупних земель. У 1905 р. 118 селян-власників мали більше 500 дес., а в 1877 р. їх лише було 18. Земельні володіння цієї групи зросли за ці роки з 16713 до 103813 дес. землі (6,1 та 10,4 %). Якщо ж рахувати всі господарства заможних селян, а також підприємців селянського стану, допускаючи, що одному власнику належало одне володіння, то їхня кількість зростає з 2904 до 8896, а земля – з 175732 до 628251 дес. Особиста власність селян займала найбільшу площу на півдні Лівобережжя (від Золотоніського до Старобільського повітів), а також південно-західній та північно-східній частині регіону. Особливо значними були особисті землі в Козелецькому (91606 дес.), Констянтиноградському (90446 дес.), Золотоніському та Ізюмському повітах.

Серед усього приватного землеволодіння селянські землі склали найбільший відсоток у Констянтиноградському, Лубенському, Зміївському, Ізюмському, Остереському, Козелецькому, Городнянському, Чернігівському, Глухівському та Конотопському повітах. Особливе місце займали Козелецький та Остерський повіти, де селянам належало 71,2 та 63,6 % всієї приватновласницької землі, а дворянам лише 27,8 та 25,2 % відповідно [233, с. 125-126]. Селянам, які мали більше 50 дес., належало більше половини особистої селянської землі в південно-східній частині регіону – у Констянтиноградському, Валківському, Ізюмському, Вовчанському, Зміївському, Куп'янському та Старобільському повітах, в північно-західній частині – у Суразькому, Новгород-Сіверському повітах, а також у Прилуцькому повіті. В абсолютному вимірі першість належить Констянтиноградському, Ізюмському, Куп'янському та Старобільському повітам. Саме тут селянське господарство зустрічало на своєму шляху найменше перепон у своєму капіталістичному розвитку.

У 1905 р. із 1001543 дес. приватної селянської землі 44,5 % землі належало селянам, які мали більше 50 дес. [233, с. 126]. На одну душу селян, міщан та козаків приходилося на Харківщині 1,6 дес. придатних для обробітку земель, а серед дворян, духівництва та купців ця цифра становила 51 дес., на Полтавщині – 1,2 та 30 дес., на Чернігівщині – 1,6 та 32 дес. [308, с. 138]. Укладачі “Статистики землеволодіння 1905 року” підраховали, що для збільшення надільної землі в малоземельних общинах до 5 дес. на господарство в Полтавській губернії необхідно 576359, у Чернігівській – 231120, Харківській – 195007 дес. Існувала необхідність кардинального розв’язання проблеми поміщицько-селянського землеволодіння. Хоч уряд у 1906 р. указами від 12 та 27 серпня і виділив частину державних та удільних земель для продажу малоземельним селянам. Разом з землями Селянського банку для продажу призначалося 189725 замість 1002486 дес., яких не вистачало [233, с. 126].

До кризових економічних чинників додавалися і політичні. У 1902 р. селянські повстання охопили повіти Полтавської і Харківської губерній. Після неврожайного 1901 р. велика кількість селян не мали хліба і була позбавлена можливості його знайти через брак заробітків, піднялися ціни на оренду землі. Високі ціни на хліб робили рільництво для великих землевласників дуже вигідним і вони почали самі обробляти землю, а не здавати її в оренду. Тому селяни і виступили проти великих землевласників, які не надали їм допомогу, самовільно беручи зерно. Цей виступ влада силою придушила.

У 1905-1907 рр. незважаючи на різноманітні форми боротьби, селянський рух носив аграрний характер. Селяни переслідували головну мету - знищення поміщицького землеволодіння - економічну основу пережитків феодалізму, засіб їх гноблення. На Лівобережній Україні, де пережитки кріпацтва були найбільш поширені, і в ряді повітів, де переважала відробіткова система, значного розмаху набрали нелегальні збори, мітинги, виступи політичного характеру, що супроводжувались погромами поміщицьких маєтків і розбиранням майна та продуктів. Селянський рух у 1905-1907 рр. на Лівобережжі посів друге місце після Правобережжя (24,8 % всіх виступів).

Під час революції 1905-1907 рр. селяни виступили з ідеєю конфіскації поміщицької землі [309, с. 253]. Так, мешканці села Камені Кролевецького повіту Чернігівської губернії вимагали розподілу поміщицької землі [279, с. 342]. У вирокі селян села Довгополівки Роменського повіту Полтавської губернії зазначалося: “Уся земля – державна, удільна, кабінетська, монастирська, церковна, а також, коли буде нестача, та й приватних власників, повинна перейти до рук трудящого народу” [364, с. 265]. Ці вимоги вже загрожували самій системі державного ладу. Взагалі революційні події мали великий вплив на становище сільського господарства. У “Полтавській губернії в широких розмірах практикувався бойкот поміщиків, причому селяни здіймали з праці всіх робітників і всю прислугу. Поміщикам довелося продавати весь свій робочий скот за безцінь, причому покупцями часто були місцеві селяни... Всі поміщики мандрували в місто. Бойкот проходив вельми організовано. Так, приміром, у Прилуцькому повіті селяни не зразу зняли робітників, а дали управителю якийсь час до ліквідації господарства” [364, с. 259]. Революція “з усією необхідністю висвітлила необхідність переходу до більш інтенсивного етапу в сфері економічних перетворень та нагальної необхідності політичної модернізації Російської імперії” [299, с. 4]. Напередодні та на початку революції 1905 р. загострилися основні протиріччя в розвитку аграрних відносин: велике поміщицьке землеволодіння, селянське малоземелля та безземелля, обмеження купівлі-продажу та застави землі, вимоги селян про розподіл землі та вільну її мобілізацію.

Уряд Російської імперії мав стабілізувати ситуацію в країні, розв’язавши ці назрілі проблеми. Перед керівництвом Російської імперії, на чолі якого стояв прем’єр-міністр П.А. Століпін, постало складне завдання реформування держави, піднесення загального господарського підйому в інтересах розвитку капіталістичних відносин. Енергію селянства треба було скерувати на шлях еволюції, а не нової революції і зняти соціальну напругу в селі. Керівництво мало виробити і послідовно втілити в життя концепцію нової аграрної реформи. Реформа “важлива не тільки своєю господарською стороною. Вона несе в собі зародки явищ, які внесуть великі перетрубації в суспільне та політичне життя країни” [324, с. 15]. У державі існувала

потреба створення прошарку селян-власників, які цілком були б лояльні державі і не бажали нових потрясінь, були б зацікавлені у веденні високопродуктивного приватного господарства. На думку царського уряду шляхом до розв'язання цього, безумовно, дуже складного і відповідального завдання мала стати заміна однієї форми власності селян на іншу – ліквідація общинного землеволодіння та, за словами П.А. Столипіна, “енергійним налаштуванням особистої, приватної власності або хутірським господарством” [364, с. 84]. Тобто, замість земельної общини на цій землі мали бути створені приватновласницькі господарства. П. Столипін чітко розумів одну з найважливіших причин агротехнічної відсталості землеробства, яка полягала в повільності процесу створення капіталістичних елементів на селі. Всі столипінські рішення спрямовувались на вирішення, перш за все, цієї проблеми. Від вдалого її розв'язання залежав успіх усієї реформи. Він залишив осторонь такі побічні наслідки, як розкол села, пролетаризацію бідняків і поповнення рядів міських робітників тощо. Для нього було зрозумілим, що “дикє”, напівголодне село, яке не звикло поважати ні свою, ні чужу власність завжди буде представляти горючий матеріал, що може спалахнути в будь-яку мить. Тому необхідна система протидії в особі міцного землевласника – запорука стабільності в суспільстві, при збереженні залишків феодалізму на селі, поміщицького і селянського землеволодіння. Політика уряду сприяла процесу диференціації селянства України і зміцненню економічного господарства заможників за рахунок оренди, купівлі нових земель, скуповування надільних земель зубожілого і розореного селянства, перетворення господарства в товарне, що регулювалося кон'юктурою товарно-грошових відносин.

Одним із головних завдань уряду була організація агрономічної допомоги населенню та доступний сільськогосподарський кредит [172, с. 165]. Завдяки цьому керівництво країни бажало вирішити нагальні проблеми: ліквідувати селянське малоземелля, інтенсифікувати сільське господарство, підвищити його продуктивність. Цей шлях реформування сільського господарства вимагав тривалого часу та стабільного розвитку суспільства [213, с. 90-94]. Переділ поміщицької землі як цього бажали багато хто з селян, зазначав П.А. Столипін,

лише тимчасово дозволив би селянству збільшити свої наділи, які із зростанням населення знову б зменшилися.

Столипінська аграрна реформа була дуже важливою подією в соціально-економічному житті Російської імперії. Общинний лад, вважав П.А. Столипін, є тією перепорою, яка стоїть на заваді селянина на шляху його збагачення, прояву ініціативи. Селянину важко було залишити общину, він не міг продати землю, якою користувався, оскільки вона належала общині. Община періодично здійснювала перерозподіл земельних ділянок між своїми членами і тому одного разу селянин мав землю в одному місці, наступного – в іншому. Він не був зацікавлений у застосуванні кращих засобів виробництва, сільськогосподарських машин, добрив, впровадження кращих сівозмін, бо він був лише тимчасовим утримувачем землі до нового перерозподілу і не бажав, щоб після переділу результатами його праці скористалися інші. А якщо селянину, на думку уряду, надати можливість володіти та обробляти землю, виділену з державних земель або з фонду Селянського банку, не стримуючи селянську ініціативу, то саме тоді має з'явитися багате та самостійне селянство. П.А. Столипін сказав про мету реформи: “Коли ми пишемо закон для всієї країни, ми повинні мати на увазі розумних і сильних, а не п'яних і слабких... не можна ставити перепон збагаченню сильного для того, щоб слабкі розділили з ним його убогість” [129, с. 2282]. Бідним селянам реформа принесла ще більше розорення, не маючи змоги утворити хутірське або відрубне господарство, вони продавали власну землю. Так, з 1907 р. по 1911 р. в Полтавській губернії 4341 господарство продали 8868 дес. закріплених за собою земель, у Харківській – 17607 господарств (55563 дес.), у Чернігівській – 2034 (5947 дес.), тобто загалом на Лівобережжі 23982 господарства продали 70378 дес. [324, с. 18]. “Реформатори передбачали, що в ході радикальних змін такого масштабу та глибини не може бути добре відразу всім і тому передбачали певні заходи для пом'якшення окремих її наслідків (переселення в малоосвоєні регіони, кредити і т.д.)” [250, с. 21].

У ході проведення реформи селянин отримував можливість самостійно вести власне господарство та отримати довгоочікувану землю. На кошти, зароблені від продажу сільськогосподарських продуктів, він міг би придбати необхідні якісні

добрива, техніку, підвищувати рівень агрокультури [272, с. 64]. “Хутірське господарство, безперечно, збільшить дохідність селянських земель”, до того вони ще і “живуть заможніше” [135, с. 8]. Ліквідація общинного ладу ознаменувала перехід до нового господарського устрою. Хоча Столипін був проти загальної примусової ломки сформованих відносин. “Сам уряд в усіх своїх прагненнях вказує тільки на одне: треба зняти ті окови, які накладені на селянство і надати йому можливість самому вибирати той спосіб користування землею, який його найбільше влаштовує” [360, с. 7]. Крім руйнування общини передбачалася ціла низка інших заходів, що були спрямовані на реформування сільського господарства. Надання можливості вільного виходу з общини не було єдиною метою керівництва держави. Одночасно вирішувалося питання ліквідації чи скорочення станової нерівності, упорядкування землевпорядження, зниження малоземелля за рахунок масового переселення селян за Урал. У свою чергу аграрне реформування дало могутній поштовх розвитку в державі земельного ринку, переходу землі до тих, хто міг її ефективно використовувати, розповсюдженню селянської кооперації тощо [360, с. 10]. Реформа мала величезний вплив на розвиток сільського господарства, надавши йому значного імпульсу, “створювала умови для функціонування економічних законів (а не окреслених юридичними законами схем), стимулювала природній відбір тих, хто був здатний витримувати жорсткі вимоги конкуренції, а не паразитувати на соціальних гарантіях держави” [250, с. 21].

Необхідно зазначити, що враховуючи час та настрої серед частини поміщиків, проведення реформи було досить радикальним кроком. Поміщики довго виступали за збереження общини, яка на їхню думку охороняла монархічні настрої серед селян та не допускала революційні настрої до села. В економічному відношенні община через збереження малоземелля змушувала селян до оренди землі саме у поміщиків. Негативно сприйняли проведення реформи як частина правих, так і ліві партії. Серед правих партій їй протидіяли ті, де широко були представлені великі землевласники, що боялися втратити дешеві робочі руки в міру того як буде міцніти індивідуальне селянське господарство. Ліві ж партії не були зацікавлені в знищенні

гостроти соціальної напруги на селі. Але незважаючи на ці негативні настрої серед частини населення, уряд вирішив почати реформування сільського господарства.

Столипінська аграрна реформа розпочалася введенням у дію указу 9 листопада 1906 р. “Про доповнення деяких постанов діючого закону, які торкаються селянського землеволодіння і землекористування”. За цим законодавчим актом, який як підкреслював уряд є продовженням політики визволення селянства, передбачався вільний вихід кожного бажаючого із селянської общини та закріпленням ним у власність надільної землі, якою він користується. За селянами, що закріплювали за собою землю, зберігалось право на користування общинними сінокосами, вигонами, пасовиськами. Також передбачалося, що ті селяни, які закріпили за собою землю, можуть вимагати, щоб община замість черезсмужних ділянок виділила їм відповідну ділянку, якщо можливо в одному місці [175, Т. 26, с. 970-974]. При цьому закріплені землі можна було продавати лише селянам свого або іншого товариства, але тільки не представникам інших станів, а закладати землю тільки в Селянському банку, щоб “земля не скуповувалася сторонніми особами” [135, с 55-56]. Треба зазначити, що сам вихід селян з общини не був метою реформи. Метою передбачалося в економічній сфері перебудову відсталого селянського господарства шляхом створення селянського приватновласницького господарства фермерського типу, а в політичній – стабілізувати внутрішнє становище в державі, не дозволяючи проникненню на село революційних настроїв.

Впровадження в життя столипінської аграрної реформи було поділено на два етапи. У першому з них було заплановано вихід селянина із общини і закріплення за ним надільної землі. За проведення реформи відповідали Головне управління землевпорядкування і землеробства, міністерство внутрішніх справ. Вони мали сприяти Селянському земельному банку в купівлі селянами землі і допомагати селянам у покращенні землекористування. На місцях організувати вихід селян з общини, сприяти впровадженню реформи мали губернатори та земські начальники. Місцева влада мала зрозуміти, що це лише початок справи. У 1909 р. П.А. Столипін так висловився з цього питання: “Потрібно дійти до того переконання, що закріплення ділянок лише половина справи, навіть лише початок справи, і що не для

закріплення черезсмужжя був створений закон 9 листопада” [296, с. 91]. Під час проведення другого етапу реформи передбачалося безпосереднє утворення хуторів та відрубів на закріплених надільних землях. Займатися цим питанням мали землевпорядні комісії. Формування хутірсько-відрубного господарства відбувалося в основному на общинних землях, але не тільки на них. У 1906 р. був створений фонд з удільних і скарбничих земель сільськогосподарського користування з метою створення на них дільничних господарств, також новостворені господарства формувалися і на проданих Селянським поземельним банком землях [320, с. 30]. Середній розмір під індивідуальне господарство складав по Російській імперії 9,9, у Чернігівській губернії – 9,6, Харківській – 7,6, Полтавській – 6,1 дес. [287, с. 99]. Хоча для ведення хутірського господарства треба не менше 8-10 дес.

З економічної точки зору головною метою розселення селян на хутори та відруби був перехід від трипілля до більш інтенсивного господарства, що було неможливим за умов обов’язкової сівозміни, яка панувала в общині. Перехід до хутірсько-відрубного господарства також мав на меті сприяти покращенню скотарства, що знову ж таки було неможливим при загальному общинному випасі худоби [376, с. 96]. Хутірським господарством прийнято вважати таке селянське господарство, в якому вся земельна площа, або найголовніша її частина, складає одну ділянку, що включає до себе садибний центр господарства, який є місцем мешкання родини, розташування господарських споруд і постійним утриманням худоби. Хутори формувалися за допомогою розселення на ділянки, або за допомогою приєднання землі до дворища господарства [323, 18]. Вони створювалися, коли допоміжні угіддя розташовувалися поза межами хутора. Саме така організація господарства вважалася ідеальною. Створити таке господарство було важко, тому часто організовувалися менш спрощені господарства. Коли ж водопостачання господарства було недостатнім чи селяни не бажали переселятися зі своїх домівок, то створювалися відруби, коли двір, як центр господарства розташований, на деякій відстані від землі [328, с. 180].

Уряд намагався фінансово допомагати новоствореним господарствам. При переході до нових форм землекористування видавалися позики згідно правил

17 березня 1907 р., які потім були переглянуті і затверджені в законі від 16 червня 1912 р. [262, с. 226]. Позики надавалися на перенесення будівель, меліорацію, обладнання господарства, на придбання насіння, реманенту. Але ця допомога не перекривала витрати селян. Наприклад, сума необхідна на перенесення споруд дорівнювала 236 крб., а середній розмір позики становив 200-250 крб. [159, с. 131]. До того ж позики, крім безповоротних, підлягали поверненню. Слід зазначити, що хоча ця допомога мала тенденцію до зростання, але частка господарств, які її отримували залишалася майже незмінною. Приблизно половина бажаючих змогли отримали цю допомогу. Грошей на селянські потреби виділялося не багато, наприклад, у роки найбільших бюджетних витрат на селянське землевпорядкування і аграрну допомогу, ця цифра не перевищувала 4 %, а військове міністерство отримувало 43,6 % [262, с. 265-266]. Дуже часто ці кошти селяни отримували у формі зарахування вартості проведених землевпорядних робіт, які були виконані державою для потреб населення [262, с. 265-267].

10 червня 1910 р. вийшов закон “Про зміни та доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння”. Цей законодавчий акт як і указ 9 листопада 1906 р. складався з двох частин – про черезсмужне укріплення та про утворення хуторів і відрубів. Він мав на меті вже безпосередньо перейти до утворення приватних господарств. Згідно закону, ті общини, у яких не було загальних переділів землі з часу наділення їх землею, визнаються такими, що перейшли до спадкового володіння [134, с. 28]. У Харківській губернії таких громад та окремих селищ було 1736 (70,5 % від загальної кількості), де було 150111 домогосподарств, які мали 850,1 тис. дес.; у Чернігівській губернії – 1950 (47,8 %) та 88644 (564,9 тис. дес.); у Полтавській – 52 (3,6 %) та 8418 (35,7 тис. дес.) [176, с. 67-68]. Ділянки землі в цих общинах є особистою власністю окремих домогосподарств. Тобто всі безпередільні або подвірні общини ставали об’єднанням приватних власників черезсмужних ділянок землі. Сільські сходи або окремі господарі мали право вимагати видачу посвідчувальних актів на право власності на надільні землі. За законом спрощувався процес утворення односібних відрубних господарств. Господар, який не закріпив за собою наділених земель, має право вимагати виділу в одне місце земель, які йому

належали під час загального переділу. Займатися виділом землі до одного місця були покликані повітові землевпорядні комісії [175, Т. 30, с. 746-750].

29 травня 1911 р. з'явився останній закон столипінської реформи – “Про землеустрій”, який був спрямований на створення хуторів і відрубів та розверстання черезсмужних надільних ділянок. Було припинено укріплення черезсмужних ділянок, якщо це безпосередньо не стосувалося утворення відрубної ділянки. Дозволялося утворення відрубних ділянок, які склалися з надільних і купчих земель. Для утворення хуторів і відрубів вже не треба було попередньо закріпити надільну землю у приватну власність. Акти про утворення хутірських і відрубних ділянок були актами на право власності цими ділянками. З метою швидшого проведення реформи, комісіям надавалося право здійснювати виділи з общини і робити розверстування земель общинників, якщо комісія вирішить, що ці дії не спричиняють збитків іншим господарствам, на це не було потрібно згоди зацікавлених сторін, в тому числі і без згоди сільського сходу [175, Т. 31, с. 456-459]. Рішення землевпорядних комісій не могло бути оскаржено в суді.

Процес організації створення селянських хуторів і відрубів на приватній землі був основою реформи. Всі дії уряду в справі проведення реформи були пов'язані саме з цією метою. Проаналізувавши цей процес, ми можемо оцінити і результати реформи.

У перші роки аграрної реформи селяни Лівобережної України виходили з общини дуже повільно. Цьому можна знайти декілька пояснень. Як і зазвичай, спочатку зміст її проведення не зрозуміли ні селяни, ні частина чиновників, які ще до цього захищали общину. Також, у 1906-1907 рр. ще продовжувалася революція, тому селяни чекали, що виповняться їхні вимоги щодо надання поміщицької землі. Але потім процес руйнування селянської поземельної общини на Лівобережній Україні почав проходити доволі швидкими темпами. Цьому сприяло декілька факторів. Швидкий вихід із общини тих селян, які мали надлишки землі, наробив паніки в общині і селяни боялись того, що залишаться з гіршими землями починають активно закріплювати за собою землю. Також селяни боялись тих селян, хто вже покинув село, але маючи наділ в общині приїжджали і закріплювали за

собою землю, щоб потім її продати. Особливо відзначалася в цьому процесі Харківська губернія, де общинне землекористування було найбільш поширеним у регіоні. На 1 травня 1909 р. в ній з общини вийшло 38513 господарств, які закріпили за собою 232498 дес. землі [180, с. 220]. Пік виходу селян з общини прийшовся на 1908-1909 рр., коли з неї вийшло 12 % селян, які закріпили 9,5 % земель. Саме в 1907-1911 рр. з общини вийшла основна кількість бажаючих її покинути [46, арк. 15]. Після прийняття закону 14 червня 1910 р. селянські общини, де протягом 24 років не було переділів надільної землі вважалися такими, що вже закріпили за собою землю. А після введення в дію в 1911 р. закону “Про землеустрій” селянам, які утворювали хутори і відрубви, надільна общинна земля закріплювалася автоматично. Враховуючи це, ми маємо розуміти, що створені таким чином господарства не увійшли в статистику. До 1 січня 1912 р. з общини вийшло 81380 господарств, які закріпили за собою 449676 дес. землі (тобто 24 % усіх дворів) [47, арк. 75; 48, арк. 26]. По Європейській Росії ця цифра складала 18 % [181, с. 113]. У 1912 р. стався спад у процесі утворення хутірських та відрубних господарств, хоча потім ця цифра почала знову зростати. У 1913 р. у порівнянні з 1911 р. вона зросла на 36 %. До 1 січня 1916 р. про вихід з общини заявили 145128, а вийшли 99477 господарств. У результаті аграрної реформи про намір вийти з общини заявили 42,8 % всіх общинних господарств Харківської губернії, а вийшли – 29,3 %. Якщо до них додати ще тих селян, що одержали акти, які посвідчували право на надільну землю, то ми побачимо, що з общиною розірвали 35 % колишніх її членів. Взагалі на Лівобережній Україні з 9 листопада 1906 р. до 1 травня 1915 р. 178177 домовласників заявили про вимогу закріпити за собою землю, із них за 124715 відбулося закріплення, їхній відсоток до кількості бажаючих закріпити землю становив 70, а до общинників – 33,1 %. Вони закріпили за собою 651462 дес. землі, що складало 15,9 % до всієї площі общинного землеволодіння [262, с. 201]. В Україні кількість домовласників, що закріпили за собою землю складала 39,8 % господарств, що закріпили 33 % общинної землі. В Європейській Росії власниками надільних земель стали 25,4 % колишніх членів общини, які закріпили за собою 15,7 % общинної землі.

З 9 листопада 1906 р. до 1 вересня 1914 р. було подано заяв про закріплення землі в приватну власність у Харківській губернії 142913 домовласників (42,1 %), Полтавській – 11517 (14,4 %), Чернігівській – 21812 (11,5 %). Відсоток господарств, що закріпили землю в приватну власність по відношенню до общин складав у Харківській губернії – 52,9, Полтавській – 12,1, Чернігівській – 8,4 %. Площа закріпленої в приватну власність землі становила в Харківській губернії 937193 дес. (37,2 %), Полтавській – 44402 дес. (13,8 %), Чернігівській – 86675 дес. (6,9 %) [372, с. 70]. Подолавши різні труднощі на 1 травня 1915 р. 84,4 % домовласників Полтавської, 73,1 Чернігівської та 68,4 % Харківської губерній, що подали заяви про закріплення землі, стали власниками наділів [176, с. 66]. Загальна площа закріпленої землі на Лівобережжі складала 1067544 дес. [262, с. 249]. Тобто ми бачимо, що в Лівобережній Україні найбільша кількість домовласників, які подали заяву про закріплення землі була в Харківській губернії [84, с. 9-31]. Також Харківщина в цьому плані займала лідируючі позиції не тільки в Лівобережній Україні, але й на Україні. Вона займала друге місце серед українських губерній, попереду була Катеринославська губернія. Полтавська губернія за цим показником займала останнє місце (хоча треба зазначити, що ми маємо відомості тільки по 7 губерніях з 9, не включені Подільська і Волинська губернії). Ці цифри по Харківщині можна пояснити тим, що перед проведенням реформи капіталістичні відносини в сільському господарстві набули тут більш широкого поширення, ніж в двох інших лівобережних губерніях. На Харківщині, крім хуторів і відрубів, існувала ще і селищно-відрубна форма землевпорядкування, коли замість старих відводилися нові садиби невеликими селищами біля води. Польова земля при цьому була нарізана окремими ділянками біля селища [138, с. 5]. Харківський генерал-губернатор М.К. Катеринич у своєму звіті до Москви відзначав, що заходи уряду в проведенні реформи співпадають з переконанням місцевих мешканців “Малороси, котрі складають переважаючий відсоток населення губернії, за своєю природою схильні до одноосібної форми володіння” [78, с. 6].

На Полтавщині цей процес був більш повільним. За сім років дії закону 1906 р. Закріпило за собою землю у вигляді відрубних ділянок лише 8 % від

загальної кількості домогосподарів губернії. Якщо ж враховувати і тих, що порушили клопотання про укріплення землі, то цифра сягає 15 %. Кількість підданої розверстці землі становила близько 6,5 % від площі селянського і козачого землеволодіння. Найбільш характерним було те, що розверстувалися на відруби переважно цілі селища, тоді як виділення окремих господарств зустрічалося рідко: у Константиноградському повіті розверстано на відруби близько 32 % усієї козачої та селянської землі, а в Лохвицькому, Прилуцькому, Роменському і Миргородському – тільки 0,3 %. Середній розмір відрубів в губернії для окремих господарств сягав 10 дес., а для розверстаних селищ – 4,1 дес. [285, с. 393].

Найбільш повільно створювалися індивідуальні господарства на Чернігівщині. Селяни все ще сподівалися на “прирізки” землі за рахунок поміщицьких господарств. Інтенсивно землевпорядні роботи в північних повітах губернії, бо тут були сприятливі природні умови для ведення індивідуального господарства. Тут з’явилися хутори, що мали земельну площу від 5 до 7 дес., але через кілька років через нероди вони потрапили у тяжке становище, особливо у Городнянському і Новозибківському повітах. Життєздатними виявилися господарства, які мали від 30 до 40 дес. землі [285, с. 393].

До речі, у Росії тільки 10 % господарств, з тих, хто закріпив за собою землю, перейшли на хутори або відруби.

Навіть після початку Першої світової війни прийняття нових заяв про закріплення наділів не було припинено, хоча, звичайно, цей відсоток вже не був таким великим. Процес ліквідації общини, продовжувався і, всупереч війні, зростала кількість власників наділів та хуторів, так, з 1 травня 1914 р. по 1 травня 1915 р. кількість бажаючих вийти з общини в Харківській збільшилася на 1594, Полтавській – 18, а в Чернігівській, навпаки, зменшилася на 323 чол.; число власників на Харківщині збільшилося на 1476, Полтавщині – 40, на Чернігівщині, незважаючи на зменшення бажаючих вийти з общини, кількість власників зросла на 355 чол.; площа закріпленої землі зросла на Харківщині на 5711, Полтавщині – 170, Чернігівщині – 1702 дес. А з 1 травня 1915 р. до 1 січня 1917 р. ці цифри знову зростали. Так, кількість бажаючих вийти з общини, хоча і не набагато, але зросла в Харківській

губернії на 1604, Полтавській – 75, Чернігівській – 359 чол., число господарів за якими відбулося закріплення землі зросло в Харківській губернії на 1316, Полтавській – 18, Чернігівській – 248 чол., а площа закріпленої землі зросла в Харківській губернії на 5191, Полтавській – 49, Чернігівській – 1290 дес. [372, с. 72-74]. Взагалі у 1907-1916 рр. по 47 губерніях до ведення хутірсько-відрубного господарства перейшло 2177 тис. дворів (10,6 % усіх дворів). На 1 січня 1916 р. загальна площа цих господарств на Лівобережжі складала 620392 дес., з них 75,8 % були створені на землях сільських громад, що означало перемогу в регіоні індивідуального селянського землеволодіння [368, с. 11-12].

Головними причинами проведення змін у сільському господарстві були завдання інтенсифікації виробництва та його поліпшення. Зробити це за допомогою екстенсивної форми ведення господарства, як вже вище зазначалося, було не можливо. На заваді цьому стояла саме общинна форма землеволодіння.

Треба зазначити, що не всі селяни, які вийшли з общини, вдавалися до створення хуторів і відрубів. Причини та цілі, які штовхали цих селян до виходу з общини були різні. Якщо одна частина селян дійсно бажала вийти з общини і закріпити за собою надільну землю з метою утворення відрубного чи хутірського господарства, то друга частина мала на меті отримати більшу кількість землі, третя – продати землю, тому що вирішила переїхати на постійне місце мешкання до Сибіру, четверта – продати виділену їм землю та отримавши гроші, переїхати в місто, або це були ті селяни, які вже працювали. Легко розривали зв'язки з общиною саме ці селяни, вони вже пролетаризувалися і нічого не втрачали, тому після закріплення землі, вони її продавали і їхали в місто чи в іншу місцевість. Малоземельні швидше залишали общину, щоб продати укріплену ділянку або взяти позику [219, с. 8]. Ті ж селяни, які залишалися в общині зазначали, що їм не потрібно закріплювати свій наділ, бо землі все одно мало і не буде місця для випасу худоби.

З'ясувати характер реформи можна вивчаючи ті групи селян, які виходили з общини. Допомагає вивчити це питання анкета, яка була розіслана Вільним економічним товариством із приводу вихідців з общини. За цими даними з общини

виходили за майновим станом: багаті – 4,4, середняки – 21,2, бідні – 19,6, всякі – 50,4, невідомо – 4,4 %; за земельним станом: багатоземельні – 24,6, малоземельні – 30,3, всякі – 26,5, невідомо – 18,4 % [272, с. 109].

З вище наведених даних ми бачимо, що багатоземельні і багаті селяни це не одне і теж. Багаті складали приблизно шосту частину багатоземельних селян. До числа тих, хто мав велику кількість землі відносилися господарства, в яких переважали жінки, діти, старики, вдови. Вони боялися втратити право на володіння землею. Так, наприклад, після заміжжя в господарстві, де до цього мешкала дівчина община забирала зайві землі; старики бажали залишити родичам виділену їм землю.

Багаті селяни активної участі в реформі не брали. Вони не бажали руйнування усталеної системи відносин всередині селянської поземельної общини. Община надавала їм можливість орендувати землю, випасати худобу на общинних землях. Багато хто з них мав великі будинки, крамниці, шинки, а при виході з общини і переселенні на нове місце це треба було б залишити. Але завдяки реформі заможні господарства, зосередили у своїх руках велику кількість робочої худоби, реманенту, надільної і купленої землі. Вони вже вели капіталістичне господарство, продукуючи щороку близько 4/5 товарного хліба, який виробляло селянство України, тобто майже 290 млн. пудів. Безпосередньо на селі вони продавали до 100 млн. пудів, а решту вивозили в міста [290, с. 246]. Так, у Полтавській губернії на початку століття середній залишок хліба в заможному господарстві становив 400 пудів [225, 1909, с. 3]. Бідняцьким господарствам цієї губернії не вистачало 1,6 млн. пудів хліба [205, с. 140-141]. До того ж слід враховувати, що багаті селяни володіли більшістю всієї селянської землі (51,7 %) [214, с. 393]. Порівнюючи дані 1900 р. та 1910 р. цієї губернії ми спостерігаємо процес збільшення заможних та незаможних верств, у 1900 р. господарств із земельним наділом до 1 дес. нараховувалося 7,7, а в 1910 р. – 9,1 %, від 9 до 15 дес. цифри змінилися з 7,1 до 8,1 %, господарств із землею більше ніж 15 дес. збільшилося з 5,4 до 6,2 %. Також, ми маємо зменшення середньо заможних селян, їхня кількість знизилася з 35,7 до 33,9 % [324, с. 20].

Вирішувати питання організації хуторів та відрубів на надільних землях були покликані губернські та повітові землевпорядні комісії [175, с. 456-459]. У

циркулярі № 21 головноуправляючого землеробством і земельними справами від 30 червня 1907 р. підкреслено, що “найважливішими обов’язком землевпорядних комісій є робота по досягненню добровільної угоди між зацікавленими сторонами і виробленні усіх конкретних моментів кожного відокремлення” [367, с. 21]. Діяльність цих комісій треба віднести до одного із позитивних чинників реформи. Ці установи принесли користь не лише тим селянам хто виділявся з общини, але і тим, хто в ній залишався. У 1907 р. на Україні було створено 5 губернських і 42 повітових комісій [341, с. 130]. Землевпорядні комісії склалися з урядовців, громадських діячів і представників селянства [29, арк. 31]. Особливістю Харківської губернії було те, що два напрями роботи землевпорядних комісій – общинне та індивідуальне землевпорядкування, займали приблизно однакове місце в їхній роботі. Так із загального числа землевпорядкованих дворів у 1907-1913 рр. 42,8 % займало саме групове землевпорядкування. Взагалі діяльність комісій була більше розповсюджена на Харківщині і менше на Полтавщині та Чернігівщині. Вони займалися розмежуванням землі для утворення хуторів і відрубів, організовували виділ окремим поселенням, угідь спільного користування селян і поміщиків [108, арк. 19 зв]. Ця робота була спричинена тим, що комісії мали ліквідувати недоліки існуючого землеволодіння і землекористування [175, Т. 26, с. 199]. Значна увага після закону від 29 травня 1911 р. стала спрямовуватися “в бік так званого групового землевпорядкування” [228, с. 2]. До обов’язків комісій входило сприяти сільським общинам в покращенні умов землекористування і землеволодіння шляхом встановлення більш досконалих способів ведення господарства на надільних землях [175, Т. 26, с. 200]. Після виходу закону 14 червня 1910 р. кожен господар, який закріпив за собою надільну землю, міг вимагати, щоб община виділила йому ділянку в одному місці. На основі виділів до одного місця та плану землевпорядної комісії, селянин створював власне господарство [81, арк. 2-5]. Так, наприклад, закріплювали землю у Харківській губернії селянин Щербак [82, арк. 1-5], Половцев [82, арк. 2-7], Ващенко [75, арк. 1], у селах Красне [73, арк. 1], Білка [61, арк. 1], у Кранопільському сільському товаристві [62, арк. 1], [, с.]. У Полтавській губернії мешканці м. Тепловки, с. Сурмачьовки [50, арк. 1-17; 51, арк. 2-12; 53, арк. 2-7]. Під час

загального переділу це право мав кожен селянин-общинник. Ці конфліктні ситуації мали вирішувати повітові землевпорядні комісії [56, арк. 676-679], як і всі конфлікти між общиною і селянином який виділявся [175, Т. 30, с. 746-753]. Землевпорядна комісія мала позначати ту частину надільної землі, яку мала на увазі віднести у господарство і за допомогою надбавки земель чи наданні пільг працювала над вирівнюванням.

В указі від 9 листопада 1906 р., як вже було вище сказано, селянам, які закріпили за собою землю, надавалося право, якщо можливо, вимагати, щоб замість черезсмужних ділянок, якщо можливо, їм було виділено одну. Важливою стороною діяльності комісій була ліквідація черезсмужжя, що так заважало селянам. Перед реформою в сільському господарстві панувало черезсмужжя. Дільничні господарства зустрічалися рідко і при своїй малочисельності та випадковості взагалі губилися та залишалися непомітними серед черезсмужжя, що царювало всюди [323, с. 6]. Одним із способів його усунення був обмін ділянками. Так, наприклад, у 1914 р. з допомогою Охтирської землевпорядної комісії був здійснений обмін між земельною ділянкою, яка належала Пожнянській сільській громаді (майже 48 дес.) та двома ділянками (майже 47 дес.), які були власністю Покровської церкви с. Пожни Охтирського повіту Харківської губернії [60, арк. 6-7]. Взагалі в 1907-1916 рр. до землевпорядних комісій звернулося в Харківській губернії 297654 домовласники (87,8 % від загального числа дворів), Полтавській – 161326 (36,1 %), Чернігівській – 84640 (23 %). Із загальної кількості землевпорядкованих дворів Полтавська губернія мала 79,1, Харківська – 59, Чернігівська – 52 % упорядкованих хуторами та відрубамі. Якщо порівнювати ці дані із 9 іншими українськими губерніями, то в порядку зменшення Полтавська губернія посідала п'яте місце, Харківська – восьме, Чернігівська – дев'яте. З усіх господарств, що звернулися з проханням до комісій, позитивно вирішили питання 42,6 % селянських господарств Харківщини, 14 Полтавщини та 6,7 % Чернігівщини [372, с. 83, 97-98]. Ця робота в лівобережних губерніях відбувалася досить повільно. Так, наприклад, у 1907-1909 рр. до комісій Полтавської губернії поступило 297 клопотань щодо усунення черезсмужжя та спільності користування, було складено

102 землевпорядних проектів, а виконано тільки 38, по Чернігівській губернії з 1903 клопотань жодного не вирішено, в Харківській губернії з 7900 клопотань складено 1800 проектів і всі виконано [49, арк. 38]. Ще одним із недоліків роботи комісії було слабе знання власних обов'язків та законів.

У проведенні столипінської аграрної реформи важлива роль відводилася Селянському поземельному банку. Під час реформи йому, для проведення земельних операцій, передавалися удільні та казенні землі. Ці землі мали бути розбиті на хутірські та відрубні господарства, які потім, на пільгових умовах, продавалися селянам. Також банку надавалося право скуповувати поміщицькі землі для подальшого продажу, переважно селянам-одноосібникам і надавати позики селянам на купівлю землі у приватних власників [270, с. 351, 352, 470-472]. Так, у 1906-1909 рр. банком було куплено в Полтавській губернії 100 маєтків загальною площею 60273 дес., у Харківській – 77 (45572 дес.), у Чернігівській – 158 (83305 дес.) [157, с. 28]. З 1 січня 1906 р. по 1 травня 1910 р. у розпорядженні Селянського банку знаходилося 663479 дес. землі, з яких 505212 дес. було куплено у поміщиків. За період з 1907 р. по 1 червня 1910 р. банк продав селянам 460550 дес. землі [283, с. 495]. Банк допомагав у купівлі землі новоствореним індивідуальним селянським господарствам, які виділялися з общини і мали потребу в землі. До столипінської аграрної реформи банк надавав перевагу позикам сільським общинам. З початком реформи відбулася корінна зміна політики банку. Якщо до реформи одноосібні селяни при посередництві банку не купували і 0,5 % землі, то в 1908 р. відсоток окремих господарів до загальної кількості тих, хто набув землю через банк складав на Полтавщині 57,6, у 1909 р. – 80,2, у 1911 р. – 83,5, на Харківщині 18,9, 68,7 та 93,5 %, Чернігівщині 29,1, 53,5 та 83,2 % [324, с. 26]. І надалі політика банку в цьому питанні залишалася незмінною – головним покупцем був індивідуальний господар. Хоч обсяги продажу поступово зменшувалися. Взагалі під час проведення реформи банком саме хутірським і відрубним господарствам перейшло 98-99 % всієї проданої землі.

На Україні було зосереджено 12 % земельного запасу банку. Ця кількість землі була сформована в 1906-1908 рр., коли під час революції поміщики, боячись

того, що втратять землю, продавали їх банку. Також ті поміщики, які не змогли перевести свої господарства на ринкові рейки і, маючи великі борги, були змушені продавати свої землі. Найбільш ефективною в цьому відношенні була діяльність банку саме на Лівобережжі. Це пояснюється відносно слабким розвитком капіталізму в цьому регіоні. В Україні процес купівлі-продажу землі при посередництві Селянського банку проходив більш інтенсивно, ніж у центральних російських губерніях. Так, наприклад, у 1911 р. 42,4 % усієї скупленої в державі землі припадало на 6 південних і лівобережних губерній. За допомоги Селянського банку купували землю переважно селяни, які були недостатньо забезпечені землею, маючи при цьому в достатній кількості худобу. З 1906 р. по 1909 р. за посередництвом банку селянами було куплено на Полтавщині 40001, Харківщині – 69958, Чернігівщині – 45439 дес. [324, с. 24].

Банк продаючи землю в кредит, створював їм умови для того, щоб вони мали змогу купляти землю. Цей кредит сягав 90 % і більше від покупної ціни. Умови продажу землі були достатньо м'якими. Селянин мав сплатити перший внесок у розмірі 1/5 купівельної суми, а решту сплачував потім. Існувало п'ять термінів погашення боргу і селянин міг вибирати як він буде це робити. За уставом Селянського банку, платежі в рік на суму 100 крб. становили: при кредиті на 13 років треба було сплачувати 9,25 крб. на рік, 18 років – 7,50 крб. 28 років – 5,80 крб., 41 рік – 4,55 крб., 55,5 років – 4,50 крб. [87, арк. 81, 83]. У надзвичайних ситуаціях селянин міг прострочити борг без збільшення його суми чи перезакласти землю, щоб отримати додаткову позику для переселення на отриману землю. Також селянин міг взяти позику на купівлю землі без посередництва банку. Міністр фінансів за згодою міністра внутрішніх справ і міністром землеробства та державних маєтностей встановлювали для кожного регіону максимальну кількість землі, яку міг купити селянин.

До послуг банку зверталися в основному селяни, які були слабо забезпечені землею – малоземельні складали 45,5, безземельні – 47,5 % клієнтів банку. Так, наприклад, у 1906-1909 рр. покупців у Полтавській губернії, які не мали землі або мали до 3 дес. було 234, 3-6 дес. – 129, 6-9 дес. – 63, 9-15 дес. – 51, більше 15 дес. –

21 чол., у Чернігівській ці цифри складали 161, 434, 205, 83 та 1 чол. відповідно [157, с. 54]. Але при цьому мали достатню кількість худоби, тобто це не були бідняки. 42,2 % покупців мали двох коней, 39,9 % – трьох коней і більше [232, с. 338], а саме за наявністю худоби банк характеризував забезпеченість селян. Тобто, це були міцні селяни, які маючи худобу та певну кількість грошей, все ж не мали змоги самостійно і відразу купити необхідну їм кількість землі. Тому ці господарі вдавалися до послуг Селянського поземельного банку, коли мали на меті заробити необхідну для себе кількість грошей [156, с. 44]. Підтвердженням цієї думки слугують дані про співвідношення земельних груп покупців у Селянського банку та при його посередництві в Харківській губернії до і після купівлі. У 1913 р. серед покупців банківської землі до здійснення купівлі безземельних і малоземельних було 74,8, а після купівлі стало лише 13 %. Тих, хто мав від 6 до 15 дес. стало 68,8, 15 дес. – 26,9 %. У 1915 р. основна маса була тих, хто не мав землі чи мав до 6 дес., а після в цих межах не залишилося жодного клієнта. Наділи цих селян від 6 до 15 дес. становили вже 66,3, а понад 15 дес. – 33,7 % [376, с. 103]. У Полтавській губернії безземельні та малоземельні клієнти складали 73 % [334, с. 6]. Так, наприклад, мешканець Вовченського повіту Харківської губернії К. Краснов у 1909 р. купив у банку 6 дес. землі за 1463 крб. Він зробив перший внесок 73 крб., а на іншу суму отримав від банку позику на 55,5 років. До цієї операції селянин мав 6 дес. надільної землі, двох коней і одну корову [101, арк. 7]. Інший селянин С. Резніков, селянин х. Резнікова Ізюмського повіту цієї ж губернії придбав у банку 11,4 дес. хутірської землі, а до купівлі володів лише 2 дес. надільної землі, хоча ще і орендував 12 дес. [102, арк. 1,6].

Найбільший відсоток купівлі земель у банку або при його посередництві був у Харківській губернії. Так, на цих землях було утворено 33309 хутірських та відрубних господарств з площею 207245,2 дес. [263, с. 7]. У Харківській губернії за 1907-1910 рр. банком було продано 65888 дес. землі [376, с. 91]. До 1917 р. на Харківщині на купленій селянами в Селянського банку або при його посередництві землі було утворено 14372 хутірських (86268,3 дес.) і 18937 відрубних (120976,9 дес.) господарств [123, с. 7]. Треба зазначити, що діяльність банку в цій

губернії стримувалася декількома факторами. Так, через досить високий рівень розвитку в поміщицьких господарствах, їхні господарі, одержуючи високі прибутки, не вважали за необхідне продаж своєї землі банку, а саме такі землі складали основу земельного банківського фонду. На проданих банком землях, утворилося лише 14,4 % новостворених господарств, а наприклад, у Чернігівській губернії цей відсоток складав 30,9 %. У Європейській Росії на придбаних у банку землях виникло 19,1 % дільничних господарств [372, с. 92].

Як сучасники, так і радянські історики відзначали, що ціни на землю в Селянському поземельному банку були досить високими. Середні купівельні ціни на землю розрізнялися за видами купівель і постійно змінювалися. У 1901-1905 рр. за сприянням банку ціна 1 дес. становила в Полтавській губернії 208 крб. (найвища на Україні), Харківській – 151, Чернігівській – 139, у середньому на Лівобережній Україні – 166 крб. (вище ніж на Правобережжі та Півдні України, де ціна становила 160 та 153 крб.) [211, с. 30]. У 1909 р. 1 дес. коштувала в банку в середньому по Лівобережжю 234, 1910 р. – 237, 1911 р. – 245, а в той же час по Росії пересічна ціна була 141 крб. [324, с. 25], а найвища покупна ціна 1 га землі в Україні в 1901-1911 рр. була в Полтавській губернії – 190 крб. [361, с. 68].

Сучасник подій, управляючий об'єднаних дворянських товариств В. Гурко, зазначав, що ціна банківської землі для селянина була високою настільки, що він ставав боржником банку надовго і весь прибуток від землі йшов на те, щоб віддати банку борг [154, с. 55]. При купівлі землі у приватного власника за допомогою банку селянин сплачував за десятину в середньому на 15 крб. більше, ніж при купівлі безпосередньо в банку [164, 1916, с. 99]. Так у 1906 р.-1913 рр. ціна за 1 дес. при купівлі у приватних власників становила по Україні в середньому 216, при купівлі в банку – 183,3, при купівлі за рахунок банку – 181 крб., в той же час в Харківській губернії 243,5, 192,9 та 161,6 крб. відповідно [197, с. 68], а в 1915 р. ціна на землю при купівлі у банку впала до найнижчої позначки – 103 крб. за 1 дес. на Харківщині [164, 1916, с. 104]. З цих даних ми бачимо, що ціна на землю при купівлі землі у приватних власників, так і за допомогою банку була вищою в Харківській губернії, ніж у середньому по Україні. Банківська ціна була нижчою, ніж ціна у приватних

власників, хоча банк був змушений, враховувати тогочасні ринкові ціни, формувати цінову політику. Ціна хоч і була високою, але вона відображала ситуацію на земельному ринку. У середньому відсоток між покупною та продажною ціною становив на Полтавщині 7,8 %, Чернігівщині 20,3 %, Харківщині 21,6 % [324, с. 24]. Різницю між ціною, за яку банк купляв і продавав землю, слід пояснити тим, що банк купляв великі ділянки землі, потім їх розбивав і продавав за власні кошти, також ця різниця не є характерною для всіх років. Інколи банк продавав селянам землю навіть зі збитками для себе. Так, у 1910 р. було продано 3097 дес. зі збитком у 199116 крб. [164, 1911, с. 102], що вказує на сприятливі для селян умови надання позичок. Купівля землі в банку була вигіднішою, ніж оренда землі. Крім довгострокової розстрочки, він і вимагав лише 1/5 купівельної суми і до того ж селянин ставав власником землі, а не тимчасовим її утримувачем. Також в якості щорічної плати за 1 дес. банк брав наприклад на Харківщині у середньому 6-6,5 крб., а орендні ціни становили 8-13 крб. [86, арк. 141].

Під час проведення столипінської аграрної реформи постійне збільшення ціни на землю відбувалося тільки при купівлі селянами землі у приватних власників. За 1906-1913 рр. вона зросла на 46 %. Ціни в банку теж змінювалися, але не дуже істотно як при продажу банком землі, так і при її покупці у власників. У 1905 р. 1 дес. коштувала на Харківщині 168 крб., а вже в 1909 р. – 206, на Чернігівщині ці цифри складали 114 та 146 крб., на Полтавщині – 182 та 217 крб. [324, с. 16], а в 1914 р. земля вже коштувала 335, 185 та 321 крб. відповідно [257, с. 57]. Вирішальну роль у складанні цін на землю складала її якість та прибутковість. Чим дрібніша була земельна ділянка, тим вища була її ціна, що показано в таблиці 3.3. Хоча необхідно зазначити, що таке розходження цін існувало і в попередні роки.

Пересічна ціна 1 дес. землі у 1909 р. (в крб.) [324, с. 17]

Губернії	Дрібні умови 3-5 дес.	Умови від 25-100 дес.	Великі умови понад 500 дес.
Полтавська	238	202	174
Харківська	474	226	146
Чернігівська	179	128	101

Що стосується удільного фонду, то його відсоток в процесі насадження дільничного землеволодіння був невеликий через незначну кількість землі скарбниці. Хоча при цьому майже на всіх цих землях утворилися дільничні господарства. Місцеві губернатори прагнули довести, що довірені їм царські угіддя знаходяться в надійних руках і майже на всі прохання удільних маєтків про виділення коштів на землевпорядкування губернські чиновники відповідали позитивно [19, арк. 29-30]. Хутірським та відрубним господарствами, які влаштовувалися на цих землях передбачалися позики розміром до 300 крб., а інколи і 400-500 крб. [24, с. 81-82, 89; 27, арк. 76-78].

Слід наголосити на тому, що ситуація щодо заборгованості селян Селянському банку постійно зростала. Їм було важко сплачувати необхідні гроші за землю. Особливо великою заборгованість була в 1915 р., бо на виплату селян почала впливати війна. Також банк надавав у деяких випадках відстрочку (стихійні лиха, нещасні випадки в сім'ї платника і т.д.) у сплаті боргу на рік або розстрочку на три роки з можливістю її повторення [215, с. 32].

Треба підкреслити, що ми не маємо можливості навести дані про надання пільг по лівобережних губерніях, ці відомості стосуються Росії загалом. Так у 1913 р. ці пільги окремим клієнтам банку надавалися через одно або кількохрічний

неврожай у 51,1 % випадків, градобій – 26,3, пожежі – 10,3, смерть господаря – 5, падіння худоби – 7,2 % [164, 1914, с. 173].

Після початку війни серед найчастіших випадків надання цих пільг були призов клієнта банку або членів його сім'ї на військову службу – 48,4 % випадків, на другому місці – неврожаї 30,7 % [164, 1916, с. 171]. У середньому вони надавалися кожному сороковому боржнику банку. До своїх боржників банк застосовував різні адміністративні заходи: забиралася частина врожаю з банківської ділянки, продавалася частина майна на цій землі та ін. У крайньому випадку продавалася земельна ділянка боржника на торгах чи земля залишалася в банку [215, с. 39]. Останній варіант банк застосовував не дуже часто. Якщо ж до торгів боржник вносив необхідну суму, то земля не продавалася. У 1907-1910 рр. 10751 дес. землі, а в 1911-1915 рр. – 8661 дес. [376, с. 110].

Селянський банк займався і наданням позик під заклади надільних земель, але обсяг цих операцій був незначний. Так, наприклад, селянським общинам у 1907 р. по Україні було надано лише дві великих позики під заклад 2368 дес. У плані видачі цього виду позик відзначилася Харківська губернія, де відбулася одна позика, але під нею було закладено 2143 дес. надільної землі [376, с. 95]. Ця цифра по Україні становила менше 10 % по всім категорія клієнтів банку. І надалі цей вид позик не набув великого значення, хоч і тут відбилася політика банку по наданню позик саме індивідуальним господарям.

Отже, проведення столипінської аграрної реформи передбачало істотні перетворення у землеволодінні та землекористуванні. Так, на Лівобережній Україні з 9 листопада 1906 р. до 1 травня 1915 р. 178177 домовласників заявили про вимогу закріпити за собою землю, із них за 124715 відбулося закріплення, їхній відсоток до кількості бажаючих закріпити землю становив 70, а до общинників – 33,1 %. Вони закріпили за собою 651462 дес. землі, що складало 15,9 % до всієї площі общинного землеволодіння. У Харківській губернії до 1 січня 1917 р. було закріплено за домовласниками в приватну власність 523704, Чернігівській – 89667, Полтавській – 44621 дес. землі.

Протягом 1907-1915 рр. на Лівобережжі вийшло з общини 16,5 % селян, у той час як у Європейській Росії на 1916 р. з общини виділилось 24 % селянських господарств, а переселилось на хутори 10,3 % (в Україні – 14 %). Надання можливості вільного виходу з общини не було єдиною метою керівництва держави.

Одночасно вирішувалося питання ліквідації чи скорочення станової нерівності, упорядкування землевпорядження, зниження малоземелля за рахунок масового переселення селян за Урал. У свою чергу аграрне реформування стало могутнім поштовхом у розвитку в державі земельного ринку, приходу землі до тих, хто міг її ефективно використовувати. Під час аналізу результатів аграрної реформи, темпів організації господарств нового типу, стає зрозумілим, що вона мала досить великі перспективи та можливості. Хоча за 1907-1914 рр. в Україні було землевпорядковано 14,4 % всіх селянських господарств, але намагалися цим скористатися втричі більше [306, с. 39].

Розгляд агрономічних заходів на Лівобережжі в цей період дає підставу зробити висновки, що реформа виявила необхідність надання селянам агрономічної допомоги, посилила увагу до цього з боку держави та місцевих органів влади. Створювалися нові машинобудівні підприємства, спрямовані на задоволення потреб сільського господарства; діяльність землевпорядних комісій та земств головним чином спрямовувалась на підтримку хутірських і відрубних господарств, хоча поступово поширювалася на всі верстви сільського населення.

Значну роль у збільшенні селянських наділів відіграв Селянський Поземельний банк, який був одним з важливих механізмів реалізації нової аграрної політики. Він сприяв перерозподілу землі в напрямі її більш ефективного використання новими землевласниками-селянами, які мали певний господарський досвід, бажання та можливості поступового поліпшення свого добробуту.

Розділ 4

Вплив аграрних перетворень на сільське господарство

Столипінська аграрна реформа істотно вплинула на аграрні відносини в Лівобережній Україні. Але дискусійним залишається питання стосовно позитивних чи негативних тенденцій, започаткованих цією реформою у розвитку сільського господарства. Документальні матеріали Всеросійського сільськогосподарського перепису 1917 р. дають можливість одержати неупереджену оцінку наслідків аграрних перетворень. Так, на Харківщині на це питання було одержано 315 відповідей з десяти повітів [90, арк. 28-31]. 83,7 % опитаних селян зазначили, що становище їхнього господарства змінилося на краще. До речі, найбільше цих відповідей було одержано з тих повітів, де хуторів та відрубів було створено найбільше [123, с. 4-5].

Серед причин, які позитивно відбилися на розвитку селянських господарств, був вказаний перехід до ведення хутірсько-відрубного господарства, застосування удосконалених знарядь праці, покращений обробіток землі та допомога агрономів. Саме ці аспекти нововведень, як і організація складів удосконаленої техніки, дослідних полів були складовими частинами реформування сільського господарства. Черезсмужжя, далекоземелля та часті ж переділи общинних земель були названі серед причин погіршення становища селянських господарств [90, арк. 30].

Більш детально дослідити становище новостворених господарств нам допомагають урядові обстеження. Так, у 1913 р. Головним управлінням землевпорядкування та землеробства було проведено обстеження господарств 12 повітів Російської імперії. Серед них були і два лівобережні повіти – Кременчуцький повіт Полтавської губернії та Богодухівський Харківської губернії. У Богодухівському повіті було обстежено 3986 відрубних і хутірських господарств, з них 3818 були утворені на надільних, 156 – на банківських, 12 – на казенних землях, загальною площею 26220,6 дес.

Переважаючою формою господарства були відруби, що становили 81,7 %. Подібний стан спостерігаємо, до речі, і в Кременчуцькому повіті. А в обстежених російських повітах відруби становили 34,9, а хутори 39,4 %. У Богодухівському повіті під хутори та відруби відведено 62983 дес. або 36,2 % всієї селянської землі, у Кременчуцькому площа хуторів та відрубів посідала 20,5 % усієї селянської землі [324, с. 35].

Якщо говорити про те, у яких роках була утворена найбільша кількість господарств, то виявляється (це, до речі характерно і для інших повітів), що 27 % цих господарств було утворено в 1909 р., а 54,5 % – у 1910 р. [137, с. 3]. 43 % господарств Кременчуцького і 55,2 % Богодухівського повіту були не достатньо забезпечені землею, тобто мали до 5 дес.

Середня кількість землі на 1 господарство на надільних землях становила в Богодухівському повіті 7,8, на банківських – 14,2 дес., в Кременчуцькому – 5,9 та 17,8 дес. З цих даних видно, що найзаможніші господарства утворилися на землях, куплених завдяки Селянському банку. Також, аналіз обстежених господарств свідчить, що проблема забезпеченості селян землею не була вирішена в повній мірі, і велика частка господарств у майбутньому стояли під загрозою розорення чи необхідності продажу частини землі.

Проблему недостатньої забезпеченості селян землею висвітлює таблиця 3.4., яка створена на основі подвірного перепису Полтавської губернії в 1910 р., де земельне питання було найбільш гострим. З 404,4 тис. господарств губернії до числа малоземельних належало 236,9 тис. господарств, а ще 23,9 тис. господарств взагалі не мали землі. Із даних перепису видно, що хліборобство є найголовнішим заробітком для групи хазяйств, які мають 6-9 дес. землі (86 % хазяйств цієї групи займаються виключно хліборобством) [241, с. 17].

Розподіл селянських господарств Полтавської губернії в 1910 р. в залежності від розміру наділу (в тис.) [364, с. 88]

Групи господарств	Число господарств	В них десятин
Безземельні	23,9	—
Від 1 до 2 дес.	86,5	30,1
2-3 дес.	47,4	112,9
3-4 дес.	42,8	144,7
4-5 дес.	33,8	147,8
5-6 дес.	26,4	141,9
6-9 дес.	53,7	187,9
9-15 дес.	45,8	517,0
15-25 дес.	24,3	455,1
25-50 дес.	11,8	390,3
50-100 дес.	2,8	186,9
100-200 дес.	1,2	164,0

Після початку Столипінської аграрної реформи все більша кількість обстежених господарств лівобережних повітів у 1913 р. втягувалася в ринкові відносини. Якщо до реформи 54,2 % господарств Кременчуцького повіту використовували найману працю, то після утворення хуторів та відрубів ця цифра зросла до 65,7 %, а в Богодухівському повіті – з 29 до 49,4 % [262, с. 278]. У цих господарствах відбувався процес ліквідації черезсмужжя. Майже 3/4 з обстежених господарств мало землю в одному місці, а до землевпорядкування більше як 3/4 мали землю не менше як на 6 ділянках, іноді на десятках і навіть на 100 [114, арк. 38; 115, арк. 142]. Скорочувалося і далекоземелля. Так, після землевпорядкування відсоток тих відрубних господарств, у яких земля знаходилася на відстані понад п'ять верств, наприклад, у Богодухівському повіті скоротився з

65,5 до 35 %, а в хутірських цей процес скорочення далекоземелля відбувався ще швидше і скоротився з 91 до 11,4 % [137, табл. 6].

Досліджуючи дані урядового обстеження ми спостерігаємо зростання продуктивності праці та культури землеробства серед обстежених господарств. Так площа орендованої хуторянами паші скоротилася на 43,5 %, а відрубниками, навпаки, зросла на 5 %, що дозволяє говорити про більш стрімке зростання продуктивності праці серед хутірських господарств і тому попит на оренду землі зменшувався, хоча серед обох типів господарств відбувалося, через обмеження можливості випасу худоби на общинних пасовиськах, зростання попиту на оренду вигонів худоби [137, табл. 9].

Відбулися позитивні зрушення в системі рільництва. Так, у Кременчуцькому повіті поширювалося травосіяння – площа засівів трав становила 3,1 %, тоді як загалом на селянських лише 1,2 % [324, с. 36]. До реформи в Богодухівському повіті 51 % обстежених господарств вели трипільну систему сівозміни, 42 – змішану, 0,2 багатопільну, а переходили до неї ще 0,9 %, то потім майже 90 % господарств вели змішану систему сівозміни. Подібна ситуація, на відміну від російських повітів, відбувалася і в інших українських повітах [137, табл. 6]. У 1911 р. в Чернігівській губернії на землях новостворених господарств теж переважало трипільля. Удобрювалась дев'ята частина поля [283, с. 500].

В обстежених господарствах після реформи збільшувалася кількість удосконалених знарядь праці. У цих господарствах спостерігався технічний поступ, відбувалося зменшення кількості дерев'яних сох та збільшення плугів і залізного знаряддя. Так, у Богодухівському повіті кількість сох зменшилася з 335 до 182, число плугів зросло з 1772 до 2234, залізних борон з 268 до 332 [324, с. 38]. Збільшилася кількість механічних знарядь праці: жаток і сінокосарок з 6 до 26, віялок і сортувальниць з 431 до 545, сіялок з 45 до 129 [137, табл. 18].

У Кременчуцькому повіті кількість сох зменшилася з 11 до 7, плугів сталося більше з 813 до 830, залізних борон із 47 до 76, жаток і сінокосарок із 38 до 81, віялок і сортувальниць із 188 до 226, сіялок із 40 до 106 [324, с. 36]. Після утворення хуторів та відрубів 1221 господарство (до цього 67) звернулися до пунктів прокату

інвентарю [137, табл. 17]. Це призводило до менших витрат на обробіток землі та прискорювало виконання роботи. Також, треба зазначити, що існувала тенденція швидшої заміни тих знарядь, які раніше були менш розповсюджені, ніж ті, які були поширені в місцевості раніше. Так, наприклад, на Полтавщині сіялки, які раніше в губернії були мало розповсюджені почали використовуватися в 9 разів більше, жатки в 6 разів [334, с. 95]. Чим менше було раніше сільськогосподарських знарядь та машин, тим швидше вони розповсюджувалися.

Після переходу до ведення індивідуального господарства хазяї мали перебудувати систему ведення тваринництва. Знищення громадських вигонів “болюче сильно вдарило по селянському скотарству, бо перехід на стійлове утримання худоби вимагав великих грошових засобів і швидко замінити вигонну систему не міг” [324, с. 36]. У відрубних господарствах кількість господарств без худоби змінилася ненабагато з 17,5 до 15,6 %. У хутірських господарствах відсоток господарств без худоби зменшився з 16,7 до 6,1 % [137, табл. 15].

Поліпшилася ситуація і з використанням добрив. Так відсоток господарств Богодухівського повіту, які їх використовують підвищився з 502 до 1996, Кременчуцькому – з 629 до 817 [324, с. 36]. На Полтавщині цей відсоток у 1910 р. у порівнянні з 1900 р. збільшився з 26 до 41 % [334, с. 99]. Збільшився, хоч і ненабагато, відсоток господарств, які додатково крім землеробства займалися і спеціальними галузями господарства (городництвом, садівництвом, бджільництвом, скотарством) з 3,2 % до 4 % [137, табл. 21]. Завдяки вище зазначеним факторам відбувалося підвищення врожайності цих господарств. Так, у 1912 р. в цих господарствах пшениці з 1 дес. збирали на 30 пудів більше, ніж в общинах [137, табл. 19].

Завдяки реформуванню сільського господарства відбувався приріст, хоч і незначний, у тваринництві. Приріст поголів'я свиней, яке було найбільш вигідним, у 1915 р. (358427 шт.) в Харківській губернії у порівнянні з 1908 р. (240592) склав 49 %, великої рогатої худоби 17,4 % (790697 та 673789 шт.), а поголів'я дрібної рогатої худоби, навпаки, скоротилося на 17,6 % (510439 та 619704 шт.) [372, с. 132]. А, наприклад, у 1908 р. продовжувалося падіння тонкорунного господарства в

Харківській, Полтавській, Курській та Воронізькій губерніях і у порівнянні з 1888 р. зменшилося з 300000 пудів вовни до 10000 [130, с. 29].

Взагалі зміни у скотарському господарстві населення носили досить значний характер. Так, існувала тенденція збільшення коней (наприклад у Полтавській губернії з 1882 р. по 1910 р. їхня кількість зросла з 217980 [334, с. 102] до 485756 шт. [178, с. 235), корів (з 286571 до 306271 шт.) і особливо молодого рогатої худоби (з 309189 до 403545 шт.), свиней (з 336549 до 476235 шт.) і, навпаки, зменшення поголів'я волів (з 276152 до 139860 шт.) та овець (з 1449699 до 788316 шт.) [334, с. 102]. Ці зміни були викликані як зміною сільськогосподарської техніки, так і зміною умов утримання худоби та потреб ринку. У середньому в 1910 р. на 100 мешканців Харківської губернії приходилося 15,1 коня, 23,8 великої рогатої худоби, 20,9 овець, 10,2 свиней, Полтавської – 13,4, 19, 26 та 10,9, Чернігівської – 19,9, 19,7, 30,9 та 16,4 відповідно [178, с. 235].

Говорячи про наслідки реформування аграрного сектора необхідно звернутися до урожайності зернових культур, яка є однією із найважливіших показників розвитку селянського господарства. Взагалі за посівною площею в селянських господарствах найбільше місця на Харківщині та Полтавщині займала пшениця, так, наприклад, у 1908 р. на 100 дес. посіву в цих губерніях приходилося 31,9 та 31 дес., далі в Харківській губернії йде ячмінь 29,7, а в Полтавській жито 25,7, а на Чернігівщині найбільше засівали жито – 52 дес., а потім гречка 20,8, а пшениця займала тільки 0,6 дес. [211, с. 23].

Взагалі в 1908 р. відбулося значне збільшення врожаю ярових культур, так, у Харківській губернії їхній збір становив 129,1 % (58497 тис. пудів) у порівнянні із середнім збором 1903-1907 рр. (45311 тис. пудів) По Україні в середньому ця цифра становить 107,2 %, по імперії – 101,4. Збір озимих, навпаки, через несприятливі погодні умови знизився на Харківщині до 58,4 % (15742,3 тис пудів) у порівнянні з 1903-1907 рр. (26966,1 тис. пудів), по Україні цей відсоток впав до 37,3 %, а по імперії в цілому до 52,8. Але все ж таки навіть ці низькі показники збору озимих не перешкодили тому, що сумарний збір усіх хлібів перевищив середній рівень 1903-1907 рр. і в 1908 р. досяг на Харківщині 102,7 % (74240,1 тис. пудів), а по Україні

101,2 % [41, арк. 1-8]. Підвищення виробництва хлібів продовжилося і надалі. Збір озимих у Харківській губернії у 1910-1914 рр. у порівнянні з 1908 р. виріс до 227,2 %, ярових до 118,8 % У 1914 р. селяни встигли зібрати озимі хліби і врожай дорівнював 259,7 % у порівнянні з 1908 р., в зборі ярових хлібів перешкодила Перша світова війна, і тому було зібрано 90 % від врожаю 1908 р. хоча вже в 1915 р. врожай ярових піднявся до 128,6 % у порівнянні з 1914 р. [372, с. 127].

У селянських господарствах поступово збільшувалася посівна площа. Так, наприклад, у Полтавській губернії з 1900 р. по 1910 р. вона розширилася на 18,7 %. Відбувалася поступова зміна культур. Так, на Полтавщині в 1900 р. зі 100 дес. всіх селянських засівів під жито було відведено 28,6, а в 1910 р. 23 дес., під озиму пшеницю 1,1 та 1,1, під ярову пшеницю 28,7 та 30,8, під ячмінь 15,8 та 16,5, під просо 4,0 та 3,3 дес. [334, с. 85]. Селяни продовжували збільшувати площу під ярову пшеницю, а під озиму площа залишалася незмінна, а поміщики, навпаки приблизно на 20 % зменшили площу під ці культури, а під просо збільшилася. Пояснюється це зміною для господарів доходності та вигідності посівів тих чи інших культур.

Відбувалося зростання виробництва технічних культур. Так, на Полтавщині при зростанні в 1910 р. всієї посівної площі на 16,6 %, площа під технічні культури зросла удвічі і продовжувала зростати. Багаті селяни вже почали відводити під ці культури вже до 10 дес., а не 5 дес. як раніше. Чернігівщина та Полтавщина залишалися в Росії головними центрами по виробництву тютюну. У 1913 р. на долю Полтавської губернії приходилося 18,9 % всієї площі під посівом тютюну та 22 % всього врожаю тютюну в Європейській Росії [207, с. 165]. Середня врожайність у 1910-1915 рр. зросла з 112 до 133 пудів з 1 дес. [179, с. 145].

Врожайність головних культур у селянських господарствах залишалася нижчою, ніж у приватновласницьких господарствах. Так, наприклад, у 1901-1908 рр. збір ярової пшениці з 1 дес. в селянських господарствах Лівобережної України становив 51 пудів, то у приватних – 62, озимої пшениці – 59 та 75, жита – 54 та 61, ячменю – 55 та 66, вівса – 53 та 63, гречки – 30 та 34 пудів відповідно [211, с. 24]. У 1905-1910 рр. збір ярової пшениці в селян був 43,4, озимої – 59, вівса – 54,9, а в приватновласницьких ці цифри становили – 59,4, 87,4 та 83,2 пудів [209, с. 36-37]. У

1913 р. у Волчанському повіті збір озимої пшениці становив у селянських господарствах 82,1, ярової – 71,3, вівса 81,7, а в приватновласницьких – 93,3, 125 та 136 пудів відповідно [162, с. 10]. Але ми бачимо постійне зростання врожайності. Так, у 1912 р. збір становив ярової пшениці – 55,4, озимої – 85,7, вівса – 86,8 пудів [210, с. 43], у 1913 р. 69,7, 79,4, а врожай вівса не набагато зменшився – 85,5 пудів [196, с. 70].

У своїй більшості селяни не були налаштовані проти реформування сільського господарства. Конфлікти з місцевою адміністрацією здебільшого виникали тоді, коли прямо зачіпалися інтереси селян під час несправедливого перерозподілу надільної землі в ході руйнування общини. Наприклад, у сл. Коновка Стародубського повіту Харківської губернії священик І. Любарський агітував селян проти проведення столипінської реформи [12, арк. 1-5]. Тому і виникали конфлікти як з місцевою владою, так і з селянами, які виходили з общини і тими, хто в ній залишався [9, арк. 18]. У таких заворушеннях приймали участь різні верстви сільського населення.

Серед причин незадоволення можна назвати безвідповідальне ставлення чиновників до виконання своїх обов'язків під час перерозподілу землі, зменшення загальної кількості землі через виділення одноосібників з общини, штучне надання їм кращих земель, закріплення смуг, які належали общинникам. Інколи справа доходила до нанесення ушкоджень землемірам під час проведення землевпорядних робіт, наприклад, у с. Нивне Глинського повіту Чернігівської губернії [38, арк. 116]. Зустрічалися випадки відмови селян закріплення землі та виходу на отруби, наприклад у с. Шатури Ніженського повіту [36, арк. 14-14 зв.], м. Почепи Глинського повіту [37, 112-116.] цієї ж губернії. До губернських органів влади надходило багато скарг від селян та общин на постанови повітових з'їздів щодо виходу селян з общини, наприклад, з 1907 по 1916 рр. в Харківській губернії їх було 231. У них вказувалося на порушення законодавства: неправильне оформлення документації, недотримання черговості виконання селянських прохань про вихід з общини, безкоштовне закріплення селянами надлишків землі в общинах, де протягом попередніх 24 років проводилися переділи [80, арк. 100-104].

Тобто, ми бачимо, що в новостворених хутірських та відрубних господарствах відбувалися позитивні зрушення в системі ведення господарства: підвищувалася врожайність, більш широко застосовувалися добрива, покращені знаряддя праці, наймана праця, запроваджувалися більш продуктивні системи рільництва. Завдяки діяльності землевпорядних комісій проблеми черезсмужжя та далекоземелля ставали все менш важливими. Хоч, при цьому 43 % обстежених у 1913 р. одноосібні господарства Кременчуцького повіту Полтавської губернії і 55,2 % Богодухівського повіту Харківської губернії мали надільні землі до 5 дес., тобто ці господарства були не достатньо забезпечені землею, що треба віднести до одного із недоліків реформи.

На початку ХХ ст. кустарні промисли розвивалися досить незначними темпами і помітним був процес зменшення числа кустарів. Так, у Чернігівській губернії число кустарів зменшилося з 85520 в 1900 р. до 49970 чол. у 1911 р. [338, с. 16]. У Харківській губернії з 1897 р. по 1912 р. їхня кількість зменшилася з 65306 до 34389 чол., тобто майже вдвічі [149, с. 3]. У 1913 р. в лівобережних губерніях були поширені різні види промислів. З деревообробних був поширений екіпажний промисел: у Харківській губернії ним займалися 1755, в Полтавській – 2420 підприємств. Прутяний промисел Чернігівської губернії посідав перше місце в Росії. Це сталося у великій мірі завдяки діяльності місцевого земства в його поширенні. У 1913 р. в цьому промислі працювало 2290 підприємств.

Найбільше столярів працювало на Полтавщині – 2293 чол. Бондарство було особливо поширене в Чернігівській губернії – 3505, у Полтавській – 2293 бондарів. Вишивками найбільша кількість кустарів займалася на Чернігівщині – 5050 чол. Кустарів-ткачів у Харківській губернії було 11138, у Чернігівській – 10967 чол. Оброблення шкіри під видом шевського промислу досить поширене було в Чернігівській губернії – 13015, Харківській – 2244, Полтавській – 9223 чол. Кравці на Україні на відміну від російських були переважно кустарями. У великій кількості вони працювали на Полтавщині – 10379 чол. Досить значний розвиток мали гончарні промисли, так у Чернігівській губернії ним займалися 2520, Харківській – 1212, Полтавській – 1007 дворів. На Полтавщині працювало 2209, на Харківщині – 1320 ковалів. Приблизне число кустарів у Чернігівській губернії в 1911 р. складало

49970 чол. на 2775300 чол. всього населення губернії, у Полтавській губернії в 1899 р. – 36126 чол. на 2618200 чол., у Харківській – 41876 чол. на 2455000 чол. населення [364, с. 42-43]. Велика кількість кустарів була вже зовсім без землі. У їхньому середовищі відбувалася теж диференціація. Автори праці “Кустарна промисловість Росії. Різні промисли” зазначали, що кролевецькі кустарі Чернігівської губернії поділялися на три категорії: перша, найменш чисельна, мала достатньо землі і займалася ткацтвом лише взимку; друга, яка мала незначну кількість землі, займалася промислом як допоміжним заробітком в господарстві; третя, яка не мала землі, займалася ткацтвом як єдиним джерелом для існування [148, с. 539].

На Лівобережжі продовжувався відхід селян на заробітки в поміщицькі господарства або на відхожі промисли. У 1901 р. залишок робочої сили в сільській місцевості складав у Полтавській губернії 1138,4, у Харківській – 913,3, у Чернігівській – 715,6 тис. чол., тобто, на Лівобережній Україні 69 % всіх робітників фактично були зайвими на селі [230, с. 125]. Наприклад, влітку 1910 р. на заробітки з Полтавської губернії ходило 81,8, а взимку – 22,3 [278, с. 26], у 1913 р. – 78 тис. чол. [206, с. 197]. У Великописарівській волості Богодухівського повіту Харківської губернії при населенні в 7 тис. чоловік близько 2 тис. брали щорічно дозвіл на тимчасовий відхід за межі волості. З кожних 100 працездатних селян на різні відробітки відходило 87 чоловік і 8 жінок [279, с. 25]. У лівобережних губерніях у 1910 р. всього з 425677 робітників тільки 57021 чол. були з інших губерній і складали 13 чол. на 100 робітників. Ця невелика кількість підтверджує те, що для немісцевих робітників не було роботи, бо її не вистачало мешканцям Лівобережжя.

Найбільший відсоток заробітчан складали грабарі та чорноробочі. У 1911 р. цей відсоток складав 96,8 % серед усіх заробітчан із Полтавської губернії, 91,8 % – з Чернігівської, 84,6 % – з Харківської [364, с. 55, 57]. У середньому за п'ятиріччя (1905-1909 рр.) робітник отримував за рік 64 крб., робітниця – 44, підліток – 37 крб., з них вони приносили додому – 53, 36 і 30 крб. відповідно [208, с. 125]. Як уже зазначалося, зарплатня на Півдні України була вищою, так, у середньому за один день піший робітник на харчах хазяїна отримував на Чернігівщині 57, Полтавщині

66, Харківщині 73, а на Катеринославщині 100, Херсонщині 105 коп. [211, с. 30], у 1901-1910 рр. кінний робочий на своїх харчах отримував у період збирання хлібів 137, 173, 154 та 270, 245 крб. відповідно [361, с. 52-53]. Найбільшим був попит на працю жінок та підлітків, тому що вони отримували менше, ніж робітники. За даними гайсинського повітового справника в родині з п'яти чоловік на харчування залишалось 7 крб. на місяць – по 1 крб. 40 коп. на душу, а, наприклад, на арештанта витрачалось 2 крб. 70 коп. [88, арк. 124-130].

З початком столипінської аграрної реформи почалося масове переселення селян до східних районів Російської імперії. У плані реформування сільського господарства йому відводилася велика роль. Завдяки цьому царський уряд вирішував декілька важливих проблем: по-перше, зменшувалося перенаселення сільського населення; по-друге, селянам, які мали бажання вести власне приватне господарство, але не мали для цього достатню кількість землі уряд надавав на новому місці цю можливість; по-третє, за рахунок від'їзду малоземельних та безземельних селян планувалося зменшити протистояння селян та поміщиків; по-четверте, відбувалося освоєння малозаселених районів імперії. У роки проведення столипінської аграрної реформи переселення фактично стало одним із засобів проведення реформи.

Земські діячі зазначали, що головною причиною переселень селян було стрімке зростання сільського населення, що не відповідало незначному збільшенню кількості селянського землеволодіння. Тобто постійно загострювалася проблема малоземелля та безземелля. Ці селянські господарства відрізнялися дуже низьким рівнем господарської техніки [99, арк. 86] і не могли вирішити проблему малоземелля шляхом інтенсифікації господарства. Це безземелля та малоземелля було наслідком кризи екстенсивного господарства, бо ці селянські господарства не мали змоги дістати нові ділянки землі, а це була та умова, яка була потрібна для подальшого розширення власного господарства [369, с. 83]. Саме тому вони шукали нові землі для подальшого ведення господарства.

На початку ХХ ст. питання пов'язане з вирішенням становища безземельних та малоземельних селян вимагало негайних заходів. Саме тому 6 червня 1904 р.

вийшов новий закон “Тимчасові Правила про добровільне переселення сільських мешканців і міщан-землеробів”, який був покликаний вирішити це питання. Головною метою цього закону було покращення умов землекористування і господарства селян внутрішніх російських губерній за допомогою переселення. Бажаним переселення визнавалося для тих “сільських мешканців і міщан-землеробів”, у кого мала кількість наділів не дозволяла здійснити перехід до покращених форм господарювання. І, навпаки, небажаним переселення визнавалося для тих, у котрих малоземелля було наслідком системи ведення господарства і ці господарства могли вирішити цю проблему за умов переходу до покращених форм господарювання [175, Т. 24, с. 603-607]. Треба підкреслити, що закон майже не торкався такого важливого питання як організації переселення селян.

Говорячи про важливість переселенської політики зазначимо, що тільки з березня 1906 р. по травень 1908 р. вийшло близько 200 розпоряджень, циркулярів та роз’яснень [177, с. 1289], які торкалися цього питання. 4 березня 1906 р. вийшов Указ про створення губернських та повітових комісій, яким було доручено організацію переселенської справи [17, арк. 1-3]. Ці комісії прагнули виселити якнайбільше безземельних і малоземельних селян, які вимагали розподілу великого приватного землеволодіння [251, с. 383]. Заходи щодо поліпшення організації переселенської справи були продовжені в законі від 10 березня 1906 р., коли було знято обмеження з переселенського руху і дозволено вільне пересування ходоків від селян, які бажали переселитися до Сибіру [366, с. 32-43].

У 1907 р. царській уряд розвинув особливу активність у переселенському питанні. Прохідні свідоцтва були видані третині переселенців. Але значна кількість переселенців самотійно вирушали до нового місця мешкання, не звертаючись до влади за допомогою. Цей факт доводить те, що переселенський рух не був примусовим, бо більшість селян переселялися самотійно. Також це говорить і про недовіру населення до влади в переселенському питанні.

У цьому ж році при Полтавській губернській земській управі було створено обласну переселенську організацію, до складу якої увійшли і лівобережні губернії. На переселенське бюро при Полтавській губернській земській управі було

покладено виконавчі функції переселенської організації [91, арк. 45]. Поява цього органу була спричинена саме поширенням переселенського руху та наданні переселенню селян державної підтримки. Земські установи інформували селян про можливі місця переселення [65, арк. 1], умови життя та праці, переїзд, склали списки переселенців [92, арк. 67-71].

4 березня 1911 р. Рада Міністрів видала Положення, за яким “користування допомогою уряду при переселенні надається всім бажаючим без усяких обмежень”, хоча частина селян продовжувала переселятися не маючи переселенських документів, втрачаючи при цьому “... право на пільги по переїзду, а також при зарахуванні землі” [262, с. 395]. Це відбувалося як через неінформованість селян, так і через неналежне, недбайливе оформлення документів переселенських родин, що значно погіршувало становище переселенців.

Особливо переселенський рух охопив Лівобережну Україну. Так, за 1883-1905 рр. на Далекий Схід з України мігрувало 109510 чол., з них із Лівобережжя – 65957, Правобережжя – 30470, Півдня України – 13083 чол. Всього з 1885 по 1900 рр. з України до Сибіру переселилося понад 367 тис. осіб, у своїй більшості з Лівобережжя. Вихідці з цього регіону становили 84 % від загальної чисельності мігрантів. Лівобережна Україна посідала перше місце серед всіх районів імперії, які брали участь у переселенні, по числу переселенців у середньому на губернію [341, с. 216]. У цілому ж протягом 1906-1912 рр. з України до Сибіру виїхало майже 1 млн. чол. [355, с. 287]. За ці ж роки в східні райони Російської імперії тільки з Полтавської губернії переселилося понад 32 тис. сімей, або близько 200 тис. чол. [278, с. 26], з Чернігівської 157622 чол. [263, с. 25]. Значну підтримку політика переселення отримала і в Харківській губернії, так за 1885-1913 рр. з цієї лівобережної губернії до Сибіру переселилося 200 тис. чол. [93, арк. 22]. У період 1906-1914 рр. з Харківської губернії до Сибіру переселилося 149857 чол. У 1906 р. – 8323, 1907 р. – 16489, 1908 р. – 32386, 1909 р. – 29203, 1910 р. – 23695, 1911 р. – 10614, 1912 р. – 6828, 1913 р. – 8437, 1914 р. – 13882 чол. За 1906-1908 рр. переселилося 38,2 % від загальної кількості переселенців у 1906-1914 рр. [310, с. 81]. Ті селяни, які бажали покращити свою долю, після початку дії указу від 9 листопада

1906 р., продавали власні ділянки і вирушали в дорогу. У наступні роки переселенський рух вже почав спадати. З Полтавської губернії в 1907 р. переселилося 38784, у 1908 р. – 62470, у 1909 р. – 61450 чол.; за цей же час з Чернігівщини переселилося 57365, 55624 та 37720 чол. відповідно [245, с. 113]. У 1906-1916 рр. основну масу переселенців до Приморської та Амурської областей складали вихідці із українських губерній: з Лівобережної України – 84116 чол. або 32 % усіх переселенців, Правобережної – 61206 чол. (23,58 %), Південної – 21461 чол. (8,2 %). З 22122 родин, які прибули до Приморської області протягом 1858-1914 рр. 15475 сімей були з України (69,95 % загальної кількості переселенців), серед них: 40,8 % були вихідці з Чернігівської губернії, 22,5 – Полтавської, 12,2 – Харківської [238, с. 21]. Переважна більшість переселенців із Харківської губернії їхали до Акмолинської, Тургайської та Семипалатинської областей (до 70 %), інша частина до Амурської, Приморської областей та до Єнісейської, Тобольської та Іркутської губерній [169, с. 34]. Переселенці з Чернігівщини переважно їхали до Томської губернії – 36 %, потім до Приморської – 26 та Акмолинської областей – 17,4 % [263, с. 28]. Частка вихідців з українських губерній становила 166873 чол. або 60,42 % усіх переселенців 1850-1916 рр. Однак, незважаючи на збільшення кількості переселенців із України з 107927 осіб у 1883-1905 рр. до вже зазначеної кількості в 1906-1917 рр., питома вага селян з України дещо знизилася. Це було пов'язано із зростанням міграційних потоків з інших губерній Російської імперії.

Найголовнішими причинами переселення селян були безземелля і малоземелля. “Переселення було викликано головним чином недостатньою кількістю в надільній землі. З якої селянська сім'я не могла добути навіть убогого річного харчування” [209, с. 22]. Маючи до десяти або більше десяти десятин мало хто вирішував переселятися на нові місця. Найбільшу частку переселенців складали селяни, які були гірше забезпечені землею [100, арк. 2]. “Більшість господарств переселенців були або зовсім безземельні або мали наділи не більше 5 дес.” [209, с. 22]. На Полтавщині в 1909 р. безземельні переселенці складали 5 %, ті, хто мав 0,1-3 дес. – 64, 3,1-5 дес. – 20, всього 89 % [208, с. 148]. Так, якщо у 1905 р. середній

селянській наділ у Харківській губернії складав 7,3 дес. землі, то у селян-переселенців цей наділ у 1906-1908 рр. складав 3,4, а в 1909-1910 рр. – 3,1 дес. Підтвердженням цієї думки є таблиця 3.5. У середньому величина переселенського наділу була в 2-3 рази меншою, ніж у середньому по губернії.

Таблиця 3.5

**Земельні групи переселенців з Харківської губернії
в 1904-1910 рр., % [310, с. 82]**

Групи	1904-1908 рр.	1909 р.	1910 р.
Безнадільні	24,0	22,1	20,8
0,1-3 дес.	38,0	42,3	44,3
3,1-5 дес.	19,2	17,6	18,4
Всього 0,1-5 дес.	57,2	59,9	62,7
5,1-10 дес.	15,2	15,3	14,2
Понад 10 дес.	3,6	2,7	2,3

Також переселенські сім'ї були вдвічі гірше забезпечені худобою ніж ті, які залишалися [369, с. 180]. Щоб переселитися на нове місце потенційному переселенцю необхідно було мати досить великі кошти. Вони бажали розпочати на новому місці нове життя, пов'язане з веденням сільського господарства. Ці селяни складали основну масу переселенців, тобто це не були бідняки, а селяни середнього достатку, які не мали достатньої кількості землі, але мали кошти на переселення. Вони в основному мали одного коня та невелику кількість худоби, завдяки продажу якої отримували необхідні для переселення гроші. Переселялися і бідні селяни, які мали на меті знайти на новому місці роботу, хоча дехто із них мріяв про влаштування власного господарства, але найчастіше вони або поверталися назад, або ставали найманими робітниками [262, с. 398].

При характеристиці переселенської політики слід наголосити на такому аспекті як ліквідація земельних наділів переселенських родин. Змінам у цьому

процесі сприяла саме реформа, яка посилила процес впровадження капіталістичних відносин у сільському господарстві. Так, у Харківській губернії в 1904-1906 рр. 72,7 % всіх переселенців безкоштовно передавали свою землю общині та її членам і тільки 3,8 % ці землі продавали, а вже 1906-1908 рр. продали землю 35,4 % переселенських родин [169, с. 78], у 1909 р. – 68,8, 1910 р. – 83,2. Тобто, земля все більше ставала капіталом. З кожним роком цей відсоток збільшувався. В 1908 р. він становив 10 та 41,7 % відповідно, в 1910 р. 1,3 та 83,1 %, це надавало переселенцям від продажу в середньому в 1906 р. 162, 1908 р. – 252, 1910 р. – 452 крб. [209, с. 22]. При чому траплялися вимадки навмисного підпалення переселенцями своїх осель з метою отримання страхової компенсації [226, с. 3]. Хоча цих коштів дуже часто не вистачало переселенцям. Так, у Полтавській губернії в 1909 р. з 5337 господарів, які бажали переселитися, 3217 не мали необхідних коштів для цього, а 34, після ліквідації майна та виплати боргів, взагалі не мали коштів [208, с. 150]. У цьому ж році 12,5 % переселенців Харківської губернії після того як продали землю і розраховалися з боргами мали не більше 10 крб., 27,9 % – 11-50 крб., 21,1 % – 51-100, 16,5 % – 101-200, 16,3 % – 201-500 крб., і тільки 5,7 % – більше 500 крб. Для переселення до Сибіру і Середньої Азії необхідно було мати 500-700, а на Далекий Схід – майже 1000 крб. на сім'ю [240, с. 18].

Після початку столипінської реформи зростає кількість переселенців, які почали здавали свої землі в оренду. Так, у 1907 р. це зробили 14,6 %, а в 1909 р. 7,4 % [376, с. 161-162]. За рахунок цих земель скоротилася кількість малоземельних і збільшився прошарок заможних селян. “Проведення указу 9 листопада допомагає осіданню міцних і сильних на наділах за рахунок слабких селян і тим самим влаштуванню цих слабких, малопродатних у колонізаційному відношенні елементів на чужі їм окраїни” [128, с.]. Хоча при цьому існували протиріччя. Так, при розробці реформи висловлювались побоювання, що економічні процеси на селі можуть привести до того, що в під час її проведення є можливість концентрації великої кількості землі в одному господарстві. Восени 1908 р. було заборонено скуповувати більше 6 ділянок землі. Тобто, ми бачимо, що штучно стримувався процес перерозподілу землі, притаманний капіталістичному способу виробництва.

За даними організацій, які брали участь у справі переселення селян, у середньому переселенська родина складала до 7 чол. обох статей. Чоловіків до 10 років було 36,5, від 10 до 17 років – 16,1, від 18 до 60 років – 44,6, понад 60 років – 2,6 %. На 100 чоловіків припадало 89 жінок [171, с. 9]. Тобто, ми бачимо, що загальне число молодих чоловік до 18 років у переселенських родинах складало 52,6 %. І саме спроба покращити майбутнє молоді була однією з поважних причин переселення.

Всі переселенці поділялися на легальних і нелегальних. Перші це ті селянські родини, які переселялися в запланованому порядку, за дозволом влади. Вони отримували дозвіл земського начальника, проїзні документи, допомогу уряду, легше влаштувалися на новому місці. Для селян, які бажали переселитися існувала позика, яка становила для тих хто переселявся (навіть надавалася і ходокам) на Далекий Схід максимально 200, а в інші райони – 165 крб. на сім'ю [366, с. 34], а з 5 липня 1912 р. ці позики становили 400 та 250 крб. відповідно [167, с. 32]. Нелегальні переселенці виїжджали самовільно, не маючи дозволу, тому однією із головних проблем з якими ці селяни зустрічалися це було отримання землі в тих районах, куди вони прибували. Слід зазначити, що ці нелегальні переселенці складали досить велику частку від'їжджаючих селян у східні райони Російської імперії. Так, наприклад, у 1906 р. цей відсоток складав 36,3, 1907 р. – 13,9, 1908 р. – 53,4, 1909 р. – 55,5, 1910 р. – 41,1 % [169, с. 78-79; 171, с. 20].

Забезпеченість самовільних переселенців землею майже не відрізнялася від легальних переселенців. Але все ж здебільшого до нелегального переселення вдавалися селяни краще наділені землею, ніж легальні, бо для того, щоб вирішити нелегально їхати до Сибіру, не маючи будь-яких пільг, міг більш-менш заможний селянин.

У ході переселення дуже важливим моментом було інформаційне забезпечення цього процесу. Відомості про стан справ у місцях майбутнього проживання селяни отримували різними шляхами. Так, легальні переселенці у 69 % випадках користувалися послугами ходаків, у 31 % – орієнтувалися на листи від знайомих та чутки. Ситуація серед нелегальних переселенців виглядала по-іншому.

Тільки 29,6 % самовільних переселенців отримували інформацію від ходоків, 42,3 – з листів, 28,1 – з чуток [310, с. 84]. Тобто, ми бачимо, що успішність переселення селян, особливо легальних, багато в чому залежала від інформації, яку вони отримували від ходоків, яких спеціально відряджали до майбутнього місця проживання від однієї чи декількох родин. Харківська земська губернська управа зазначала, що “необхідна найбільш широка популяризація відомостей... Селяни, які зацікавилися переселенням, повинні бути докладно ознайомлені про нові місця колонізації про характерні особливості цих місць, про умови ведення сільського господарства в залежності від іншого клімату, іншого ґрунту і т.д.” [131, с. 9].

Завданням ходаків, які теж поділялися на легальних і нелегальних, було ознайомитися з умовами життя на новому місці, роздивитися земельний наділ [96, арк. 57], і в разі отримання позитивної інформації приписатися до місцевої громади і повідомити про це родини, які їх відправили. Саме від діяльності ходаків багато в чому залежала успішність переселенської політики уряду. При зростанні переселенського руху зростало і число ходаків. Так, у 1906 р. загальна кількість ходаків із Харківської губернії склала 2363, 1907 р. – 4824, 1908 р. – 5162, 1909 р. – 3818, 1910 р. – 2416, 1913 р. – 3488, 1914 р. – 5135 чол. [94, арк. 32; 171, с. 35]. Ми бачимо, що враховуючи дуже велике число ходаків у 1914 р., наступний рік міг стати дуже перспективним у плані переселення, але через початок Першої світової війни цього не сталося через припинення переселенського руху [95, арк. 7]. Хоча слід звернути увагу на те, що все ж таки діяльність ходацького руху була не дуже успішною. Так, у середньому трохи більше ніж 30 % ходаків знайшли придатне місце для родин, які їх направили. До причин невдач ходацького руху слід віднести: відсутність вільних ділянок і дозволу на заселення у 16,3 % випадках, відсутність приписки до місцевих громад або велика ціна за приписку – 44, недоліки ґрунту – 15,5 % [171, с. 44]. Також, часто адміністративні непорозуміння ставали перепорою для ходаків, хоч уряд і намагався організувати їхню діяльність, наприклад, для них організовувалися спеціальні поїзди, про рух яких “сповіщалося по селам і хуторам” [65, арк. 27].

З 1907 р. Головне управління землеробства і землевпорядкування ввело спеціальні черги для відправки переселенців. Ці черги повинні були сприяти покращенню перевезення переселенців. Під час подорожі переселенці та ходоки мали значні труднощі. Було погано організовано перевезення до місця призначення, потяги рухалися дуже повільно, постійно мали місце запізнення поїздів (майже 95 % усіх рейсів) [343, с. 194] та затримка їх на станціях, виникали конфлікти з приводу ціни на квитки, бо деякі переселенці мали пільги на проїзд, а залізниці не бажали це враховувати. На ці недоліки звернули увагу переселенські агенти Харківської губернської земської управи Бабецький і Шенфогель. Вони зазначили, що крім цього до вагонів сідало більше 30 чол. Часто під час руху водними шляхами відбувалися грошові побори з переселенців. До того ж санітарний огляд міг бути кращим. Хоча, наприклад, на ст. Нова Баварія було влаштовано санітарний вагон, а потім такі вагони чіплялися до кожного переселенського поїзду [226, с. 3]. Частими були травми та поранення [163, с. 70, 73]. Під час проїзду часто зустрічалося брутальне ставлення контролерів, грабіжництво [98, арк. 55-57] і, навіть, вбивства [229, 1911, с. 4]. Переселенському руху заважала неузгоджена діяльність чиновників, їхнє халатне ставлення до своїх обов'язків. Тобто шлях переселенців до нового місця був дуже важким, незважаючи на те, що уряд розумів важливість скорочення тривалості перевезення, щоб не обезсилити людей і зберегти кошти переселенців, потрібні їм на новому місці [125, с. 200].

На новому місці новоприбулі часто не мали достатньої підтримки з боку місцевої адміністрації. Зустрічаючи на новому місці значні труднощі: нестача коштів на ведення господарства, неможливість записатися до місцевих товариств, відсутність вільних земель, зміна сільськогосподарського циклу, клімату та ґрунту, побутові труднощі, важка адаптація до нових умов, віддалені шляхи сполучення, більш важкий був обробіток землі, погані стосунки з місцевим населенням, погана медична допомога, багато хто з переселенців через деякий час повертався до дому, хоча вони і отримували те, чого бажали – досить велику кількість землі (в середньому 30-100 дес.). Неврожаї за словами переселенців стали перепорою тільки для 1,5 % опитних селян [229, 1910, с. 6]. Господарство на новому місці здебільшого

продовжувалося вестися екстенсивним шляхом. Не застосовувалися покращені системи сівозміни та добрива. Земля переважно була цілиною і тому її треба було по кілька разів переорювати.

Уряд не надавав цим переселенцям належної допомоги про що, до речі, зазначав сам П.А. Столипін. “Новим прибульцям доводилося жити турботами о “хлібі єдиному”, у стомлюючій боротьбі з природою” [172, с. 43]. Також важливо зазначити, що селяни не ставали власниками землі, а лише її утримувачами, не маючи права її відчуження. Зі 100 опитаних у 1916 р. Харківською губернською управою переселенців про те як вони влаштувалися, 19 чол. відповіло, що посередньо, 12 – важко, 27 – добре, 36 – погано [89, арк. 66-322]. Таким чином, приблизно половина переселенців погано влаштувалася на новому місці і бажала повернутися додому. Одним із факторів, який стояв їм на заваді було малоземелля на батьківщині. У 1910 р. П.А. Столипін та головний управляючий землевпорядкуванням і землеробством Росії О.В. Кривошеїн під час поїздки до Сибіру та Поволжя констатували, що “на 1 липня поточного року в Сибіру числилося 344 тис. чоловічих душ (700000 взагалі) невлаштованих переселенців, які не мали землі” [312, с. 265]. Тому протягом 1906-1913 рр. в Україну повернулося майже четверта частина переселенців [355, с. 288].

Особливо велика кількість зворотних переселенців була в 1911-1912 рр., тому що попередні два роки були найбільш інтенсивними в переселенському русі, а за звичай селяни вирішували повертатися після 2-3 років, проведених на новому місці. Але, на нашу думку, кількість зворотних переселенців була не такою і великою, щоб можна було погодитися з думкою про невдачу столипінської переселенської політики, про що особливо наголошували радянські історики [307, с. 73]. Майже 2/3 зворотних переселенців (67 % зворотних сімей) у 1896-1909 рр. відносилися до числа самовільних переселенців, які до переїзду на нове місце не закріпили земельну ділянку [172, с. 76]. Особливо це добре видно на прикладі кількості зворотних переселенців із Лівобережжя. Так, у Харківську губернію в 1906-1912 рр. повернулося лише 12,5 % переселенців, а в інших губерніях цей відсоток був ще нижчим: на Чернігівщину повернулося 8,8 [324, с. 45], Полтавщину 9,9 % [165, с. 9].

Переселення селян у східні райони імперії було невід'ємною частиною столипінської аграрної реформи. Підтвердженням цієї думки є той факт, що 75 % усіх переселенців до Сибіру, наприклад, із Харківської губернії з 1885 по 1914 рр. прийшло саме на роки проведення реформи [310, с. 82]. Завдяки переселенню планувалося зменшити перенаселення губерній Європейської Росії. Слід відмітити, що переселенська політика царського уряду мала успіх серед населення Лівобережної України, хоч існувало ряд недоліків під час її проведення: недовіра владі, погана організація перевезення, недостатня кількість інформації, нестача коштів у переселенців, недостатня підтримка новоприбулих на новому місці.

Все більшого значення для розвитку сільського господарства набуває діяльність земств. Вони надавали значну допомогу селянським господарствам і мали на меті “створення таких умов, при яких можливо було б в короткий час підняти прибутковість селянського рільництва” [162, с. 52]. “Необхідність спеціальних знань у справі покращення сільського господарства привела земства до думки запросити особливих спеціалістів – агрономів на постійну службу” [253, с. 45]. Так, на Харківщині в 1910 р. при губернській землевпорядній комісії було створено 1 посаду губернського агронома і 13 повітових [78, арк. 24], які мали допомагати селянам у веденні господарства [106, арк. 3-5]. У 1911 р.

Лебединська повітова земська управа відвела агроному землевпорядної комісії постійне приміщення, де він надавав безкоштовну агрономічну допомогу селянам, а в разі необхідності і виїздив та допомагав селянам. У цьому ж році при губернському земстві вже працювало 111 агрономів [209, с. 96]. У селах повіту створювалися показові хутірські та відрубні ділянки, склади вдосконаленої техніки, прокатні пункти, безкоштовно надавалося насіння нових культур, працювали насінні склади [160, с. 47]. У 1901 р. оборот земських складів Харківської губернії, які торгували залізом та сільськогосподарськими машинами і знаряддями складав 214, у 1904 р. вже 760,5 тис. крб., а в Полтавській губернії ці цифри складали 450 та 580,1 тис. крб. [252, с. 134]. На агрономічну допомогу населенню уряд виділяв кошти, так, Харківська губернська земська управа в 1907-1916 рр. виділила всім повітовим управам 270000 крб. [97, арк. 53-55]. Показовим є той факт, що в

листуванні між губернською та повітовими управами за цей період. із боку останніх не має жодної наполегливої вимоги коштів на надання агрономічної допомоги населенню. Є лише окремі скарги на їхню нестачу для проведення якогось заходу, наприклад, для додаткової закупівлі нових культур [96, арк. 4, 22].

На 1907-1914 рр. приходиться третій етап діяльності земств щодо піднесення агротехнічного рівня. “Земства... в останні роки приділяють агрономічному питанню виняткову увагу” [112, арк. 102]. Розроблені раніше заходи отримали конкретну реалізацію. Влаштовувалися повітові, губернські, а потім районні та обласні показові поля [35, арк. 84], губернські, повітові та повітові прокатні пункти. Показові поля давали селянам можливість ознайомитися з організацією правильних сівообігів, а показові ділянки – з культурами окремих рослин. Найбільша кількість дослідних полів існувала у Полтавському повітовому земстві – 59. У 1913 р. існувало 4 районних земських поля. У 1914 р. була створена Харківська дослідна станція (для земств південного регіону), Київська (для західних земств і в тому числі для Полтавської та Чернігівської). Урожайність цих полів була досить високою. Так, у Констянтиноградському повіті Полтавської губернії в 1912 р. урожайність жита у середньому по повіту була 75 пудів з 1 дес. а на показовому полі – 130, урожайність проса дорівнювала 64 і 190 пудів відповідно, ярової пшениці 34 та 60, ячменю – 61 та 124 пудів [305, с. 178].

Насіння нових рослин у більшості випадків надавалося селянам безкоштовно. Особлива увага приділялася новоствореним хутірським та відрубним господарствам і їм надавалася досить значна агрономічна допомога [111, арк. 7; 35, арк. 76-77]. Земства слідкували за розвитком сільського господарства, збирали статистичні відомості щодо його стану [113, арк. 10]. У 1909 р. в Полтавській губернії працювало 11 повітових складів [208, с. 97], у 1912 р. в Харківській губернії було теж 11 таких складів із 54 відділеннями [155, с. 30], які продавали сільськогосподарські машини та насіння. Розміри земських операцій постійно зростали. Наприклад, у 1909 р. в Полтавській губернії було відпущено сільськогосподарських машин та знарядь 334,3, у 1912 р. – 628,8, Харківській – 425,9 та 1109,1, Чернігівській – 148,4 та 355,2 тис. крб. [140, с. 9]. У 1912 р. в

Харківській губернії діяло 170 прокатних пунктів. Так, у 1913 р. Волчанський насінний склад (Волчанський повіт Харківської губернії) продав продукції на 17992 крб. [162, с. 127]. У 1911 р. Сосницьке повітове земство Чернігівської губернії продало 15 віялок, 13 борон, 10 плугів [118, арк. 89-90]. У 1912 р. Полтавській губернії працювало 454 прокатних станції [146, с. 31]. У 1913 р. в Харківській губернії було влаштовано 365 показових полів і 7367 показових ділянок, засновано 445 прокатних і 294 зерноочищувальних пунктів [376, с. 124].

Постійно відбувалося збільшення кількості підприємств, що займалися виготовленням сільськогосподарських машин. Центр сільськогосподарського машинобудування перемістився з Росії в Україну. Так, у 1913 р. з 294 підприємств 138 (з оборотом 23534 тис. крб.) знаходилися в Україні, а в Росії 156 (з оборотом 19070 тис. крб.) [318, с. 33]. З 1913 р. розпочалося ввезення в Росію перших тракторів і вже в кінці цього року в Харківській губернії їх налічувалося 17 штук [372, с. 120].

Набували поширення сільськогосподарські читання, доклади, які організовував земський агрономічний персонал [11, арк. 125]. У Полтавській губернії в 1912 р. було проведено найбільшу кількість читань – 1696, на них були присутні 89 тис. чол. [223, с. 4], а в Харківській губернії лише 578 читань [210, с. 156]. У 1913 р. на Чернігівщині було проведено 477 таких читань, на яких були присутні 31818 чол. [143, с. 42]. Також у 1910 р. в Харківській губернії виходило 13 сільськогосподарських видань, а в Чернігівській – 19 [305, с. 177]. Створювалися навіть “агрономічні поїзди” для проведення лекцій та надання допомоги господарствам на місцях [31, арк. 1].

Проводилися сільськогосподарські виставки, конкурси та екскурсії. Так, у 1902 р., 1903 р. відбувалися харківські повітові сільськогосподарські та кустарно-промислові виставки [216; 124]. У 1911 р. у Валківському повіті Харківської губернії проводився конкурс господарств із рільництва, а у Вовчанському та Куп'янському – конкурси парів. У цьому ж році Харківським повітовим земством було організовано екскурсію в Богемію та Моравію [305, с. 178-179]. Взагалі в Харківській губернії в 1911 р. було проведено 27 виставок з різних галузей

сільського господарства [209, с. 88]. У Полтавській губернії в м. Лохвиця відбулася виставка тваринництва [42, арк. 3]. У 1912 р. в м. Чернухи Лохвицького повіту Полтавської губернії було проведено сільськогосподарську виставку, на якій працювало 8 відділів із різних галузей господарства [161, с. 135]. У 1913 р. в Чернігівській губернії було проведено 8 таких виставок [143, с. 48].

Земства продовжували займатися і проведенням меліоративних робіт. Так, у Чернігівській губернії особливого значення набувала проблема осушення боліт [112, арк. 180]. Уряд у 1909 р., задовольнивши клопотання Чернігівського губернського земського зібрання, виділив позику в 375 тис. крб. [191, с. 570]. Земства виділяли кошти найбільш бідним селянам, які здійснювали посіви на піску [112, арк. 102].

Найяскравішим показником розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві було зростання сільської кооперації, яка набула досить великого значення. “Кооперативний рух був єдиною продуховиною, що через неї могли прориватися буржуазні прагнення селянської маси... Об’єднання йшло як по лінії споживчих, так і кредитових і сільськогосподарських товариств” [324, с. 67]. Її розвиток підтверджував прагнення селян поліпшити умови свого життя та завдяки створенню кооперативних організацій піднести власні господарства [10, арк. 58; 34, арк. 36]. Земства продовжували політику на впровадження кооперації як засобу покращення економічного становища населення на принципах самопомоги та самодіяльності населення. Вони визначали напрямки допомоги сільському господарству [58, арк. 7]. Сприяння розгортанню кооперативного руху визнавалося одним із найголовніших завдань земств. Ці установи сприяли господарям у купівлі сільськогосподарських машин та знарядь [105, арк. 4-5], плодоовочевих дерев та насіння [104, арк. 4], покращенні скотарства [103, арк. 3-7].

У кооперативах “збираються елементи села найсильніші економічно; у них нема таких шарів села, що ми їм тільки можемо морочити голову, не знаючи ані рецептів, ані засобів для порятунку тих карликових господарств” [364, с. 138]. Підтвердженням цієї думки є, наприклад, склад Рогінського сільськогосподарського кооперативу Полтавської губернії. Так, у 1906-1912 рр. селяни з кількістю землі від 6 дес. і більше, тобто середняки і багатії, склали 65 % членів кооперативу. У

середньому трохи більше 90 % членів становили селяни. У 1911 р. в Харківській губернії було 49 сільськогосподарських товариств [209, с. 79], а 1912 р. вже 56 [30, арк. 205-209]. На початку 1915 р. в Полтавській губернії існувало 345 сільськогосподарських товариств, у Чернігівській – 134, Харківській – 104 [324, с. 69]. На 1 січня 1911 р. в Полтавській губернії одне товариство припадало на 19,2, у Харківській – 50,5, у Чернігівській – 48,6 тис. чол. [192, с. 25-30].

Особливо велике значення для селянського господарства мала кредитна кооперація, зростання якої доводило, що грошові стосунки на селі за часів Столипінської реформи розвивалися більш інтенсивно. Організація доступного сільськогосподарського кредиту було одним із головних завдань уряду [172, с. 165]. Положенням від 7 червня 1904 р. про установи дрібного кредиту головною метою було поставлено завдання забезпечення необхідними грошима на банківських началах сільських господарів, землеробів, ремісників промисловців та їх об'єднань. Позички надавалися на оборотні кошти, господарчі вдосконалення, купівлю інвентарю [8, арк. 1-3]. Установи дрібного кредиту мали право приймати грошові вклади та заключати позики [276, с. 64]. Діяльність кредитних товариств набула все більшого розмаху. У 1902 р. в 5 українських губерніях: Катеринославській, Полтавській, Таврійській, Херсонській та Чернігівській було засновано 26 кредитних товариств, які мали до 7,6 тис. членів та загальний баланс до 584,9 тис. крб.

Державний банк, виділяючи кошти на основні фонди новостворених кредитних товариств, почав ретельніше збирати про них відомості, тому ми і маємо більш детальну картину їхньої діяльності. Основна кількість їх припадала на Полтавську губернію – 10 (при Кременчуцькому відділенні держбанку – 6, Роменському – 3, Полтавському – 1), на 1 листопада їх було вже 13. У 1904 р. в Полтавській губернії існувало 250 волосних ощадних кас, з річним оборотом більше 7 млн. крб., у Харківській – 199 (1,9 млн. крб.), у Чернігівській – 115 (1,4 млн. крб.) [295, с. 56, 86-87]. У цьому ж році в Чернігівській губернії працював 31 мирський капітал, з оборотом 286 тис. крб., у Полтавській не було, а в Харківській – 24 (76 тис. крб.). Сільських банків на Чернігівщині не було, на Полтавщині – 7, на

Харківщині – 11 [295, с. 60, 70]. У 1910 р. на Харківщині існувало 268 закладів дрібного кредиту з загальним балансом 4332203 крб. [210, с. 115, 116]. На 1 січня 1914 р. в Харківській губернії існувала 261 кредитна установа, яка мала 238023 членів, сума балансів складала 17269,5, сума вкладів – 12573,9, залишок позичок – 15434,5 тис. крб.; у Полтавській – 302 (215884 чол.), 15686,1, 10237,9 та 14130,7 тис. крб.; Чернігівській – 255 установи (142583 чол.), 8267,9, 5613,2 та 7420,1 тис. крб. відповідно [176, с. 192].

Але свого подальшого продовження процес реформування сільського господарства не отримав. У 1911 р. було вбито його організатора П.А. Столипіна, а потім у 1914 р. розпочалася Перша світова війна. Припинення реформи відбулося суто адміністративним шляхом – 5 травня 1915 р. головний управляючий землевпорядкуванням і землеробством Росії О.В. Кривошеїн розіслав усім губернаторам циркулярного листа, в якому розпорядився припинити виділи з общин у зв'язку з війною. Розпорядження було підтверджене в 1917 р. Постановою Тимчасового уряду.

Отже, на розвиток сільського господарства на початку ХХ ст. великий вплив мала столипінська аграрна реформа. Під час її проведення, незважаючи на досить невеликий строк її впровадження, відбулися істотні зміни, що спричинили перехід сільського господарства на новий, вищий рівень його розвитку. Реформа досягла певних успіхів у справі розвитку капіталістичних відносин, руйнуванні общини, створенні незалежних приватних господарств.

Посиливши процеси подальшого розвитку капіталізму, Столипінська реформа відкривала шлях більш ефективним методам ведення господарства та спрямовуючи зусилля селян на можливість покращення свого економічного становища, на пристосування до ринкового ведення господарства. Підвищення урожайності в селянських господарствах нового типу, перебудова на прибуткові галузі у розвитку тваринництва, поступове збільшення купівель та використання землеробських машин і знарядь, добрив, заведення нових поліпшених порід свійських тварин, відкривали перспективи подальшої товаризації сільського господарства.

Підвищення активності селян у справі покращення свого економічного становища змушувало їх шукати різні форми найвигіднішого збуту своєї продукції, що викликало значне збільшення кількості та активізації діяльності земських кас, дрібного кредиту, збутових, кредитних, споживчих кооперативів.

Причини негативного ставлення селян до реформи були досить різні. Багато селян були упевнені, що держава повинна збільшити їхні наділи шляхом “прирізки” поміщицьких земель й передачі церковних і казенних земель. Не задовольняло селянство те, що після початку реформи більшість коштів та зусиль земські установи почали звертали саме на землевпорядні господарства, які становили меншість у порівнянні з усіма господарствами регіону. Реформа привела до втрати селянами землі, зростання соціальних відносин. Недостатньою була агрономічна та фінансова допомога держави.

У розвитку сільського господарства відбувались процеси поступового збільшення посівних площ, особливо під зерновими та технічними культурами, урожайності цих культур внаслідок того, що вони користувались великим попитом на ринку та збільшенню уваги селянства до раціональних технологій; поступове зростання селянського землеволодіння як наслідок його індивідуалізації та прагнення до прибутковості господарств, поступове зменшення поміщицького землеволодіння як закономірний процес розвитку капіталізму у сільському господарстві; збільшення уваги селян до правильно організованої системи ведення тваринництва; поступове зростання витрат держави на селянські потреби; активна діяльність земств у цьому напрямі.

Внаслідок столипінської реформи диференціація селянства зростає, процес обезземелення відбувався інтенсивно і земля зосереджувалась у руках заможних господарів. За рахунок перерозподілу земель селян, які переселилися у східні регіони Російської імперії, скоротилася кількість малоземельних селян і збільшився прошарок заможних, які концентрували у своїх руках землю. Однак, при цьому зростало і число бідних селян. Малоземельним селянам столипінська реформа не тільки не надала можливості зміцніти, але “ще більш прискорили той процес розпаду дрібного хліборобства, бо дали тепер можливість вільно розпоряджатися

своїм дрібним наділом” [364, с. 47] й остаточно перетворила їх на пролетарів. Збереження великого панського землеволодіння не дозволяло розв’язати проблему малоземелля і безземелля. Однією із складових частин реформи було переселення селян у східні райони Російської імперії.

Селяни одержали можливість стати власниками своєї землі, поступово перетворюючись на відносно самостійних суб’єктів господарської діяльності, які не були обмежені правилами організації господарства та відчували злиття родини з певною ділянкою землі, що надавало можливість постійного та довгострокового вкладання коштів і власної праці в землю для отримання позитивних для себе результатів. Так, у лівобережних губерніях у 1910 р. на кожні 100 знарядь для підйому ґрунтів приходилося 78,5 вдосконалених, Полтавська губернія в цьому відношенні взагалі йшла після Півдня України, бо, наприклад, в Європейській Росії ці цифри складалі тільки 34,3 [186, с. 34-35]. Завдяки цьому в цих господарствах швидше вводилися покращення техніки землеробства (ранні пари, глибока оранка та інші), організаційно-виробничі умови праці. Відбулося збільшення числа як приватних власників, так і площі селянського землеволодіння. Земля поступово концентрувалася в руках тих, хто міг ефективно вести своє господарство. Завдяки діяльності землевпорядних комісій проблема черезсмузжя та далекоземелля ставала все менш важливою.

Відбувалося підвищення врожайності. Так, наприклад, середньорічний валовий збір на Україні зернових у 1909-1913 рр. становив 1070 млн. пудів, а в дореформений період у 1896-1902 рр. 775 млн. пудів [348, с. 59].

Успіх столипінської аграрної реформи в лівобережних губерніях, особливо в Харківській, можна пояснити тим, що місцеві мешканці більше схильні до ведення приватного одноосібного господарства, цей процес відбувався в регіоні, де в сільському господарстві вже були досить розвинені капіталістичні відносини. Селяни отримали довгоочікувану можливість стати власниками своєї землі і формально узаконити своє право на землю. Вони почали більш відповідальніше ставитися до ведення власного господарства, особливо в питаннях продажу своєї продукції на ринку. Говорячи про ці причини успіху необхідно зазначити, що за

словами економіста А.С. Лосицького “... розпад общини почався самовільно, задовго до новітніх законодавчих актів. У галузі селянського землеволодіння цей процес має глибоке коріння в народному житті” [304, с. 1]. Аграрне реформування надало поштовх розвитку земельного ринку, переходу до землі тих, хто міг її ефективно використовувати, розгортанню селянської кооперації. Зміцненню добробуту заможних верств селянства сприяли різні форми кооперації, кредитні та ощадно-позичкові товариства, спеціалізація господарства та вирощення товарної продукції на продаж, поліпшення сівозміни, застосування залізних знарядь праці і сільськогосподарських машин, зв’язок із селекційними дослідними станціями і посередницькими бюро, укладання контрактів на поставку сировини з заводами з отриманням авансування за 3-4 роки наперед, зв’язок із переробною промисловістю, підвищення рівня товарності господарства з впровадженням технічних культур. У роки промислового піднесення 1910-1914 рр. відбувалося покращання добробуту селян про що свідчить оцінка їх господарських будівель, що зі збільшенням землі у господарстві підвищувалась у вартості. Грамотність серед селян зростала із збільшенням площі їх землеволодінь.

Потреба в грамотних робітниках і службовцях змусили уряд через земства збільшувати кількість початкових шкіл для селянства України та відкрити класи підготовки спеціалістів із садівництва і городництва. Земства вживали заходів для покращення стану охорони здоров’я на селі і боротьби з епідемічними захворюваннями в міру своїх можливостей. Хоча загальна картина не була все ж таки такою гарною, так, наприклад, у 1911 р. в Чернігівській губернії зі 105 обстежених хуторів тільки 32 відповідали своїй назві та змістові [283, с. 500]. Сучасники підкреслювали, що село перебувало у перехідному стані й завдяки процесам подальшої диференціації внаслідок індивідуалізації селянського землеволодіння являло собою строкате зібрання господарських одиниць, які розрізняються між собою своїми інтелектуальними та економічними силами [220, с. 2].

Столипінська аграрна реформа в цілому позитивно вплинула на розвиток сільського господарства Лівобережжя. Під час її проведення з одного боку

відбувалося поступове зростання селянського землеволодіння, а з іншого – зменшення поміщицького землеволодіння, що було закономірним процесом у розвитку капіталізму в сільському господарстві. Індивідуалізація селянського землеволодіння призвела до збільшення кількості господарств, які задовольняли ринковий попит на продукцію сільськогосподарського виробництва. За рахунок перерозподілу земельних наділів селян, що переселилися у східні регіони Російської імперії на Лівобережжі скоротилася кількість малоземельних селян і збільшився прошарок заможних.

Серед причин, які позитивно відбилися на розвитку індивідуальних господарств слід зазначити застосування удосконалених знарядь праці, покращений обробіток землі та допомогу агрономів. Розвиток агрономічної справи свідчив, що поряд із закріпленням землі в особисту власність, ці заходи мали не менш важливе значення: без цього не було б прогресу в розвитку одноосібних селянських господарств.

Незважаючи на позитивні зрушення селянське господарство не було в достатній мірі забезпечене робочою худобою, сільськогосподарським реманентом, добривами. Відсутність капіталу та агрономічних знань унеможлилювала поширення нових, інтенсивних форм господарювання. Землекористування як при подвірній, так і при общинній формі володіння дуже важко було вести раціонально, в умовах нестійкості володіння земельними ділянками, черезсмужжя, дальнотемелля, що перешкоджало прояву не тільки господарської ініціативи, але й веденню взагалі господарства.

Столипінська реформа призвела до перебудови психології селянина у напрямі розкриття власного потенціалу, агрономічні заходи, позитивні зміни у землеробстві, тваринництві доводить, що столипінські аграрні перетворення вирішували завдання реорганізації та стабілізації всього економічного життя. Вона не лише змінила відносини землеволодіння та землекористування на Лівобережній Україні, але і позитивно вплинула на вдосконалення рівня матеріально-технічної бази й агрокультури регіону

Висновки

Проведений аналіз наукової літератури переконує нас у тому, що тема розвитку сільського господарства в Лівобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. досліджена фрагментарно. Значна кількість документальних матеріалів із проблематики дослідження зосереджена в Державному історичному архіві України в м. Києві. Також документальні матеріали з теми дослідження зберігаються в обласних державних архівах. Розробка важливих аспектів розвитку сільського господарства Лівобережжя наприкінці XIX – на початку XX ст. представлена в фондах Державного історичного архіву України в м. Києві. Певна кількість матеріалів з теми дослідження знаходиться у фондах державних архівів Полтавської, Сумської, Харківської та Чернігівської областей. Загалом опрацьовано 56 фондів, 118 справ 5 державних обласних архівів України та Державного історичного архіву України в м. Києві.

Сукупність джерел, проаналізованих автором у дисертації, репрезентативна і достатня, що дозволило автору виконати поставлені завдання. На нашу думку, наявні історичні джерела з цієї тематики дозволяють продовжити розробку розвитку сільського господарства Лівобережжя.

Подальша робота з опублікованими джерелами робить можливим здійснити досить потрібні історіографічні дослідження, для критичного аналізу матеріалу, що міститься в архівних документах. Для розробки проблем землеволодіння та землекористування є значні архівні матеріали, які зберігаються в Центральному історичному архіві м. Києва (Ф. 336, 442, 1191, 1439). Великі пласти інформації, що зберігаються в місцевих архівах дозволяють простежити зміни в розвитку сільського господарства в окремих губерніях. Нових розробок вимагає виявлення найбільш пріоритетних галузей сільського господарства наприкінці XIX – на початку XX ст. На основі місцевих документів доцільно простежити зміни у сільському господарстві лівобережних губерній, зумовлені проведенням столипінської аграрної

реформи. Дисертаційний матеріал та її основні висновки мають бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії сільського господарства та селянства України, підготовці підручників і навчальних посібників, лекцій і спеціальних курсів для навчальних закладів, при проведенні краєзнавчих заходів, у ході перспективного планування й складання програм розвитку сільського господарства. Розробка такої проблеми, як розвиток сільського господарства Лівобережної України наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., допоможе з'ясувати особливості становища та етапи розвитку аграрного сектору економіки.

Розвиток сільського господарства України відбувався досить складним і часто суперечливим шляхом у розвитку тодішнього суспільства. Існування екстенсивних форм сільськогосподарського виробництва було основним гальмом у розвитку ринкових відносин.

Лівобережні губернії найменш активно включалися у ринкові стосунки і формування ринкових відносин у регіоні відбувалося досить повільно. В аграрному секторі лівобережних губерній наприкінці ХІХ ст. спостерігалось переплетення різних соціально-економічних укладів та соціальних типів господарств. На Полтавщині общинне землекористування складало 14,6 %, Чернігівщині – 53,7 %, в Харківській губернії – 94,5 %. Тобто, ми бачимо, що общинне землекористування особливо переважало в Харківській губернії, у двох інших лівобережних губерніях ця цифра була значно меншою.

При цьому в розвитку сільського господарства Лівобережжя відбувався ряд нових тенденцій: утворення кооперативних товариств по збуту сільськогосподарської продукції; значний розвиток споживчої кооперації; активна участь земств у процесі купівлі-продажу товарів, необхідних і доступних селянам.

Однією із перепон розвитку сільського господарства було небажання вищих урядових кіл застосувати ефективні і рішучі кроки з метою його реформування. Існуюча податкова система була важким тягарем для селян. За розмірами селянських платежів Харківська та Полтавська губернії займали перше місце в Росії.

Відбувалося зростання церковного та монастирського землеволодіння. Але найбільш швидкими темпами відбувався процес збільшення селянського

землеволодіння. Посилювалися господарські позиції тих підприємливих селян та землевласників, які вели господарство на основі капіталістичної системи. Поширення використання сільськогосподарських машин, найманої праці, розширення грошово-ринкових відносин, спеціалізації регіонів у виробництві сільськогосподарської продукції, диференціація селянства свідчили про поширення ринкових відносин у сільському господарстві. Селянське господарство з економічної точки фактично стало альтернативою поміщицькому.

Створений у 1882 р. Селянський поземельний банк слугував головним інструментом державного регулювання купівлі-продажу і мав на меті допомогти селянам у справі купівлі додаткової кількості землі, але найбільш активна робота банку розпочалася вже за часів столипінської аграрної реформи.

Наприкінці XIX ст. земськими установами було вперше здійснено спробу щодо піднесення агротехнічного рівня сільського господарства. Спочатку земства за заявками приватних осіб виписували землеробські знаряддя і машини. Потім почали створювати власні сільськогосподарські склади, зерноочищувальні пункти, показові поля, економічні ради, влаштовувати метеорологічні станції, проводити меліоративні роботи, геологічні, ґрунтові дослідження, сільськогосподарські читання, вивчення різних галузей сільського господарства та сільськогосподарських культур.

Розвитку сільського господарства сприяло становлення та поширення кооперативного руху. Кооперація стає рухом самооборони слабких і соціально принижених верств населення. Вона дозволила значно підвищити продуктивність праці, сприяла зростанню їхнього громадянського статусу, освіти як селян, так і поміщиків. Долаючи труднощі через відсутність досвіду, кооперація поступово вирішувала проблеми у своєму розвитку, отримувала нові форми, об'єднуючись у союзи.

Подальший розвиток внутрішнього і зовнішнього ринків, поглиблення суспільного поділу праці, взаємозв'язок сільського виробництва з переробною галуззю промисловості сприяли прогресу сільськогосподарського виробництва та

розвитку товарного землеробства, господарській спеціалізації Лівобережної України на виробництві пшениці, а з технічних культур – тютюну та цукрового буряка.

Внаслідок розвитку ринкових відносин та зростання попиту на зернові та технічні культури зробили сільське господарство достатньо перспективним заняттям. Сільське господарство набувало все більшого підприємницького характеру, яке визначало його орієнтацію на високоприбуткові галузі. При цьому середня врожайність основних хлібних культур по Україні на межі століть найменшою була саме на Лівобережжі.

У лівобережних губерніях проблема малоземелля та безземелля набувала особливого значення через те, що тут середній наділ поміщицьких селян на одну ревізьку душу був найменшим на Україні – 2,5, тоді як в правобережних губерніях – 2,9, південних – 3,7 дес. Диференціація селян за надільним землеволодінням на рубежі століть досягає значних розмірів. Оренда землі, як один із шляхів розширення селянського землеволодіння, при тих умовах, на яких вона відбувалася, не сприяла удосконаленню землеробства.

Перед початком столипінської аграрної реформи співвідношення общинного та подвірного землеволодіння в лівобережних губерніях різнилося, що призводило до особливостей у її впровадженні. Найменша кількість общинного землекористування припадала на Полтавську губернію – 14,6 %, у Чернігівській – 53,7 %, а у Харківській – 94,5 %, тобто общинне землекористування особливо переважало в Харківській губернії, у двох інших лівобережних губерніях ця цифра була значно менша, що призводило до особливостей у впровадженні реформи. Саме тому найбільший відсоток господарств, що закріпили землю в приватну власність по відношенню до общин був у Харківській губернії – 52,9 %, Полтавській – 12,1 %, Чернігівській – 8,4 %. Площа закріпленої в приватну власність землі становила в Харківській губернії 937193 дес. (37,2 %), Полтавській – 44402 дес. (13,8 %), Чернігівській – 86675 дес. (6,9 %). Розглянуті в роботі особливості реалізації столипінської реформи у цьому регіоні ще раз підкреслюють необхідність використання регіонального підходу при її аналізі, з урахуванням історичних та економічних особливостей різних регіонів України.

Столипінська аграрна реформа позитивно вплинула на розвиток сільського господарства Лівобережжя. Під час реформи з одного боку відбувалося поступове зростання селянського землеволодіння, а з іншого – зменшення поміщицького землеволодіння, що було закономірним процесом у розвитку капіталізму в сільському господарстві. Зростання селянського землеволодіння шляхом купівлі-продажу вимагало великого напруження сил від тих, хто отримував довгострокові кредити, привчало більше цінувати придбане важкою працею. Індивідуалізація селянського землеволодіння призвела до збільшення кількості господарств, які задовольняли ринковий попит на продукцію сільськогосподарського виробництва. За рахунок перерозподілу земельних наділів селян, що переселилися у східні регіони Російської імперії на Лівобережжі скоротилася кількість малоземельних селян і збільшився прошарок заможних.

Серед причин, які позитивно відбилися на розвитку індивідуальних господарств селяни вказували на перехід до ведення хутірсько-відрубного господарства, застосування удосконалених знарядь праці, покращений обробіток землі та допомога агрономів. Розвиток агрономічної справи свідчив, що поряд із закріпленням землі в особисту власність, ці заходи мали не менш важливе значення: без цього не було б прогресу в розвитку одноосібних селянських господарств.

Діяльність землевпорядних комісій і земств головним чином спрямовувалась на підтримку хутірських та відрубних господарств. Одним із важливих механізмів реалізації нової аграрної політики був Селянський Поземельний банк, діяльність якого сприяла збільшенню селянського землеволодіння.

Перехід до нової системи землеволодіння та агрономічні заходи посилювали зв'язки між сільським господарством та промисловістю Лівобережжя. Підвищення активності селян у справі покращення свого економічного становища змушувало їх шукати різні форми найвигіднішого збуту своєї продукції, що призвело до збільшення кількості земських кас дрібного кредиту, збутових, кредитних, споживчих кооперативів. Реформа виявила необхідність надання селянам агрономічної допомоги, посилила увагу до цього з боку держави та місцевих органів влади.

Незважаючи на позитивні зрушення селянське господарство не було в достатній мірі забезпечене робочою худобою, сільськогосподарським реманентом, добривами. Відсутність капіталів та агрономічних знань унеможлилювала поширення нових, інтенсивних форм господарювання. Землекористування як при подвірній, так і при общинній формі володіння дуже важко було вести раціонально, в умовах нестійкості володіння земельними ділянками, черезсмужжя, дальнотемелля, що перешкоджало прояву не тільки господарської ініціативи, але й веденню взагалі господарства. Значна кількість невирішених питань у аграрних відносинах спричинила хід подальших подій вітчизняної історії.

Соціально-економічне життя сільськогосподарських виробників у зазначений період було досить важким. Диференціація селян за надільним землеволодінням на рубежі століть досягає значних розмірів. Через неможливість забезпечити себе продовольством та коштами завдяки веденню сільського господарства, селяни шукали шляху поповнення сімейного бюджету шляхом зайняттям кустарними промислами, заробітчанством та переселення до інших регіонів Російської імперії, особливо під час проведення столипінської реформи.

Заможні господарі починають відігравати роль нової сили в економічному зростанні сільськогосподарського виробництва на селі. Існування приватного землеволодіння поступово привчало людину до відчуття себе господарем свого наділу, психологічно підготувало селян до закріплення землі в особисту власність та покращання умов свого життя.

Соціально-економічне становище сільськогосподарських виробників у зазначений період було досить важким. Розвиток ринкових відносин посилював розшарування серед селян. Через неможливість забезпечити себе продовольством та коштами за рахунок сільського господарства, селяни займались кустарними промислами, заробітчанством та переселялись до інших регіонів Російської імперії. Зміни у становищі сільськогосподарських виробників почали особливо позначатися під час проведення столипінської реформи. Реформа викликала підвищення уваги до раціонального ведення господарства. У цей період відбулася перебудова світогляду селянина в напрямі розкриття власного потенціалу. Активізація особистісного

фактору у справі господарювання була одним із найважливіших результатів реформи. Активізація особистісного фактору у справі господарювання була одним із найважливіших результатів реформи.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

1. Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України в м. Києві

Ф. 274. – Оп. 1.

1.1. *Про арендные цены и размеры отработок за аренду земли в Константиноградском и Полтавском уездах в 1902 г.* – Од. зб. 617. – Арк. 287.

Ф. 318. – Оп. 1.

1.2. *Сведения про арендные цены в Полтавской губернии.* – Од. зб. 128. – Арк. 37.

1.3. *Материалы расследования Киевской судебной палатой причин массового крестьянского движения в Полтавской и Харьковской губерниях весной 1902 г.* – Од. зб. 129. – Арк. 61 зв.

1.4. *Сведения про арендные цены и размеры отработок за аренду земли в с. Парасковцы Харьковской губернии.* – Од. зб. 134. – Арк. 15 зв.

1.5. *Сведения про арендные цены и размеры отработок за аренду земли в с. Ковалёвка Харьковской губернии.* – Од. зб. 135. – Арк. 72.

1.6. *Сведения про арендные цены и размеры отработок за аренду земли в с. Смородино Харьковской губернии.* – Од. зб. 137. – Арк. 61.

1.7. *Сведения про арендные цены и размеры отработок за аренду земли в с. Степановка Харьковской губернии.* – Од. зб. 156. – Арк. 111 зв.

Ф. 325. – Оп. 1.

1.8. *Устав Золотоношского сельского союза.* – Од. зб. 24. – Арк. 1-3.

Ф. 334. – Оп. 2.

1.9. *Переписка с унтер-офицером ст. Сыроватка о поднятии бунта крестьянами с. Нижняя Сыроватка против земельной комиссии, прибывшей с г. Сумы с целью “отреза отрубленных участков” крестьянам выходившим из общины.* – Од. зб. 5. – Арк. 18.

Ф. 336. – Оп. 1.

1.10. *Об утверждении устава “Пушкарского общества потребителей”.* – Од. зб. 244. – Арк. 58.

- 1.11. *Доклад* заведующего опытным полем Н.К. Недокучаева сельскому Совету Змиевского земства “О новых и окончательных изменениях в организации Змиевского опытного поля”. – Од. зб. 2130. – Арк. 125.
- 1.12. *Дело* по обвинению священника сл. Коновки Любарского И. в агитации среди крестьян против проведения столыпинской реформы. – Од. зб. 2959. – Арк. 1-5.
Ф. 442. – Оп. 52.
- 1.13. *О* состоянии хлебов и урожаев. – Од. зб. 111. – Арк. 94.
Ф. 442. – Оп. 533.
- 1.14. *О* системах земледелия в Черниговской губернии из отчёта гражданского губернатора за 1879 г. – Од. зб. 242. – Арк. 18 зв.
Ф. 442. – Оп. 701.
- 1.15. *О* мерах по улучшению состояния сельского хозяйства. – Од. зб. 448. – Арк. 33.
Ф. 442. – Оп. 705.
- 1.16. *Статистические* данные об урожайности хлебов и сена в Российской империи в т.ч. на Украине, в 1905-1906 гг. – Од. зб. 53. – Арк. 26, 44 зв., 45, 60-62.
- 1.17. *Про* організацію землевпорядних комісій. – Од. зб. 142. – Арк. 1-3.
Ф. 442. – Оп. 706.
- 1.18. *Сведения* об урожае озимых и яровых хлебов, картофеля, количестве сельских домашних животных в губерниях и областях России. – Од. зб. 230. – Арк. 133.
Ф. 500. – Оп. 1.
- 1.19. *Переписка* управления 7 Харьковского удельного имения с канцелярией Харьковского губернатора. – Од. зб. 107. – Арк. 29-30, 41-42. 57.
- 1.20. *Сведения* о количестве хлеба, сена, соломы, поступивших от сдачи удельной земли в аренду из доли урожая за 1893-1897 гг. по имению Безмятежному. – Од. зб. 120. – Арк. 2-4, 28 зв.

- 1.21. *Сведения* о системах землепользования и севооборотах, применявшихся на землях 7 Харьковского удельного имения, сданных в аренду. – Од. зб. 161. – Арк. 5, 5 зв.
- 1.22. *Сведения* о системах землепользования и севооборотах, применявшихся на землях 7 Харьковского удельного имения, сданных в аренду. – Од. зб. 168. – Арк. 8.
- 1.23. *Сведения* о системах землепользования и севооборотах, применявшихся на землях 7 Харьковского удельного имения, сданных в аренду. – Од. зб. 196. – Арк. 9-10.
- 1.24. *Про* выдачу крестьянам ссуд на сельскохозяйственные орудия и семена. – Од. зб. 212. – Арк. 81-82, 89.
- 1.25. *Сведения* о системах землепользования и севооборотах, применявшихся на землях 7 Харьковского удельного имения, сданных в аренду. – Од. зб. 242. – Арк. 14.
- 1.26. *Сведения* о системах землепользования и севооборотах, применявшихся на землях 7 Харьковского удельного имения, сданных в аренду. – Од. зб. 287. – Арк. 3.
- Ф. 501. – Оп. 2.
- 1.27. *Про* выдачу крестьянам, которые перешли на хутора и отруба ссуд на перенесения хозяйства, сельскохозяйственные орудия и семена. – Од. зб. 79. – Арк. 76-78.
- Ф. 666. – Оп. 1.
- 1.28. *Дело* о покупке имения в с. Сосновке Крестьянским поземельным банком у дворянина А.М. Покорского-Журавко. – Од. зб. 98. – Арк. 1-2.
- Ф. 705. – Оп. 1.
- 1.29. *Список* членов Купянской землеустроительной комиссии и землемеров, командированных для разбивки отрубных участков в Купянском уезде. – Од. зб. 406. – Арк. 31.
- 1.30. *Список* кооперативов, действующих в г. Харьков и Харьковской губернии. – Од. зб. 965. – Арк. 205-209.

Ф. 1111. – Оп. 1.

- 1.31. *Объявления* об организации “агрономического поезда” по линии Ворожба-Полтава-Харьков; о чтении лекций, созыве собраний и пр. – Од. зб. 421. – Арк. 1.

Ф. 1191. – Оп. 3.

- 1.32. *Прошение* Полтавского товарищества про строительство железной дороги Ромны-Кременчук – Од. зб. 7. – Арк. 2.

Ф. 1191. – Оп. 5.

- 1.33. *Постановление* Зенковецкого экстренного уездного земского собрания об улучшении животноводства в Зеньковецком уезде. – Од. зб. 85. – Арк. 2-12.

Ф. 1439. – Оп. 1.

- 1.34. *Устав* общества потребителей в г. Чернигове. – Од. зб. 909. – Арк. 36.

- 1.35. *Об* образовании опытных полей в Черниговской губернии. – Од. зб. 1250. – Арк. 76-77, 84.

- 1.36. *Переписка* с помощником начальника Черниговского ГЖУ в Нежинском уезде об отказе крестьян с. Шатуры выходить на отруба. – Од. зб. 1472. – Арк. 14-14 зв.

- 1.37. *Переписка* с Мглинским уездным исправником о недовольстве крестьян м. Почепы выходом на отруба. – Од. зб. 1484. – Арк. 112-116.

- 1.38. *Сообщение* Мглинского уездного исправника от 24 сентября 1914 г. о крестьянах с. Нивного Филипенка С.П. и Игнатькове С.С., обвиняемых в оскорблении и нанесении побоев землемеру Пшеничному М.П. производившему работы по выделению земли на отрубные участки. – Од. зб. 1597. – Арк. 116.

Ф. 1680. – Оп. 1.

- 1.39. *О* состоянии сельского хозяйства и его нуждах. – Од. зб. 69. – Арк. 73.

Ф. 2019. – Оп. 1.

- 1.40. *О* развитии сельскохозяйственных кооперативов. – Од. зб. 352. – Арк. 5.

- 1.41. *Статистические* данные об урожайности хлебов и сена в Российской империи в т.ч. на Украине, в 1900-1908 гг. – Од. зб. 353. – Арк. 2.

Ф. 2163. – Оп. 1.

1.42. *Программа* выставки животноводства в г. Лохвице Полтавской губернии в августе месяце 1911 г. – Од. зб. 3. – Арк. 17.

1.43. *Представление* инспектора сельского хозяйства по Харьковской губернии о пособиях на мероприятия по улучшению животноводства. Обзор состояния животноводства по уездам. – Од. зб. 34. – Арк. 17.

Кіномотофонд 2. – Оп. 1.

1.44. *Сведения* о расходах на меры по улучшению сельского хозяйства. – Од. зб. 23. – Арк. 360.

Кіномотофонд 12. – Оп. 1.

1.45. *Дело* об определении земельных норм для Харьковской, Киевской, Полтавской, Черниговской, Подольской и Волынской губерний 1885 г. – Од. зб. 356. – Арк. 125.

1.46. *Сведения* о числе селений, разверставшихся на отруба и хутора на 1911 г. – Од. зб. 446. – Арк. 15.

1.47. *Сведения* о выдаче удостоверительных актов на усадебные и подворные акты; на досточно выкупленные наделы; об укреплении земли в личную собственность (по 9 губерниям) на 1911 г. – Од. зб. 447. – Арк. 75.

1.48. *Сведения* о числе и размере дворохозяйств, площади и бреднем размере надела (на двор) у общинников в 1906 г. и у тех, которые вышли из общины к 1 ноября 1910 г. в губерниях России. – Од. зб. 453. – Арк. 26.

1.49. *Таблицы* о деятельности землеустроительных комиссий по содействию в улучшении землевладения и порядка землепользования с 1 января 1907 г. по 1 октября 1909 г. – Од. зб. 454. – Арк. 38.

Державний архів Полтавської області.

Ф. 80. – Оп. 2.

1.50. *Дело* по развёрстыванию на отруба участки земель м. Тепловки и д. Сурмачевки и частного владения Абросимова. – Од. зб. 6. – Арк. 1-17.

1.51. *Дело* о развёрстывании на отрубные участки земель Александровского общества и Луковино-Даценковского земельного товарищества Пирятинского уезда, Полтавской губернии. – Од. зб. 10. – Арк. 2-12.

Ф. 93. – Оп. 2.

1.52. *План* земельної ділянки при с. Наданчич Чернігівського повіту Чернігівської губернії. – Од. зб. 2. – Арк. 1.

Ф. 123. – Оп. 1.

1.53. *О* развёрстывании земли на отруба и переписка о продаже земли. – Од. зб. 1. – Арк. 2-7.

Ф. 694. – Оп. 1.

1.54. *Переписка* с губернской земской управой, комитетом Всероссийского земельного союза и землевладения о минеральных удобрениях и борьбе с вредителями полей. – Од. зб. 137. – Арк. 56-67.

1.55. *Циркуляр* губернского продовольственного комитета. Переписка с с уездными управами и крестьянами о травосеянии, о заготовке огородных семян. – Од. зб. 138. – Арк. 3, 7.

Ф. 826. – Оп. 1.

1.56. *Дело* о развёрстывании частновладельческих земель Лозово-Яровского сельского общества крестьян села Лозовой Яр на отрубные участки. Жалобы жителей Лозово-Яровских сельских обществ на неправильное развёрстывание земли. – Од. зб. 1. – Арк. 676-679.

Державний архів Сумської області.

Ф. 235. – Оп. 1.

1.57. *Опись* недвижимого имущества П.И. Харитоненка по данным на 1 сентября 1903 г. – Од. зб. 76. – Арк. 241 зв.

Ф. 251. – Оп. 1.

1.58. *Ведомости* ходатайств земской управы о казенных пособиях на меры по улучшению сельского хозяйства в 1917 г. Перечень предварительных сведений о расходах на меры по улучшению сельского хозяйства.

Объяснительные записки земской управы о развитии сельского хозяйства в уезде. – Од. зб. 185. – Арк. 7.

Ф. 381. – Оп. 1.

1.59. *Главная* книга Гутянских имений действительного статского советника Л.Е. Кениг. С 1 марта 1894 г. по 1 марта 1895 г. – Од. зб. 1. – Арк. 1, 3.

Ф. 399. – Оп. 4.

1.60. *Про* уничтожение черезполосицы путём обмена земельными участками Пожнянского сельского общества и причта Покровской церкви с. Пожни. – Од. зб. 4. – Арк. 6-7.

1.61. *Экспликация* к плану разбивки на участки земли отведенной крестьянам вышедшим из общины в слободе Белке. – Од. зб. 8. – Арк. 1.

1.62. *Экспликация* к плану Харьковской губернии Ахтырского узда. Выдел земли отдельным домохозяевам Краснопольского сельского общества. – Од. зб. 16. – Арк. 1.

Ф. 400. – Оп. 1.

1.63. *Устав* сельскохозяйственного товарищества при Харьковском обществе сельского хозяйства. – Од. зб. 15. – Арк. 1.

Ф. 493. – Оп. 1.

1.64. *Циркуляры* Министерства Внутренних Дел о переселении крестьян в Уссурийский край и другие губернии Сибири. – Од. зб. 2. – Арк. 10, 16, 16 зв., 17.

1.65. *Сведения* о колонизационных участках для переселенцев в Сибири. Правила о продаже переселенческих участков в Азиатской части России. – Од. зб. 10. – Арк. 1, 27.

Ф. 527. – Оп. 1.

1.66. *Сведения* о количестве хлеба у крестьян, который может быть продан. – Од. зб. 1. – Арк. 2.

Ф. 759. – Оп. 1.

- 1.67. *Сведения* о продаже товаров сельскохозяйственного склада Ахтырского уезда. Прейскурант сельскохозяйственных машин и орудий Харьковской губернской кассы мелкого кредита. – Од. зб. 1. – Арк. 10-11.
Ф. 813. – Оп. 1.
- 1.68. *О* деятельности Крестьянского банка. – Од. зб. 135. – Арк. 2.
- 1.69. *Циркуляры* губернской земской управы по сельскохозяйственным вопросам. – Од. зб. 224. – Арк. 1.
Ф. 828. – Оп. 1.
- 1.70. *Дело* об экономическом положении сельского населения. – Од. зб. 25. – Арк. 35.
- 1.71. *О* состоянии хлебов и урожаев. – Од. зб. 62. – Арк. 176.
- 1.72. *О* состоянии посевов и урожая хлебов. – Од. зб. 82. – Арк. 177.
Ф. 915. – Оп. 1.
- 1.73. *План* отрубного участка села Красное. – Од. зб. 36. – Арк. 1.
Ф. 961. – Оп. 1.
- 1.74. *Статистические* данные участковых земских начальников о лицах, занимающихся изготовлением сельскохозяйственных орудий труда и машин, о медком кредите и др. – Од. зб. 118. – Арк. 3.
Ф. 999. – Оп. 1.
- 1.75. *Об* укреплении земли в личную собственность крестьянина Хоружевской волости Максима Пантелеймоновича Ващенко согласно закона 14 июля 1910 г. – Од. зб. 66. – Арк. 1.
Ф. 1154. – Оп. 1.
- 1.76. *Отчёты* о деятельности товарищества. – Од. зб. 3. – Арк. 1.
Державний архів Харківської області.
Ф. 3. – Оп. 270.
- 1.77. *О* открытии в 1885 г. в г. Харькове съезда для принятия мер по борьбе с сельскохозяйственными вредителями. – Од. зб. 703. – Арк. 3-4.
Ф. 3. – Оп. 285.
- 1.78. *Отчёт* Харьковского генерал-губернатора. – Од. зб. 7. – Арк. 6, 24.

Ф. 16. – Оп. 1.

1.79. *О* стремлениях крестьян села Граковки Валковского уезда к переселению на Амур. – Од. зб. 7185. – Арк. 3-8.

Ф. 18. – Оп. 1.

1.80. *Жалобы* крестьян и общин на постановления уездных съездов по выходу крестьян из общин. – Од. зб. 1104. – Арк. 100-104.

Ф. 18. – Оп. 15.

1.81. *Об* укреплении земли за крестьянами д. Карпенковой. – Од. зб. 312. – Арк. 2-5.

1.82. *Об* укреплении за П.Н. Щербаком участков наделной земли. – Од. зб. 893. – Арк. 1-5.

1.83. *Об* укреплении наделной земли в собственность кр. П. Половцева. – Од. зб. 896. – Арк. 2-7.

Ф. 18. – Оп. 17.

1.84. *Об* укреплении земли крестьянами Харьковской губернии в 1906-1916 гг. – Од. зб. 484. – Арк. 9-31.

Ф. 51. – Оп. 1.

1.85. *О* состоянии детской смертности, согласно сведений Харьковского статистического комитета за 1891-1900 гг. – Од. зб. 148-а. – Арк. 51-64.

Ф. 73. – Оп. 1.

1.86. *Відомості* про платню за куплену у Селянського банку землю. – Од. зб. 2102. – Арк. 141.

Ф. 73. – Оп. 2.

1.87. *Про* продаж селянам землі. – Од. зб. 909. – Арк. 81, 83.

Ф. 112. – Оп. 1.

1.88. *Про* заробітну платню сільськогосподарських робітників. – Од. зб. 5872. – Арк. 124-130.

Ф. 304. – Оп. 1.

1.89. *Опрос* Харьковской губернской управой переселившихся крестьян в 1916 г. – Од. зб. 10. – Арк. 66-322.

- 1.90. *Данные* Всероссийской сельскохозяйственной и городской переписи 1917 г. по Харьковской губернии. – Од. зб. 2065. – Арк. 28-31.
- 1.91. *О* образовании областной переселенческой организации. – Од. зб. 2577. – Арк. 45.
- 1.92. *Сведения* о переселении крестьян Харьковской губернии в Сибирь во втором полугодии 1910 года, списки переселившихся по волостям. – Од. зб. 3083. – Арк. 67-71.
- 1.93. *Сведения* о переселившихся крестьянах Харьковской губернии в Сибирь. – Од. зб. 3084. – Арк. 22.
- 1.94. *Ходаческое* движение крестьян из Харьковской губернии в 1910 г. – Од. зб. 3085. – Арк. 32.
- 1.95. *Циркуляр* отдела и переписка с волостными правлениями Харьковской губернии о прекращении переселения в связи с началом войны по выяснению количества не успевших выехать крестьян. – Од. зб. 3086. – Арк. 7.
- 1.96. *Ходаческие* свидетельства (копии), выданные земскими начальниками крестьянам, выехавшим в восточные районы для осмотра на месте и закрепления земельных участков за собой и своими товарищами. – Од. зб. 3088. – Арк. 4, 22, 57.
- 1.97. *Про* виділення коштів повітовим земським управам на агрономічні заходи. – Од. зб. 3113. – Арк. 53-55.
Ф. 304. – Оп. 2.
- 1.98. *Отчёт* переселенческого отдела Харьковской губернской земской управы. – Од. зб. 1. – Арк. 55-57.
- 1.99. *Переписка* о причинах, понуждающих крестьян к переселению и опросные листы переселенцев. – Од. зб. 10. – Арк. 86, 322.
- 1.100. *Опросные* листы переселенцев. – Од. зб. 12. – Арк. 2.
Ф. 304. – Оп. 4.
- 1.101. *О* покупке земли крестьянином К. Красновым. – Од. зб. 10268. – Арк. 7.
Ф. 304. – Оп. 4.
- 1.102. *О* покупке земли крестьянином С.Т. Резниковым. – Од. зб. 10278. – Арк. 1,6.

Ф. 307. – Оп. 2.

1.103. *Доклад* главному управителю землеустройства и земледелия о мероприятиях по улучшению животноводства в Валковском уезде 1911 и 1914 годах. – Од. зб. 4. – Арк. 3-7.

Ф. 309. – Оп. 1.

1.104. *Переписка* о приобретении плодовых деревьев и семян. – Од. зб. 8. – Арк. 4.

1.105. *Переписка* о приобретении землевладельцами через прокатные пункты сельскохозяйственного инвентаря. – Од. зб. 12. – Арк. 4-5.

Ф. 311. – Оп. 1.

1.106. *О* службе агрономов в Харьковской уездной земской управе. Личные дела агрономов. – Од. зб. 2. – Арк. 3-5.

Ф. 533. – Оп. 2.

1.107. *О* состоянии сельского хозяйства и его нуждах. – Од. зб. 12. – Арк. 44.

Державний архів Чернігівської області.

Ф. 127. – Оп. 11.

1.108. *О* командировании землемера для установления границ земельного участка в даче с. Калиты, Остерского уезда принадлежащего обществу крестьян и казаков с. Калиты. – Од. зб. 2011. – Арк. 19 зв.

Ф. 127. – Оп. 55.

1.109. *О* количестве посевных и собранных сельскохозяйственных культур по уездах губернии. – Од. зб. 1351. – Арк. 38.

Ф. 138. – Оп. 1.

1.110. *Ведомости* о количестве табачных плантаций. – Од. зб. 4. – Арк. 7, 62.

Ф. 145. – Оп. 2.

1.111. *Об* агрономической помощи населению при образовании хуторских хозяйств. – Од. зб. 183. – Арк. 7.

1.112. *О* мерах по улучшению сельского хозяйства в 1911 г. – Од. зб. 348. – Арк. 102, 180.

Ф. 147. – Оп. 1.

1.113. *Переписка* с уездными земскими исправниками о состоянии озимых посевов 1905 г. – Од. зб. 945. – Арк. 10.

Ф. 154. – Оп. 1.

1.114. *Об* описании крестьянских наделов отрубного владения. – Од. зб. 36. – Арк. 38.

1.115. *Об* описании хуторных хозяйств крестьян и казаков. – Од. зб. 37. – Арк. 142.

Ф. 214. – Оп. 1.

1.116. *О* получении ссуды из банка поземельными крестьянами сел Кушновки и Нових Млинов, Городянского уезда под залог земли, купленной у помещицы Комаровской Екатерины. – Од. зб. 1. – Арк. 1.

Ф. 961. – Оп. 1.

1.117. *Список* крестьян Халявинской волости желающих переселиться в Южно-Уссурийский край в 1885 г. – Од. зб. 3. – Арк. 2.

Ф. 1040. – Оп. 1.

1.118. *Переписка* с Черниговской казённой палатой, уездным предводителем дворянства, отделениями Государственного банка. – Од. зб. 45. – Арк. 89-90.

2. Опубліковані джерела

2.119. *Атлас* картограмм и статистических таблиц хлебо-промышленного значения 72 губерний и областей Европейской и Азиатской России в 1900-1904 гг. Составлен по данным Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел Бароном Н.Н. Торнау. – СПб.: Типо-литография Г. де-Кельшь, 1905. – 37 с.

2.120. *Библиотечка* Сельского Кооператора. – Х.: Типо-литография М.Х. Сергеева и К.М. Гальчека, 1912. – 24 с.

2.121. *Библиотечка* Сельского Кооператора. – Х.: Типо-литография М.Х. Сергеева и К.М. Гальчека, 1913. – 19 с.

2.122. *Всеподданейший* доклад министра земледелия и государственных имуществ по поездке в Сибирь осенью 1895 года. – СПб.: Государственная Типография, 1895. – 95 с.

- 2.123. *Всероссийская* сельскохозяйственная и городская перепись 1917 г. Харьковская губерния. – Х.: Печатное дело, 1920. – 487 с.
- 2.124. *Вторая* ежегодная Харьковская уездная сельскохозяйственная и кустарно-промышленная выставка 1903 года. Отчёт Распорядительного Комитета Выставки. Составил агроном Харьковского уездного земства В.Л. Пиотровский. – Х.: Типо-литография “Печатное Дело”, 1904. – 210 с.
- 2.125. *Государственная* деятельность председателя совета министров статс-секретаря П.А. Столыпина. Книга в 3-х частях. – СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1911. – Ч. 1.: 1909-1910 гг. – 377 с.
- 2.126. *Государственная* Дума. Второй созыв. Обзор деятельности комиссий и отделов. – СПб.: Государственная Типография, 1907. – 822 с.
- 2.127. *Государственная* Дума. Второй созыв. Стенографический отчёт. 1907 год. Сессия вторая. – СПб.: Государственная Типография, 1907. – Т. 2. Заседания 31-53 (с 1 мая по 2 июня). – 1610 с.
- 2.128. *Государственная* Дума. Стенографические отчёты. Сессия 2. – СПб.: Государственная Типография, 1909. – Ч. 3. – 1767 с.
- 2.129. *Государственная* Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты 1908 г. Сессия вторая. – СПб.: Государственная Типография, 1908. – Ч. 1. – 3151 с.
- 2.130. *Деятельность* сельскохозяйственной комиссии 3-й Государственной Думы за период с 26 октября 1910 г. по 5 мая 1911 г. Составил секретарь комиссии Н. Скалозубов. – СПб.: Государственная Типография, 1912. – 567 с.
- 2.131. *Доклады* Харьковской Губернской Земской Управы губернскому Земскому Собранию очередной сессии 1912 года. По переселенческому отделу. – Х.: Т-во “Печатня С.П. Яковлева”, 1912. – 10 с.
- 2.132. *Ежегодник* Полтавского губернского земства на 1897 г. – Полтава: Типолитография И.А. Дохмана, 1898. – 144+XXXII с.
- 2.133. *Ежегодник* России 1906 г. – СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1907. – 348 с.
- 2.134. *Закон* 14 июня 1910 г. о выходе из общины, с приложением правил о выделах, на основании сего закона, надельной земли к одним местам. – СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1910. – 83 с.

- 2.135. *Земельная* собственность по закону 9 ноября 1906 года. – СПб.: Типография газеты “Сельский вестник”, 1907. – 56 с.
- 2.136. *Земледельческий* центр и юг Европейской России (Тульская, Орловская, Курская, Харьковская, Полтавская, Екатеринославская, Херсонская и Таврическая). Общая характеристика областного района в естественно-историческом и статистико-экономическом отношении. – СПб.: Типография В.О. Киршбаума, 1911. – 186 с.
- 2.137. *Землеустроенные* хозяйства. – Пг.: Издательство канцелярии комитета по землеустроительным делам, 1915. – 35 с.
- 2.138. *Землеустройство* в Харьковской губернии 1906-1912 гг. – Х.: Т-во “Печатня С.П. Яковлева”, 1912. – 57 с.
- 2.139. *Земли* Полтавской губернии и их доходность. – Т. 7. Лохвицкий уезд. – Полтава: Типолитография И.А. Дохмана, 1911. – 57 с.
- 2.140. *Земская* торговля железом и сельскохозяйственными машинами и орудиями в 1901-1912 гг. – Х.: Типо-литография Ю.М. Беркмана, 1913. – 17 с.
- 2.141. *Земский* сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1890. – № 11. – 195 с.
- 2.142. *Земский* сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1894. – № 7-8. – 174 с.
- 2.143. *Земский* сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1915. – Вып. 2. – 150 с.
- 2.144. *Историческое* обозрение пятидесятилетней деятельности министерства государственных имуществ. – СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1888. – Ч. 2. – 75 с.
- 2.145. *Итоги* переселенческого движения за время с 1896 по 1909 гг. включительно / Сост. Н. Турчанинов. – СПб.: Изд-во Переселенческого управления землеустройства и земледелия, 1910. – 418 с.
- 2.146. *Краткие* сведения о сельскохозяйственной деятельности земств в 1912 г. – Пг.: Издательство канцелярии комитета по землеустроительным делам, 1915. – 59 с.

- 2.147. *Кустари* и ремесленники Полтавской губернии. – Полтава: Изд. Полтавского губ. Земства, 1911. – Ч. 2. – 169 с.
- 2.148. *Кустарная* промышленность России. Разные промыслы (сборник статей). – СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1913. – Т. 2. – 573 с.
- 2.149. *Кустарные* промыслы в Харьковской губернии по данным исследования 1912 года. – Х.: Т-во “Печатня С.П. Яковлева”, 1913. – 37 с.
- 2.150. *Материалы* Высочайше утвержденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России. – СПб.: Типография П.П. Сойкина, 1903. – Ч. 1. – 372 с.
- 2.151. *Материалы* Высочайше утвержденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России. – СПб.: Типография П.П. Сойкина, 1903. – Ч. 2. – 96 с.
- 2.152. *Материалы* по статистике движения землевладения в России. Вып. XXIV. Купля-продажа земель в Европейской России в 1909 г. – Пг.: Издательство канцелярии комитета по землеустроительным делам, 1915. – 168 с.
- 2.153. *Материалы* подворной переписи Полтавской губернии 1900 г. Итоги по губернии. – Полтава: Изд. Полтавского губ. Земства, 1907. – 263 с.
- 2.154. *Наше* государственное и народное хозяйство. – СПб.: Типография В.О. Киршбаума, 1909. – 63 с.
- 2.155. *Обзор* агрономических мероприятий Харьковского земства за 1911 год. – Х.: Типо-литография М.Х. Сергеева и К.М. Гальчека, 1912. – 47 с.
- 2.156. *Обзор* деятельности Крестьянского поземельного банка по покупке и продаже земли за 1906-1910 гг. – Пг.: Издательство канцелярии комитета по землеустроительным делам, 1910. – 209 с.

- 2.157. *Обзор* деятельности уездных землеустроительных комиссий (1907-1909 гг.). – СПб.: Издательство канцелярии комитета по землеустроительным делам, 1907. – 105 с.
- 2.158. *Обзор* сельского хозяйства Полтавской губернии за 1887 год. – Полтава: Изд. Полтавского губ. Земства, 1888. – 250 с.
- 2.159. *Обследование* землеустроенных хозяйств, произведенное в 1913 году в 12 уездах Европейской России. – Пг.: Издательство канцелярии комитета по землеустроительным делам, 1915. – 247 с.
- 2.160. *Отчёт* Лебединской уездной земской управы за 1911 год. – Лебедин: Типография К.М. Штанова, 1912. – 289 с.
- 2.161. *Отчёт* Лохвицкой Уездной Земской Управы за 1912 г. – Лохвица: Типография Н.Б. Дельберг, 1913. – 432 с.
- 2.162. *Отчёт* по экономическим мероприятиям Волчанского уездного земства за 1913 год. – Волчанск: Типография А.В. Туманова, 1914. – 169 с.
- 2.163. *Отчёт* Харьковской Губернской Земской управы Губернскому земскому собранию очередной сессии 1911 года по Переселенческому отделу. – Х.: Типо-литография Ю.М. Беркмана, 1911. – 84с.
- 2.164. *Отчёты* Крестьянского поземельного банка за 1883-1915 гг. – СПб., 1884-1916.
- 2.165. *Переселение* в Сибирь из восьми губерний, входящих в состав Южно-русской областной земской переселенческой организации за 1906-1912 гг. Учёт семейного переселения. – Полтава: Издание бюро Ю.Р.О.З.П. организации, 1913. – Вып. 1. – 295 с.
- 2.166. *Переселение* и землеустройство за Уралом в 1906-1910 гг. и отчёт по переселению и землеустройству за 1910 г. – СПб.: Изд-во Переселенческого управления землеустройства и земледелия, 1911. – 296 с.
- 2.167. *Переселение* и землеустройство за Уралом в 1913 г. – Пг.: Изд-во Переселенческого управления землеустройства и земледелия, 1914. – 147 с.

- 2.168. *Переселение* из Полтавской губернии с 1861 по 1 января 1901 г. Составлено статистическим бюро по поручению Полтавской губернской управы. – Полтава: Изд. Полтавского губ. Земства, 1902. – Вып. 2. – 307 с.
- 2.169. *Переселение* крестьян из Харьковской губернии. – Х.: Печатное дело, 1910. – Вып. 3. Переселение за 1904-1908 гг. по Челябинской регистрации. – 209 с.
- 2.170. *Переселение* крестьян Харьковской губернии. – Х.: Печатное дело, 1910. – Вып. 2. Переселение 1898-1904 гг. по данным Харьковского губернского присутствия. – 204 с.
- 2.171. *Переселенческое* движение из Харьковской губернии в 1910 г. по данным Челябинской и Сызранской регистрации. – Х.: Печатное дело, 1911. – 127 с.
- 2.172. *Поездка* в Сибирь и Поволжье. Записки П.А. Столыпина и А.В. Кривошеина. – СПб.: Типография А.С. Суворина, 1911. – 170 с.
- 2.173. *Полтавский* земский календарь на 1910 г. Год 3-й. – Полтава: Изд. Полтавского губ. Земства, 1909. – 156 с.
- 2.174. *Посевная* площадь южной России (1889-1912 гг.) / Сост. И.А. Трахтенберг. – Х.: Типография “Печатное Искусство”, 1914. – 114 с.
- 2.175. *Полное* собрание законов Российской империи. – СПб., 1907. – Т. 24, 26, 30, 31.
- 2.176. *Россия* 1913 год. Статистико-документальный справочник. – СПб.: Блиц, 1995. – 416 с.
- 2.177. *Сборник* законов и распоряжений по землеустройству. – СПб.: Г.У.З. и З., 1908. – 1394 с.
- 2.178. *Сборник* статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. Год шестой. – СПб.: Г.У.З. и З., 1913. – 601 с.
- 2.179. *Сборник* статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. Год восьмой. – Пг.: Мысль, 1917. – 607 с.
- 2.180. *Сведения* об укреплении земли в личную собственность и об отводе к одним местам укрепленных участков // Известия земского отдела: Ежемес. журн. изд. при. Земск. отд. м-ва внутр. дел. – СПб., 1909. – № 6. – С. 117-134.

- 2.181. *Сведения об укреплении земли в личную собственность на 1 января 1912 года*
// Известия земского отдела: Ежемес. журн. изд. при. Земск. отд. м-ва внутр.
дел. – СПб., 1912. – № 3. – С. 114-119.
- 2.182. *Свод данных о состоянии сельского хозяйства в Полтавской губернии / по сообщениям корреспондентов / за 15 лет (1886-1900 гг.).* – Полтава: Типография И.А.Дохмана, 1904. – 100 с.
- 2.183. *Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века.* – СПб.: Г.У.З. и З., 1906. – Вып. 3. – 79 с.
- 2.184. *Свод узаконений и распоряжений правительства по устройству быта крестьян.*
– СПб.: Изд. Канц. комит. министров, 1873. – 623 с.
- 2.185. *Сельское хозяйство, фабричная промышленность и занятия населения Харьковской губернии.* – Х.: Типо-литография М.Х. Сергеева и К.М. Гальчека, 1914. – 159 с.
- 2.186. *Сельскохозяйственные машины и орудия в Европейской и Азиатской России в 1910 г.* – СПб.: Издательство канцелярии комитета по землеустроительным делам, 1913. – 193 с.
- 2.187. *Сельскохозяйственные сведения по материалам полученным от хозяев.* – Вып. XI. Применение и распространение в России сельскохозяйственных машин и орудий. – СПб.: Издательство канцелярии комитета по землеустроительным делам, 1913. – 179 с.
- 2.188. *Сельскохозяйственный обзор Черниговской губернии за 1904 год.* – Чернигов: Типография Губернского земства, 1906. – 115 с.
- 2.189. *Сельское хозяйство, фабричная промышленность и занятия населения Харьковской губернии.* – Х.: Типография А.А. Либин, 1914. – 79 с.
- 2.190. *Справочная книга для сельских товариществ.* – Х.: Типо-литография М.Х. Сергеева и К.М. Гальчека, 1913. – 400 с.
- 2.191. *Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству / по данным на 1909 г.* – СПб.: Типография П.П. Сойкина, 1911. – Вып. 11. – С. 570.

- 2.192. *Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах. Год I. Ч. I. Адрес – календарные сведения к весне 1911.* – СПб.: Типография газеты “Сельский вестник”, 1911. – 400 с.
- 2.193. *Статистика землевладения в 1905 г.* – СПб.: Типо-литография Н.А. Нарышкина, 1906. – Вып. 33. Харьковская губерния. – 52 с.
- 2.194. *Статистика землевладения в 1905 г.* – СПб.: Типо-литография Н.А. Нарышкина, 1906. – Вып. 47. Черниговская губерния. – 58 с.
- 2.195. *Статистика землевладения в 1905 г.* – СПб.: Типо-литография Н.А. Нарышкина, 1907. – Вып. 48. Полтавская губерния. – 58 с.
- 2.196. *Статистический ежегодник 1913 г. Издание Харьковской Губернской Земской Управы.* – Х.: Печатня С.П. Яковлева, 1914. – 97 с.
- 2.197. *Статистический ежегодник 1914 г.* – Пг.: Тип. В. Киршбаума, 1915. – 395 с.
- 2.198. *Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1901 г.* – Полтава: Типография И.А. Дохмана, 1902. – 285 с.
- 2.199. *Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 г.* – Полтава: Типография И.А. Дохмана, 1902. – 297 с.
- 2.200. *Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1904 год.* – Полтава: Типография И.А. Дохмана, 1904. – 194 с.
- 2.201. *Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1908 год.* – Полтава: Типография И.А. Дохмана, 1908. – 167 с.
- 2.202. *Статистический ежегодник России 1914 г.* – Пг.: Тип. В. Киршбаума, 1915. – 304 с.
- 2.203. *Статистический ежегодник.* – Х.: Типо-литография “Печатное Дело”, 1906. – 58 с.
- 2.204. *Статистический справочник Полтавской губернии на 1912 год.* – Полтава: Типография приемников Дохмана, 1911. – 165+47 с.
- 2.205. *Статистический справочник Полтавской губернии на 1913 г.* – Полтава: Типография приемников Дохмана, 1912. – 209 с.
- 2.206. *Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 г.* – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1915. – 239 с.

- 2.207. *Статистический* справочник по Полтавской губернии на 1916 г. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1916. – 234 с.
- 2.208. *Статистический* справочник по Полтавской губернии. – Полтава: Электрическая типо-лит. преем. “И.А. Дохман”, 1910. – 159 с.
- 2.209. *Статистический* справочник по Харьковской губернии. – Х.: Т-во “Печатня СП. Яковлева”, 1911. – 179 с.
- 2.210. *Статистический* справочник по Харьковской губернии. – Х.: Типография А.А. Либин, 1914. – 105 с.
- 2.211. *Статистический* справочник по югу России. – Полтава: Электрическая типо-лит. преем. “И.А. Дохман”, 1910. – 75 с.
- 2.212. *Стоимость* производства главнейших хлебов. – Пг.: Тип. В. Киришбаума, 1915. – Вып. 1. – 600 с.
- 2.213. *Столыпин П.А.* Нам нужна великая Россия...: Полное собрание речей в Государственной Думе и Государственном Совете, 1906-1911. – М.: Молодая гвардия, 1991. – 411 с.
- 2.214. *Третья* подворно-хозяйственная земская перепись в Полтавской губернии. 1910 г. Свод по губернии. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1914. – 478 с.
- 2.215. *Устав* Крестьянского поземельного банка. – СПб.: Изд. М. Стасюлевича, 1910. – 85 с.
- 2.216. *Харьковская* уездная сельскохозяйственная и кустарно-промышленная выставка 1902 года. Отчёт Распорядительного Комитета Выставки. Составил агроном Харьковского уездного земства В.Л. Пиотровский. – Х.: Типо-литография “Печатное Дело”, 1903. – 207 с.
- 2.217. *Харьковский* сборник. Литературно-научное приложение к “Харьковскому календарю”. – Вып. 4. Издание Харьковского Губернского Статистического комитета под редакцией члена-секретаря комитета В.И. Касперова. – Х.: Типография Губернского Правления, 1890. – 156 с.

2.218. *Цифровые* данные по хозяйственной статистике Полтавской губернии, полученные при основном описании ее в 1882-1889 гг. – Полтава: Полт. губ. земск. управа, 1889. – 187 с.

3 .Періодичні видання

3.219. *Землеустройство* и землепользование. – 1910.

3.220. *Машина* в сельском хозяйстве. – 1914.

3.221. *Отечественные* записки. – 1880.

3.222. *Полтавская* земская газета. – 1906.

3.223. *Полтавские* агрономические известия. – 1913.

3.224. *Полтавские* губернские ведомости. – 1882.

3.225. *Полтавский* вестник. – 1902, 1909.

3.226. *Харьковские* губернские ведомости. – 1909.

3.227. *Хуторянин*. – 1901, 1913.

3.228. *Южно-русская* сельскохозяйственная газета. – 1914.

3.229. *Южный* край. – 1910, 1911.

Література

4. Монографії, брошури, статті

4.230. *Авраменко А.М.* Крестьянское землевладение на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX вв. // Вопросы истории СССР: Респ. межвед. научн. сб. – Х., 1983. – Вып. 28. – С. 121-127.

4.231. *Авраменко А.М.* Мобилизация землевладения на Левобережной Украине в пореформенный период // Вопросы истории СССР: Респ. межвед. научн. сб. – Х., 1984. – Вып. 29. – С. 112-121.

4.232. *Аврех А.Я.* Столыпин и судьбы реформ в России. – М.: Политиздат, 1991. – 286 с.

4.233. *Анфимов А.М.* Земельная аренда в России в начале XX века. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1961. – 208 с.

4.234. *Анфимов А.М.* Карловское имение Мекленбург-Стрелицких в конце XIX – начале XX в. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – Сб. 5. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1962. – С. 348-376.

- 4.235. *Анфимов А.М.* Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881-1904. – М.: Наука, 1980. – 240 с.
- 4.236. *Анфимов А.М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России. – М.: Наука, 1969. – 396 с.
- 4.237. *Анфимов А.М.* Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России. 1881-1904 гг. – М.: Наука, 1984. – 232 с.
- 4.238. *Аргурдяева Ю.* Проблемы этнической истории восточных славян Приморья и Приамурья // Славяне на Дальнем Востоке: пробл. истории и культуры. Докл. и сообщ. науч. конф. 7-8 октября 1993 г. – Южно-Сахалинск, 1994. – С. 19-24.
- 4.239. *Астахов В.И., Кондуфор Ю.Ю.* Пролетариат Харкова в трьох революціях. – Х.: Кн. вид., 1959. – 280 с.
- 4.240. *Бажаев В.Г.* Крестьянская аренда в России. – М.: Тихомиров, 1910. – 99 с.
- 4.241. *Байєр М.* Земельна реформа і основи земельної політики на Україні. – К.: Інформаційне бюро Київської Губернської Земської Управи, 1917. – 47 с.
- 4.242. *Бехтеев С.С.* Хозяйственные итоги истекшего сорокапятiletия и меры к хозяйственному подъёму. – СПб.: Товарищества М.О. Вольф, 1906. – Т. 2. – 368 с.
- 4.243. *Бирюков В.В.* Сельскохозяйственная техника. – СПб.: Общественная польза, 1903. – 59 с.
- 4.244. *Богомазова Т.Г.* Кустарные деревообрабатывающие промыслы украинцев в конце XIX – начале XX вв. – СПб.: РАН, Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого, 1999. – 164 с.
- 4.245. *Бондаревський А.В.* Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. – К.: Видавництво АН УРСР, 1961. – 128 с.
- 4.246. *Борисенко В.Й.* Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття. – К.: Либідь, 1998. – 616 с.
- 4.247. *Василенко В.И.* Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской губернии. – Полтава: Полт. губ. земск. управа, 1885. – Вып. 1. Общие сведения о промыслах. – 64 с.

- 4.248. *Василенко Н.Д.* Історія України: У 2 т. – К.: Либідь, 1993. – Т. 2. Від середини XVIII століття до 1923 року. – 608 с.
- 4.249. *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів: Світ, 1996. – 448 с.
- 4.250. *Вільшанська О.Л.* Джерела до історії вивчення міського побуту України (кінець XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. праць відділу історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 39-51.
- 4.251. *Воробьёв Н.Н.* Земельный вопрос в заявлениях крестьян и других групп населения // Аграрный вопрос. Сборник статей. Издание кн. П.Д. Долгорукого и И.И. Петрункевича. – М.: Беседа, 1907. – Т. 2. – С. 353-416.
- 4.252. *Гайстер А.* Сельское хозяйство капиталистической России. – М.: Изд-во коммунистической Академии, 1928. – Ч. 1. От реформы 1861 г. до революции 1905 г. – 176 с.
- 4.253. *Гарлицкий Э.* Опыт очерка сельскохозяйственной деятельности уездных земств Черниговской губернии за девятилетие с 1895 по 1903 г. по постановлениям земских собраний. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1906. – 102 с.
- 4.254. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
- 4.255. *Гурвич Н.А.* Переселение крестьян в Сибирь. – М.: Изд. Л.Ф. Пантелеева, 1888. – 150 с.
- 4.256. *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
- 4.257. *Динамика* землевладения в России. 1906-1914 гг. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1989. – 81 с.
- 4.258. *Довжук І.В.* Регіонально-галузевий розвиток сільського господарства Наддніпрянської України в першій половині XIX ст. // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 100-102.

- 4.259. *Довжук І.В.* Харчова промисловість Наддніпрянської України в другій половині XIX ст.: деякі аспекти розвитку // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: 36. наук. праць відділу історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 10. – С. 27-33.
- 4.260. *Дружинин Н.П.* Право и личность крестьянина. – Ярославль: тип. К.Ф. Некрасова, 1912. – 296 с.
- 4.261. *Дубровский С.М.* Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. – М.: Наука, 1975. – 398 с.
- 4.262. *Дубровский С.М.* Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. – 559 с.
- 4.263. *Дядиченко А.Н.* Статистический справочник. Главнейшие итоги для характеристики Черниговской губернии в статистико-экономическом отношении. Территория и население, землевладение, сельское и лесное хозяйство, фабрично-заводская промышленность, торговля. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1914. – 112 с.
- 4.264. *Евдокимов А.А.* Кооперативный сбыт продуктов сельского хозяйства в России. – Х.: Южно-рус. с.-х. газ., 1911. – 176 с.
- 4.265. *Егiazарова Н.А.* Аграрный кризис конца XIX века в России. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1959. – 192 с.
- 4.266. *Економічна історія України / Уперенко М.О., Кузнецов Е.А., Парієнко Г.К. и др.* – Х.: Одіссей, 2004. – 496 с.
- 4.267. *Живолуп Е.К.* Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905-1907 годах. – Х.: Державне видавництво України, 1956. – 142 с.
- 4.268. *З історії суспільно-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI – початок XX ст.).* – К.: Видавництво Академії Наук УРСР, 1960. – 272 с.
- 4.269. *Зайончковский П.А.* Отмена крепостного права в России. – М.: Просвещение, 1968. – 368 с.
- 4.270. *Зак А.Н.* Крестьянский поземельный банк. – М.: Типо-лит. Т-ва Н.Н. Кушнарёв и К°, 1911. – 607 с.

- 4.271. *Згурский Г.В.* Всероссийская сельскохозяйственная выставка 1887 р. в Харькове // Вестник Харьковского университета. – 1985. – № 268. – С. 32-38.
- 4.272. *Зырянов П.Н.* Крестьянская община Европейской России 1907-1914 гг. – М.: Наука, 1992. – 256 с.
- 4.273. *Зырянов П.Н.* Пётр Аркадьевич Столыпин // Россия на рубеже веков: исторические портреты. – М.: Политиздат, 1991. – С. 48-72.
- 4.274. *Иванов Л.М.* О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX века // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. Сборник статей. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 312-337.
- 4.275. *Игнатович И.И.* Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – М.: Изд. Л.Ф. Пантелеева, 1910. – 216 с.
- 4.276. *История* предпринимательства в России. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. – Книга 2. Вторая половина XIX – начало XX века. – 575 с.
- 4.277. *История* Украинской ССР: В 10 т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 5: Украина в период империализма (начало XX в.). – 558 с.
- 4.278. *Історія* міст і сіл Української РСР. Полтавська область: У 26 т. – К.: Наукова думка, 1967. – 1028 с.
- 4.279. *Історія* міст і сіл Української РСР. Сумська область: У 26 т. – К.: Наукова думка, 1973. – 696 с.
- 4.280. *Історія* міст і сіл Української РСР. Харківська область: У 26 т. – К.: Наукова думка, 1967. – 1003 с.
- 4.281. *Історія* міст і сіл Української РСР. Чернігівська область: У 26 т. – К.: Наукова думка, 1972. – 780 с.
- 4.282. *Історія* народного господарства Української РСР. У 3-х т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 1: Економіка докапіталістичних формацій. – 463 с.
- 4.283. *Історія* селянства Української РСР: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1: Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – 551 с.

- 4.284. *Історія* селянства Української РСР: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 2: Від Великого Жовтня до наших днів. – 534 с.
- 4.285. *Історія* українського селянства. Нариси в 2-х томах. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1. – 631 с.
- 4.286. *Історія* Української РСР: У 10 т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 4.: Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). – 694 с.
- 4.287. *Історія* Української РСР: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1. – 551 с.
- 4.288. *Історія* Української РСР: У 8 т. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 5: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917-1920). – 590 с.
- 4.289. *Історія* Української РСР: У 8 т. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 3: Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). – 607 с.
- 4.290. *Історія* Української РСР: У 8 т. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 4: Україна в період імперіалізму (1900-1917). – 531 с.
- 4.291. *Кабузан В.* Переселення українців у Далекосхідний край в 1850-1916 рр. // Український історичний журнал. – 1971. – № 2. – С. 65-70.
- 4.292. *Кауфман А.А.* Аграрный вопрос в России. – М.: Моск. Научн. Изд-во, 1918. – 268 с.
- 4.293. *Кауфман А.А.* Переселение и колонизация / Переселенческий вопрос в литературе и общественном мнении. – СПб.: Общественная польза, 1905. – 231 с.
- 4.294. *Качинський В.* Селянський рух на Україні в 1905-1907 рр. – Полтава: Державне видавництво України, 1927. – 48 с.
- 4.295. *Кізченко В.І.* Дрібний кредит в Україні (друга половина XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. Наук. Праць відділу історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 51-93.

- 4.296. *Кривошеин К.А.* Александр Васильевич Кривошеин. Судьба реформатора. – М.: Наука, 1993. – 298 с.
- 4.297. *Кривченко Г.О.* Збірник статистичних відомостей по народному господарству України. – К., 1919. – 48 с.
- 4.298. *Крутиков В.В.* Крестьянское предпринимательство в угольной промышленности Донбасса в пореформенный период // Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сб. научн. работ. – Днепропетровск: ДГУ, 1980. – 188 с.
- 4.299. *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с.
- 4.300. *Лазанська Т.І.* Реформа 1861 року та її соціально-економічні наслідки // Історія України. – К.: Інститут історії України НАН України, 1991. – Кн. 1. Від найдавніших часів до кінця ХІХ століття. – 497 с.
- 4.301. *Лановик Б.Д., З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко.* Історія господарства: Україна і світ. – К.: Вища школа, 1995. – 480 с.
- 4.302. *Лещенко М.Н.* Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки ХІХ ст.). – К.: Наукова думка, 1970. – 304 с.
- 4.303. *Лещенко М.Н.* Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. – К.: Держполітвидав, 1956. – 188 с.
- 4.304. *Литвинов И.* Столыпинщина. – Х.: Пролетар, 1931. – 50 с.
- 4.305. *Лобас Т.В.* Діяльність земських закладів щодо піднесення агротехнічного рівня сільського господарства (на матеріалах земств Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – Вип. 3. – С. 278-286.
- 4.306. *Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г.* Класова боротьба в українському селі. 1907-1914. – К.: Наукова думка, 1976. – 283 с.
- 4.307. *Лось Ф.Є.* Україна в роки сталинської реакції. – М.: АН УРСР, 1944. – 140 с.

- 4.308. *Лось Ф.Э.* Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX – 1904 г.). – К.: Государственное издательство политической литературы УССР, 1955. – 332 с.
- 4.309. *Лященко П.И.* История народного хозяйства СССР: В 2 т. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 2. Капитализм. – 728 с.
- 4.310. *Майстренко В.С.* Переселення селян Харківської губернії до Сибіру в роки Столипінської аграрної реформи // Вісник Харківського державного університету. – 1997. – № 396. – Вип. 29. – С. 79-85.
- 4.311. *Майстренко В.С.* Столипінська аграрна реформа на Харківщині та її результати (1906-1815 рр.) // Вісник Харківського державного університету. – 1997. – № 396. – Вип. 29. – С. 88-98.
- 4.312. *Малахинов П.И.* О двух типах аграрной эволюции в России. – Улан-Удэ: Бурят. Кн. Изд., 1962. – 441 с.
- 4.313. *Мануилов А.А.* Поземельный вопрос в России // Аграрный вопрос. Сборник статей. Издание кн. П.Д. Долгорукого и И.И. Петрункевича. – М.: Беседа, 1906. – Т. 1. – С. 10-78.
- 4.314. *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 224 с.
- 4.315. *Мациевич К.А.* Крестьянские сельскохозяйственные общества. – СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1908. – 36 с.
- 4.316. *Мицюк О.* Переселення та українство. – Х.: Печатне Діло, 1912. – 16 с.
- 4.317. *Наулко В.І.,* *Артюх Л.Ф.,* *Горленко В.Ф.* Культура і побут населення України. – К.: Либідь, 1991. – 232 с.
- 4.318. *Нестеренко О.* Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. – К.: Держполітвидат УРСР, 1952. – 180 с.
- 4.319. *Огановский Н.* Закономерность аграрной эволюции. – Саратов, 1914. – Т. 3. 135 с.
- 4.320. *Ольденбург С.С.* Царствование императора Николая II. – М.: Изд. Центр “Терра”, 1992. – 640 с.

- 4.321. *Особенности аграрного строя России в период империализма.* – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 352 с.
- 4.322. *Островский А.В.* Обследование сельскохозяйственной техники в дореволюционной России в начале XX века // Аграрные отношения и история крестьянства Европейского Севера России (до 1917 года). Межвузовский сборник научных трудов. – Сыктывкар, 1981. – С. 54-60.
- 4.323. *Першин П.Н.* Участковое землевладение в России. Хутора и отруба, их распространение за десятилетие 1907-1916 гг. и судьбы во время революции (1917-1920). – М.: Новая деревня, 1922. – 52 с.
- 4.324. *Погребінський О.* Столипінська реформа на Україні. – Х.: Пролетар, 1931. – 128 с.
- 4.325. *Пол Грегори.* Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX ст.). Новые подсчёты и оценки. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. – 256 с.
- 4.326. *Порш М.* Из статистики Украины. – К.: Друкарня Н.Т. Корчак-Новіцького, 1907. – 27 с.
- 4.327. *Присяжнюк Ю.Т.* Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. – 120 с.
- 4.328. *Прокопович С.* Аграрный кризис и мероприятия правительства. – М.: Изд-во Сабашниковых, 1912. – 223 с.
- 4.329. *Проскура Н.Л.* До питання про аграрні відносини в Харківській губернії напередодні Лютневої революції // Вісник Київського університету. Серія: історія. – 1973. – № 15. – С. 25-30.
- 4.330. *Решт О.П.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 338 с.
- 4.331. *Ренский М.* Материалы по истории табаководства в Малоросии. – Полтава: Типография Г.И Маркевича, 1917. – 17 с.
- 4.332. *Рклицкий М.В.* Землевладение в Полтавской губернии // Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1908 год. – Полтава: Типография И.А.Дохмана, 1908. – С. 269-406.

- 4.333. *Рклицкий М.В.* Из прошлого и настоящего черноземной деревни – Полтава: Типография И.А.Дохмана, 1914. – 79 с.
- 4.334. *Рклицкий М.В.* Изменения в хозяйственной жизни населения Полтавской губернии по данным переписей 1900 и 1910 гг. Оттиск из 16 выпуска “Статистического Ежегодника”. – Полтава: Т-во Печатного Дела, 1915. – 120 с., 17 с. карт.
- 4.335. *Рклицкий М.В.* Мобилизация земельной собственности по данным купли-продажи за 36 лет (1863-1898 гг.) // Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1904 год. – Полтава: Типография И.А.Дохмана, 1904. – С. 59-122.
- 4.336. *Рожков Н.* К аграрному вопросу. – М.: Типо-лит. Т-ва Н.Н. Кушнарёв и К°, 1905. – 26 с.
- 4.337. *Русов А.А.* Описание Черниговской губернии: В 2-х т. – Чернигов: Изд. ред “Земского сборника Черниговской губернии”, 1898.
- 4.338. *Рыбников А.А.* Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий. Доклад Орг. бюро по созыву Земск. съезда по вопросам о совместной деятельности земств по сбыту кустарных изделий. – М.: Тип. П.П. Рябушинского, 1913. – 174 с.
- 4.339. *Свавицкая З.М., Свавицкий Н.А.* Земские подворные переписи 1880-1913. – М.: Издание УСУ СССР, 1926. – 328 с.
- 4.340. *Святловский В.В.* Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908 р.). – 2-е изд. – СПб.: Тип. Акц. о-ва тип. дела, 1911. – 152 с.
- 4.341. *Сидельников С.М.* Аграрная реформа Столыпина. Сборник документов. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – 335 с.
- 4.342. *Сільське господарство Української РСР.* – К.: Державне видавництво сільськогосподарської літератури УРСР, 1958. – 440 с.
- 4.343. *Скляр Л.Ф.* Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы. – Л.: ЛГУ, 1962. – 558 с.
- 4.344. *Слабченко М.Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст.: В 2 т. – Х.: Державне видавництво України, 1927. – Т. 2. – 280 с.

- 4.345. *Соколовский П.А.* Ссудно-сберегательные товарищества в России по отзывам литературы. – Спб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1889. – 292+18 с.
- 4.346. *Соловйова Т.М.* Історична наука про розвиток цукрової промисловості України у ХІХ ст. // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – Вип. 15. – С. 294-298.
- 4.347. *Сосновский М.И., Велецкий С.Н.* Полтавское сельскохозяйственное общество (1865-1895 гг.). – Полтава: Полтавск. с.-х. о-во, 1897. – 364 с.
- 4.348. *Сургай Г.І.* Між першою і другою буржуазно-демократичними революціями (червень 1907-березень 1917) // Історія України ХХ століття. – К., 1992. – Т. 2.
- 4.349. *Сусоров С.В.* Аграрне питання в Україні: причини, прояви, шляхи розв'язання (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Херсон: Сервис-центр, 1997. – 37 с.
- 4.350. *Теличук П.П.* Економічні основи аграрної революції на Україні. – К.: КГУ, 1973. – 189 с.
- 4.351. *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – К.: Видво АН УРСР, 1969. – 308 с.
- 4.352. *Терлецький Омелян.* Історія України від 1782 до 1917 р. – Львів: Накладом товариства “Просвіта”, 1936. – 104 с.
- 4.353. *Терновский Н.М.* Сельское хозяйство и соло-вексельный кредит. – Житомир: Типо-литография М. Дененмана, 1895. – 22 с.
- 4.354. *Туган-Барановський М.І.* Політична економія. – К.: Наукова думка, 1994. – 262 с.
- 4.355. *Україна* крізь віки: В 15 т. / НАН України, Інститут археології (В.А. Смолій ред.). – К.: Альтернатива, 1998. – Т. 9: Національне відродження України. – 335 с.
- 4.356. *Фролов В.И.* Обзор деятельности Полтавского отделения Крестьянского поземельного банка за 18 лет (1883-1900 гг.) // Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 г. – Полтава: Типография И.А.Дохмана, 1902. – С. 12-77.
- 4.357. *Чмелик Р.П.* Сім'я та сімейний побут // Українське народознавство. – Львів: Видавничий центр “Фенікс”, 1994. – С. 203-240.

- 4.358. *Шевченко В.М.* Становище селянства Лівоберіжної України в кінці XIX – на початку XX ст. // УІЖ. – 1982. – № 9. – С. 71-78.
- 4.359. *Шканский О.* На рубеже переселенческого дела // Вопросы колонизации. – СПб., 1907. – № 1. – С. 97-125.
- 4.360. *Шмелёв Г.И.* Аграрная политика и аграрное отношение в России в XX веке. – М.: Наука, 2000. – 255 с.
- 4.361. *Шпичак О.М.* Сільське господарство України на початку та в кінці XIX ст. – К.: ІАЄ, 2000. – 74 с.
- 4.362. *Щербаков В.* Обзор табаководства в России. – СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1894. – Вып. 2. – 140 с.
- 4.363. *Яворський М.* Україна в епоху капіталізму. – Полтава: Державне видавництво України, 1925. – Вип. 2. На шляху капіталістичної акумуляції. – 186 с.
- 4.364. *Яворський М.* Україна в епоху капіталізму. – Х.: Державне видавництво України, 1925. – Вип. 3. В суперечках імперіалізму. – 310 с.
- 4.365. *Якименко М.А.* Земельна оренда на Україні в період капіталізму // УІЖ. – 1991. – № 2. – С 53-63.
- 4.366. *Якименко М.А.* Організація переселення селян з України в роки столипінської аграрної реформи (1906-1913 рр.) // Український історичний журнал. – 1974. – № 7. – С. 32-42.
- 4.367. *Якименко М.А.* Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових відносин кінця XIX – початку XX ст. – Полтава: Інтер Графіка, 2003. – 129 с.
- 4.368. *Якименко М.А.* Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) // УІЖ. – 1996. – № 1. – С. 3-14.
- 4.369. *Ямзин И.* Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян. – К.: Інформаційне бюро Київської Губернської Земської Управи, 1912. – 198 с.
- 4.370. *Янсон Ю.Э.* Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. – СПб.: Изд. М. Стасюлевича, 1877. – 26 с.

4.371. *Яцунский Р.К.* Изменения в размещении земледелия в Европейской России с конца XVIII в. до первой мировой войны // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. – М., 1961. – С. 113-148.

5. Дисертації, автореферати дисертацій

5.372. *Бочаров В.В.* Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906-1916 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2001. – 171 с.

5.373. *Власенко В.М.* Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / ХДУ. – 1998. – 17 с.

5.374. *Ігнатова Л.Р.* Аграрна реформа П.А. Столипіна та її здійснення в Україні (1906-1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / ОДУ. – О., 2002. – 19 с.

5.375. *Куліков В.О.* Селянське господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / ХНУ. – Х., 2005. – 19 с.

5.376. *Майстренко В.С.* Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Х., 1997. – 195 с.

5.377. *Маслов М.П.* Розвиток селянського промислового підприємництва у Харківській губернії (1861-1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / ХДУ. – Х., 1998. – 16 с.

5.378. *Якименко Н.А.* Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861-1917 гг.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / КДУ. – К., 1989. – 36 с.